

गुरु-स्तुति :

रन्धाता ये वसुधातले . यतिगुणैः सत्संयमाराधक।
विष्णुर्हसुपूजिताङ्घ्रिकमलाः काश्यां पुरि सर्वदा ।
कृत्वाङ्घ्रिनिशुद्धमं निनृपं येऽस्त्यापयन् सर्वत-
स्ते पूज्या गुरुवर्यधर्मविजयाः कुर्वन्तु नो भगवन् ॥

ये : जैनाग्रम बाधिपारमभिनश्चारित्ररत्नाकरा
ये कारुण्यमुधा मपूर्णाहृदया लोकोपकारोद्यताः ।
सद्धिदाः सकला मुहा प्रतिदिनं येऽस्त्यापयन् सेवकां-
स्ते पूज्या गुरुसूरिधर्मविजया जयासुरदीप्तये ॥

वाराणसीविशुद्धसेवितपादपद्माः

सज्ज्ञानदानपरितोषितशिष्यसंघाः ।

यज्जगीवितं सततमेव परोपकृत्यै

तत्सूरिधर्मविजयाङ्घ्रियुगं नमामः ॥

संस्थाप्य काश्यां . शुलज्ञानशाला-

मध्यापयन् शिष्यगणान् सुविधाः ।

परोपकाराय यदीयं विवृतं

तत्तद्धर्मपादाद्यज्युगं नमामः ॥

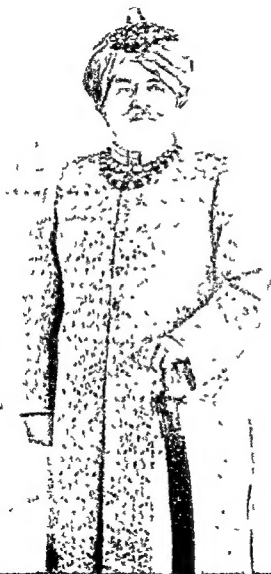
સમર્પણ.

ઉદારચરિત્ર ને પ્રજાવત્સલ
કુચ નરેશ
મહારાજો શ્રી વિજયરાજજી સાહેબ
ને
મારા અંતરના આશીર્વાદ
માથે.

૧-૭-૪૨
ધર્મ સં. ૨૦

વિદ્યાવિજય

નેક નામદા કચ નરેશ શ્રી વિજયરાજભાઈ ગડાકુર

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગુજરાત-કાઠિયાવાડ, મારવાડ, મેવાડ, માળવા, યૂ. પી., સી. પી, બંગાલ, મગધ, ખાનદેશ, મુંબઈ, સિંધ અને કચ્છ આદિ દેશોમાં વિહાર કરી વિદ્વતા, ચારિત્ર અને વકતૃત્વકળાની અપૂર્વ છાપ પાડી રાજા-મહારાજાઓ તેમજ આમ-પ્રજાનો અપૂર્વ ચાહ પ્રાપ્ત કરનાર, તેમજ સામાજિક ધાર્મિક અને સાહિત્યિક એવા પાંત્રીસ પુસ્તકોનું સર્જન કરી સાહિત્યકારોની દુનિયામાં પણ અપૂર્વ ખ્યાતિ મેળવનાર આ પુસ્તકના લેખકનો પરિચય આપવા માટે હવે કંઈ પાનાં, પેરેગ્રાફ કે પંક્તિઓ રોકવાની જરૂર નથી રહી.

તેમની લેખન શૈલી કેટલી વિદ્વલોચ્ય અને લોકલોચ્ય છે, એ જતાવવું એ તો હાથકંગણને આરસી જેવું છે. હમણાં

હમણાં છેલ્લાં વર્ષોમાં સામાજિક ધાર્મિક અને સાહિત્યિક પુસ્તકોના આલોચન સાથે સૌથી જુદીજ રીતેનરી આવે એવી શૈલીનાં 'પ્રવાસ વર્ણનો' લખી મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી, ન કેવળ ઇતિહાસકારોની આગળજ, બદકે સામાન્ય આમ જનતાની સ્હામે પણ જે રમ-યાળ પીરસી રહ્યા છે, એ માટે જોન અને જોનેતર મમસ્ત પ્રજા તેમની આભારી છે.

'મારી સિન્ધ યાત્રા' અમે પ્રકાશિત કરી કે તત્કાળ તે ઉપડી ગઇ. આજે બળે વર્ષથી 'મારી સિન્ધ યાત્રા'ની માંગણીઓના યોગબંધ પત્રો-અમારી પાસે પડ્યા છે. આ પુસ્તકની આલોચના લેગલેંગ ગુજરાતીના તમામ પત્રકારોએ ને વિદ્વાનોએ કરવા ઉપરાન્ત, તેનું અવલોકન 'ઓલ ઇન્ડિયા રેડીયો'એ પ્રોડકાસ્ટ કરીને પુસ્તકની કદર કરી હતી. તે ઉપરાન્ત ગાયકવાડ ગવર્નમેન્ટે, આ પુસ્તકને પોતાના રાજ્યની તમામ લાયબ્રેરીઆ અને ઇનામોં માટે મંજૂર કરીને પણ તેનું મહત્વ સ્વીકાર્યું છે.

આટલી ઉપયોગિતા અને માંગણી હોવા છતાં પણ અમે વર્તમાન સમયની કાર્ગળોની અમદા મોંઘવારીના કારણે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવાના મદ્રભાગ્યથી વંચિત રહ્યા હતા, પણ ગુરુદેવની કૃપાથી તેની બીજી આવૃત્તિ છપાવવાના મંયોગો પ્રાપ્ત થયા છે, એટલે આશા છે કે ગુરુદેવની કૃપાથી બહુ જલદી, આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રહાર પાડવા મદ્રભાગી થઈશું.

આવી જ રીતે ‘ મારી કચ્છ યાત્રા ’ પણ પ્રકાશિત કરતાં અમને ખરેખર જ આનંદ થાય છે, અને અમે પોતાને સદ્ભાગી સમજીએ છીએ. ‘ મારી કચ્છ યાત્રા ’ હજુ તો પ્રેસમાં ગઈએ ન હતી, માત્ર પાંડુલિપિમાં હતી, તે દરમિયાન સાહિત્યના એક ઉપાસક દાનવીર શેઠ ફોરસીભાઈ વીજપાળના રંગુનમાં રહેલા કાન ઉપર એ વાત અચડાઈ કે મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજીએ ‘ મારી કચ્છ યાત્રા ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. લખ્યું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનું મહત્ત્વ પણ તેમના જાણવામાં આવ્યું. મહારાજશ્રી વિહારમાં હતા. તેમના સરના- માની એમને ખબર ન હતી. એટલે ભૂજના પોસ્ટ માસ્ટર સાહેબ ઉપર તાર કરીને મુનિરાજશ્રીને ખબર આપવાની સૂચના કરી કે- ‘ ત્રણ હજાર ડોળી ‘ મારી કચ્છ યાત્રા ’ ની મારા તરફથી છપાવો. ’ કાગળોના આવા અસહ્ય મોંઘવારીના સમયમાં પણ, પુસ્તકને જોયા વિના જ, એક સાથે ૩૦૦૦ ડોળી છપાવવાની ઉદારતા કરનાર આ મહાનુભાવનો અમે કયા શબ્દોમાં આભાર માનીએ ? અથવા કયા શબ્દોમાં ધન્યવાદ આપીએ ? તે સમજી શકાતું નથી.

કચ્છી પ્રજા લાખોની ગંજ્યામાં જેમ કચ્છમાં વસેલી છે, તેમ લાખોની સખ્યામાં દેશાવરોમાં પણ ફેલાયેલી છે. અમારી તો ખાત્રી છે કે કોઈ પણ કચ્છી લાઈના કાન ઉપર, પછી તે ગમે તે ધર્મ કે જાતિનો હશે, ‘ મારી કચ્છ યાત્રા ’ ની વાત જતાં જ તે ઓછામાં ઓછી એક ડોળી પોતાના ઘરમાં વસાવ્યા વિના તો નહિ જ રહે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન કાર્યમાં જેમ આંતર દષ્ટિએ ઉપયોગિતા અને સુંદરતા રહેલી છે, તેવીજ રીતે બાહ્ય કલેવરની ઉપયોગિતા અને સુંદરતામાં પ્રહાયક થવા માટે, શ્રી રાયચુરા ગોલ્ડન જ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સના માલીક સાક્ષરવર્ધ્ય શ્રી, ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરાભાઈનો, પ્રેસના મેનેજરનો, મુનિરાજશ્રીના વિહારનો નકશો બનાવી આપનાર અંજાર તાલુકાના જંગલ ખાતાના ઝોડીસર શ્રીયુત રામસિંહજી રાઠોડનો તેમજ પુસ્તકના જેકેટ માટે આકર્ષક ડીઝાઈન બનાવી આપનાર અમૃતરાયવાળા ચિત્રકાર ભાઈ ગોકુળદાસ સુંદરદાસ કાપડીયાનો આ તકે અમે આભાર માનીએ છીએ.

મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી તો અમારી આ સંસ્થાના સ્થાપક જ છે, તેઓની કૃપાથી જ આવાં સુંદર સર્જનો પ્રકાશિત કરવાનું સદ્ભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે અમે તેઓના તો હંમેશાના ઋણી છીએ જ.

આ પુસ્તકની પણ બીજી આવૃત્તિ જેમ બને તેમ જલદી પ્રકાશિત કરવાનું સદ્ભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત થશે, એવી આશા છે.

—પ્રકાશક.

કુંઈકું

કેાઈ પણ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસ ઘટતરમાં 'બ્રમણ વૃત્તાન્તો' વધારે પ્રામાણિક માની શકાય છે. તે તે સમયમા ચાલતા સિકાઓ, શિલાલેખો અને ગ્રંથોના અંતમાં આપેલી પ્રશસ્તિઓ—આ બધીએ વસ્તુઓ ઉપરથી કેાઈપણ વસ્તુને નિષ્કૃંપ કરવામાં ન્યારે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે, ત્યારે, તે તે સમયના 'પ્રવાસ વર્ણનો' એ મુશ્કેલીઓને ફર કરવામા સુદૃઢ સાધન તરીકે કામમાં આવે છે. એજ કારણ છે કે આધુનિક લેખકોને ભારતની પ્રાચીન સ્થિતિ સંબંધી કંઈપણ નિષ્કૃંપ કરવામાં દેશી કે પરદેશી મુસાફરોના 'ભારત યાત્રા વર્ણનો' ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું પડે છે. બન્ને તે યાત્રાકારોએ લખેલી વસ્તુઓ સાચી છે, પ્રામાણિક છે, એમ માનવું પડે છે.

જેનસાધુઓ હંમેશા પાદવિહાર કરે છે. ન્હાના કે મોટા તમામ ગામો, જંગલો કે અરણ્યો, પહાડો કે રણોને પોતાના પગ નીચે ખૂંદી વાળે છે. જેન સાધુઓનું કાર્ય ઉપદેશ આપવાનું હોઈ, જૂહી જૂહી જાતના, જૂદા જૂદા સ્વભાવના મનુષ્યો તેમના પરિચયમા આવે છે. શિક્ષાશક્તિ એજ એમના જીવન-નિર્વાહનું સાધન હોઈ, ગરીબ કે તબંગર તમામના ઘરેમા જવાનો એમને પ્રસંગ મળે છે. સ્વાધ્યાય એ એમની દિનચર્યામાનો એક વિભાગ હોઈ, અનેક વિદ્વાનો અને જ્ઞાનપિપાસુઓ તેમના સહવાસમાં આવે છે.

આ બધા કાર્યોથી જેન સાધુ બીજાઓ કરતાં વધારેમા વધારે દેશની સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક પરિસ્થિતિઓ અપ્રત્ય રીતે સમજવા સાથે જૂદી જૂદી જાતોના રીત રિવાજો અને રુઢિઓ વિશે પછુ જાણી શકે છે, તે જિજ્ઞાસા અને નિરીક્ષણ બુદ્ધિથી એનું અવલોકન કરે તો.

પ્રાચીન કાળમા દૂર દૂર સુધીની ધીર્ધયાત્રાઓ માટે પત્રપાળા સુવે નિકળતા એંદોડે કે હજારો માણસોની સંઘ સાધુઓની સાથે પત્રપાળા ધીર્ધયાત્રા કરતો. સાધુઓ જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાંનો ઇતિહાસ મેળવતા અને પદ્યમા આલેખતા. આ જનન્ટો—આ ધીર્ધયાત્રાઓ—આ ઇતિહાસના અંગે ‘ધીર્ધયાત્રાઓ’ના નામે જેન બંદારોમાં લખ્યા પડ્યા છે.

વર્તમાન સમયમાં વર્તમાનપત્રોના સાવનોદ્રારા આ જામણોના વાકા-વિકલામ મળી શકે છે. પણ આમૈયાં કે અઠાઈ મહોત્સવો, વરોડા કે રવામી વત્સલો, એના ઉપર જેટલુ ધ્યાન અપાય છે, તેના કરતા ઇતિહાસને કથનોની તે તે માને કે દેશોની પરિસ્થિતિઓ નોધાતી નથી, તેમજ આજ કે કાલ—અમે ત્યારે પણ ઇતિહાસકારાને માટે કથનોની ઘડ પડે, એવી વસ્તુઓ પ્રકાશિત થતી નથી, તો તે વધારે લાનકર્તા છે.

‘મારી મેવાડ યાત્રા’ અને પછી ‘મારી સિન્ધ યાત્રા’ એમ બે પ્રવાસ સંજ્ઞાની એ પુસ્તકો જનસમાજના ચરણે થયાં પછી ‘મારી કચ્છ યાત્રા’ એ ત્રીજી ‘પ્રવાસ વજૂન’ તરીકે જનતાના ચરણે ધરતા અને જલ્દી આનંદ થાય છે.

મારા આ પ્રવાસ વજૂનો હોકોને ટેલ્લા મુચિર થયા છે, એ જણાવવાનું કામ મારું નથી. માત્ર ત્રણ કે ચાર મહિનામા ‘મારી સિન્ધ યાત્રા’નું પુસ્તક ખવાસ થઈ ગયું. ગાયકવાડ ગવર્નમેન્ટે હનામો અને લાયબ્રેરીઓ માટે એ પુસ્તક મંજૂર કર્યું. અને એની બીજી આવૃત્તિ માટે હજમત એ વધારી હોકોની માગણી થઈ રહી છે. એ મારા સંતોષનું તો કારણ છે જ. અને જાણવતા યુગી થાય છે કે પ્રકાશક એની બીજી આવૃત્તિ જલ્દી જલ્દી જાહેર પાડશે.

સિન્ધમાથી કચ્છમા આવવાનો અગત્યનો પ્રવર્તન મળ્યો. એ વધારે કચ્છમા રહેવાનું અંગળ જાણ્યું, કે એને કું જાણ્યું તરીકે ગણ્યું. શાન્ત્યપરિચયો

થયા, કચ્છના ગામડે ગામડે વિચરવાનું થયું, ધણું ધણું નાણુવાનું, લેવાનું અને અનુભવવાનું મળ્યું, પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસો વાંચવાના મળ્યા, વર્તમાન ઇતિહાસ લેખકોથી ઘણી સામગ્રી મળી, માનવ સ્વભાવના વધારે અનુભવો થયા નિરુદ્ધમી છતાં શ્રીમન્તાર્જુના દર્શન થયાં, શ્રીમન્તાર્જુ છતાં કૃપણતાના સંયોગે પણ લેવાયા. બુદ્ધિમત્તાઓ છતાં કહેશોનાં વાલેતર લેવાયાં, સુખસાધનો હોવા છતાં મહેનત-મન્દૂરીમાં ઉત્સાહો લેવાયા, કચ્છના આવા અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર અનુભવોનું આલેખન એજ મારી આ ‘કચ્છ યાત્રા.’

માનવ માત્રમાં ગુણ અવગુણો રહેલા છે. મનુષ્ય પોતે અપૂર્ણતાનું પૂતળું છે આપી અવરથામાં પણ વસ્તુનું આલેખન તે તે લખનારની દૃષ્ટિથી જ લખાયેલું છે, એમ વાંચનારાઓએ સમજવું જોઈએ. સંભવ છે, એથી બીજી દૃષ્ટિએ લેનારા એથી કંઈ વધારે અથવા કંઈ જુદું પણ મેળવી શકે. લખનારની બુદ્ધિ તટસ્થ અને દૃષ્ટિ નિર્દોષ હોવી જોઈએ.

વાંચનાર પણ, એવીજ રીતનું ઉદાર હિત, નિષ્પક્ષવૃત્તિ, અને ગુણદૃષ્ટિથી જો વાંચે, તો એને ધણું ધણું નાણુવાનું મળી શકે.

‘મારી સિંધ યાત્રા’ની માફક ‘મારી કચ્છ યાત્રા’માં પણ કચ્છનો ભૂત અને વર્તમાનકાલનો ઇતિહાસ મમય અને સ્થાનના પ્રમાણમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. મારે કમવ કરવું જોઈએ કે ‘મારી સિંધ યાત્રા’ કરાચીની મારી બિમારીમાં લખાઈ છે. એટલે સિંધના ઇતિહાસ માટે ન હું જોઈએ તેટલાં ઐતિહાસિક સાધનો મેળવી શક્યો હતો અને ન હું સિંધના વર્તમાન ઇતિહાસ લેખકોની પાસેથી જોઈતી સામગ્રી મેળવી શક્યો હતો. પરંતુ મને જાણવતાં સ્તોત્ર થાય છે કે ‘મારી કચ્છ યાત્રા’ લખતાં કચ્છના મારા સાથર મિત્ર ‘માંડવી બાટીયા છાત્રાલય’ના ચંદ્રપતિ શ્રીયુત કલ્યાણચંદ્રાઈ છાયા મારેતર પાસેથી જેમ હું કેટલાંક ઐતિહાસિક પુસ્તકોનું સાધન મેળવી શક્યો, તેમ કચ્છના પ્રસિદ્ધ કવિબાઈ દુલેશચંદ્ર કારાણી અને ગુજરાતીનાં અનેક પત્રોના પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રીયુત કુંભરસીબાઈ સંપટ જેવા ઇતિહાસલેખકો પાસેથી દેટલીક સામગ્રી પણ મેળવી શક્યો. અને તેજ કારણ છે કે જ્યાં સુધી હું સમજી શક્યો છું, ‘મારી કચ્છ યાત્રા’માં ઐતિહાસિક વસ્તુ વધારે આપવા ભાગ્યસાગી થયો છું.

કચ્છને મટિ થયેપિ ધનું ધનું લખાયું છે, છતાં કચ્છના વર્તમાન ઇતિહાસ લેખકોનું કથન છે કે કચ્છના ઇતિહાસ-કદરમા' નેટલી વિશાળતા છે, નેટલી હડાઈ છે, એના પ્રમાણમાં તો એનું માપ હજુ કંઈજ નથી કાઢી શકાયું, એનાં પ્રમાણમાં હજુ કંઈજ નથી લખાયું, કહેવાય છે કે કચ્છનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય લખવાની ચતુરતા ત્રી. આત્મારામ દેસાઈએ કરી હતી; તેમણે 'કચ્છનો ઇતિહાસ' લખ્યો, કે જે અત્યારે અલભ્ય છે. તેમનો 'શાનોખ-યોની ઇતિહાસ' પ્રસિદ્ધ છે.

કચ્છના ઇતિહાસમાં અત્યારના જે જે લેખકોએ પ્રકાશ પાડ્યો છે, તેઓમાં શ્રી આત્મારામ દેસાઈ કપરાળ શ્રી વીસનજ ચતુર્બૂજ કંકુર, શ્રી નારાયણ વીસનજ કંકુર, કવિશાળ શ્રી દુસેરાવ કારાણી, શ્રી કુંજરસી ધરમજી સંપદ, શ્રી હવપતરાવ પ્રાણીજીવન ખખખર, શ્રી જયરામદાસ નેમણી, શ્રી લાલજી મૂળજી નેશી, શ્રી મઃવજી કાનજી મહેતા અને શ્રી જીવરાજ અજસમર ગોર વિગેરે મુખ્ય છે.

કચ્છની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક સિવલિતિનું જે વર્ણન મેં મારા આ પુસ્તકમાં આલેખ્યું છે, તે કપરજી લેખકોનાં પુસ્તકોને આધારી છે.

પ્રવાસ વર્ણનો અને ખાસ કરીને આ દળથી લખાએલાં 'પ્રવાસ વર્ણનો' પોતેજ પ્રગટાવના કષ્ટે દોઈ. મારે વધારે પ્રગટાવના કષ્ટે લખવાનું શું દોઈ મઠે ? છતાં જે કંઈ લખવાનું હતું ને, કચ્છના વતની, કચ્છના અનુભવી, કચ્છના ઇતિહાસ લેખકો પૈકીના એક પ્રેમ લેખક સાક્ષરવંશ' શ્રી કુંજરસી-બાઈ સંપદે લખવાનું માથે લઈ મારે બોલે આજે આજે હશે છે. તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

જે જે સંસ્થા મારી આ યાત્રા લખવામાં કયથોગમાં લીધા છે, તે તે સંસ્થાના લેખકો પ્રત્યે પણ કૃતજ્ઞતા બદરે કરવા સાથે, કવિ દુસેરાવ કારાણી નોતો હું વધારે કળી છું, કે જેમણે પોતાનો અવસ્યાવ ઊઘીને પણ મારી પાસે આવી, થોડા દિવસ રહી આજુબે પુસ્તક લખી જવાની અને તેમાં થોડા મુદ્દાના વધારા કરવાની તકલીફ લીધી છે.

भारी हठ धारण

‘भुतिराज श्री विद्याविनयक’

પુસ્તકને પ્રકાશિત કરાવવામાં આસંખીયાના વતની, ઉદાર ચરિત રોઠ ફેરસીબાઈ વીજપાલે પ્રકાશક ‘અંધમાળા’ને, મારા ઉપદેશને માન્ય રાખી જે આર્થિક સહાયતા કરી છે, તે બદલ તેઓ ધન્યવાદ અને આશીર્વાદને પાત્ર છે. તેમના હાથે આવા અનેક શુભકાર્યો થાય એમ હું ઇચ્છુ છું.

કેન્દ્રના મારા વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર નકરો બનાવી આપી, આ પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી અને સુરોચિત બનાવવામાં સાથ આપનાર કેન્દ્ર-અંતર તાલુકાના જંગવખાતાના ઓફીસર અને ‘કુમાર’ના પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રીયુત બાઈ રામ-સિદ્ધાંત રાઠોડને પણ ધન્યવાદ આપવો કેમ ભૂલી શકું ?

આ પ્રસંગે, આ પુસ્તક અંગેની બિનન્યૂનતાઓની ક્ષમા પણ ચાચી લઉં.

કેન્દ્ર, એ ‘પુરાતત્વ’નો ખજાનો છે; અને તેથી જ ‘પુરાતત્વ’નું એક પ્રકરણ જ સ્વતંત્ર લખ્યું છે. મારી ઇચ્છા હતી કે ભૂતા મંદિરો અને એવાં પ્રાચીન મ્થાનોના ફોટાઓ સોરી સખ્યામાં આપવા. પરંતુ પ્રયત્ન કરવા છતાં એવા ફોટા મળી શક્યા નહિ. માત્ર જે ત્રણ ફોટા શ્રીયુત બાઈ રામસિદ્ધાંત રાઠોડ દ્વારા પ્રાપ્ત થયા છે, તેજ આપી સંતોષ માનવો પડ્યો છે.

ધણા વખતથી મારી આખોમા મોતીયો હોઈ, મારા પોતાથી લખવાનું બહુ ઓછું બને છે. આ પુસ્તકની પાંદડીવિધિ જુદા જુદા મહાનુભાવો પાસે કરાવવી પડી છે. એટલે સંભવ છે કે જોડણીના નિયમનો ભંગ થયો હશે. એ ન્યૂનતા માટે પણ ક્ષમા પ્રાર્થી છું.

પ્રાન્તે, જે સ્વ. ગુરુદેવની અગ્રીમ કૃપાના બળથી મારી ‘સ્વયમચાત્રા’ સાથે જુદી જુદી ‘દેશ યાત્રાઓ’, ‘તીર્થયાત્રાઓ’ અને ‘સાહિત્યયાત્રા’ઓ દ્વારા ચત્કિ-ચિત્ત અંશે સમાજ, ધર્મ અને રાષ્ટ્રની સેવા કરવા સદ્બાગી થાઉં છું. તે ગુરુદેવ શ્રી વિજયધર્મસુરિ મહારાજને બૂરી બૂરી વંદન કરતો અને વધુને વધુ ઉપયુક્ત યાત્રાઓ કરવાનું સામર્થ્ય અર્પવાનો પ્રાર્થના કરતો મારું વજગર્ય બહિ સમાપ્ત કરું છું.

પેરબંદર ૧-૭-૪૨,

—વિદ્યાવિજય

ગ્રંથ લેખનમાં સહાયક પુસ્તકાદિની યાદી.

નામ.	કર્તા.
૧ કચ્છનો ખાળાપયોગી ઇતિહાસ	જયરામદાસ નેગાંધી
૨ કચ્છનો શાળાપયોગી ઇતિહાસ	આત્મારામ કેશવજી
૩ કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા જાડેજા વીર ખેંગાર	} સંપાદક: નારાયણ વિ. ઠક્કર
૪ કચ્છની પદ્મિની અથવા પૂંઅરો અને રાજધ	
૫ કચ્છની જૂની વાર્તાઓ	જીવરાજ અજરામર ગોર
૬ કચ્છ છુતાન્ત	ચતુર્ભુજ શિવજી મહેતા
૭ કચ્છનો કેશરી અથવા ઘાઘા અને ચનેસર	} નારાયણ વિસનજી ઠક્કર
૮ કચ્છની લોકકથાઓ ભા. ૧ ભા.	
૯ કચ્છની રસધાર પ્રથમ ભાગ	જયરામદાસ નેગાંધી
૧૦ આધુનિક કચ્છ	વેલજી ઠાકરશી
૧૧ 'સ્વદેશ'નો ખાસ અંક	
૧૨ 'જય કચ્છ'નો ખાસ અંક	
૧૩ કચ્છના કલાધરો અથવા અંદવંશ ચરિત્ર	} દુલેરાય એલ. કારાણી
૧૪ કચ્છનો ઇતિહાસ	
૧૫ કચ્છની શાળાપયોગી ભૂગોળ	માવજી કાનજી મહેતા
૧૬ કચ્છનું વેપાર તંત્ર	કુંગરશી ધરમશી સંપટ
૧૭ કચ્છની લઘુ ભૂગોળવિદ્યા	દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર
૧૮ કચ્છી પ્રજાકીય પરિપદ્ધતો હેવાલ, પ્રથમ અધિવેશન	
૧૯ કચ્છી પ્રજાકીય પરિપદ્ધતો હેવાલ, બીજું અધિવેશન	
૨૦ કચ્છ ગિરનારની મહા યાત્રા	જૈન સસ્તી વાચનમાળા

અ નુ ક્ર મ

૧ પ્રથાન	૧	૧૫ અમડાસા	૧૨૯
૨ કચ્છના કિનારે	૧૧	૧૬ તીથો	૧૩૬
૩ દેશ દર્શન	૧૮	૧૭ જખીનો મગડો	૧૫૦
૪ ગણમા	૨૪	૧૮ જૈનોનું સામાજિક જીવન	૧૮૨
૫ પાટનગર	૩૨	૧૯ જૈનોનું ધાર્મિક જીવન	૧૮૧
૬ પાટનગરમાં પ્રવૃત્તિ	૪૦	૨૦ કચ્છના શહેરો	૧૮૮
૭ પ્રાચીન રાજપરિચય	૪૭	૨૧ કચ્છમાં રેણવણી	૨૦૬
૮ વડા બાના	૫૭	૨૨ કચ્છનું ઔદ્યોગિક જીવન	૨૧૬
૯ વર્તમાન નરેશ	૬૩	૨૩ કચ્છની ગૌરવ ગાથાઓ	૨૨૨
૧૦ ભદ્રાનતી	૬૮	૨૪ પ્રાચીન વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ	૨૩૦
૧૧ કડી	૭૭	૨૫ પુરાતત્ત્વ	૨૪૪
૧૨ વિદ્યાર્થીઓની વયમા	૮૦	૨૬ મળા મેદા	૨૫૫
૧૩ ચતુર્માસ	૧૦૮	૨૭ ગામડાની મોહમા	૨૬૬
૧૪ માકપટ	૧૦૪	૨૮ કાઠિયાવાડને મઠે	૨૭૭

પરિશિષ્ટો.

- ૧ માગોની અનુક્રમણિકા ૨૮૯
- ૨ નાગોની અનુક્રમણિકા ૨૯૬

भारी कुछ यात्राएँ—

શ્રી કૌરવી શેઠ

સં. ૧૯૭૬ની સાલ ને આસો મહિનાની બારસનો દિવસ હતો, રાતના
 બે વાગે આસખીયાથી નિકળેલા ત્રણ પગપાળા મુસાફરો કોડાય, નવા-
 વાસ, મેરાવ, ભીંમરા અને આડા વટાવી ચૂક્યા હતા. કુંચની ધરતી
 તપી રહી હતી. ભૂ તીરસમાન સરસાદા કરતી ચાલી રહી હતી. જાણે આગ
 વરસી રહી હતી. ત્રણ મુસાફરોમાંના એકે હળુ જુધાનીમાં પગલાં નહોતા
 માર્યાં. તેનું બદન અને મુખ તૃપાથી આકુળ-બ્યાકુળ થઈ ગયું હતું.
 જાણે દાહજવરનો પ્રકોપ ઉઠ્યો હતો. “આપુણ! હવે મારાથી નહિ
 બચાય!” એમ કહીને તે છોકરો એક સ્થળે બેસી ગયો. જાનને સાથીઓ
 છોકરાની આ આકૂળતાથી ખૂબ ગભરાયા. બેમાંના એકના ચહેરા ઉપર
 ચિન્તાની વધારે છાયા ફરી વળેલી દેખાવા છતાં તેનો આત્મા કંઈક અનેરા
 ધ્યાનમાં લાગી ગયો હોય તેવું દેખાતું હતું. અકસ્માત્ ખડખડ કરતો એક
 રેંકડો ત્યાં આવીને ઉભો: “તમારે સુથરી જવું છે? ચાલો; આ રેંકડામાં
 બેસી જાઓ.” “જાણ, પણ જાહુ તો નકકી કરો.” “જહુ” નકકી થશે,
 તમે ચિન્તા ન કરો.” ત્રણે રેંકડામાં બેઠા. પવનવેગી મોડાની માફક

भारी कुछ यात्रा

નેણુશી શેઠ અને નેણુશીના પૌત્ર આ 'જીવન પરિચય'ના નાયક કૌરસી શેઠ છે. 'ગાલા' વંશનું વંશવૃક્ષ આ પરિચયની અંતે આપ્યું છે.

પુરુષાર્થની સાથે ન્યારે ભાગ્યની ચારી મળે છે, ત્યારે ન કંઈપી શકાય તેવી સફળતા સામે આવીને ઉભી રહે છે. ૧૧ વર્ષની ઉંમરનો ગાળક પાંચમી યુજગતીનો અભ્યાસ પણ અધૂરો મૂકી મુંબઈ જાય, ત્રણ મહિનાના ઉધડા ૧૦, રૂપિયાના પગારના પંદુજ પાસે વાણિયાઓને ઉપયોગી હિઆખી કોષ્ટકો અને ગણિત શિખે, વગર પગારની નોકરીથી પૈસો કમાવવાનો પ્રારંભ કરે. પહેલા વર્ષે માસિક ચાર ઠોરીથી શરૂઆત કરી પાંચમા વર્ષે ૪૦૦ ઠોરી મેળવી શકનાર એક પુરુષાર્થી આખા રંગૂનનો નહિ, બલકે આખા બર્માનો 'સખાવતે બહાદુર,' મોટામાં મોટો લક્ષ્મીધિપતિ બને. એ ભાગ્ય અને પુરુષાર્થની કરામત સિવાય બીજું શું કહી શકાય ? કહેવાય છે કે મુંબઈના ભાત બજારમાં સોળ-સત્તર વર્ષની ઉંમરના આ કૌરસીને ન્યારે વાર્ષિક ૪૦૦ ઠોરી મળવા લાગી હતી, ત્યારે ભાત બજારમાં નોકરી કરતા ૮૯ છોકરાઓમાં કૌરસીના બરાબરના માત્ર ત્રણજ છોકરાઓ હતા.

સાહસિક વૃત્તિ અને જાતમહેનત એતો કચ્છીઓનો જન્મસિદ્ધ ગુણ છે. લગભગ ૨૨ વર્ષની ઉંમરે એટલે સં. ૧૯૫૨માં કૌરસી શેઠ રંગૂન ગયા. આ વખતે અંગ્રેજીની તેમને એ. બી. સી. ડી. એ નહોતી આવડતી. અને રંગૂન જેવા પ્રાન્તમાં વ્યાપારી કારોબાર ચલાવવા માટે પણ અંગ્રેજી તો જરૂર જ જોઈએ. આર્થિક સ્થિતિ એટલી નબળી હતી કે તેઓ સારો અંગ્રેજી શિક્ષક રાખીને અંગ્રેજી શિખા શકે એવું તો નહોતું. છતાં અંગ્રેજી શિખવાની ધગશ તો હતી જ. 'કહીંકો ઇટ, કહીંકા રો'ડા બાનુમતીને કુનબા જોડા' વાળા કહેવત પ્રમાણે કૌરસી શેઠે થોડું અહિંથી થોડું તહિંથી અને થોડું પોતાની મેળે-એમ કરી કરીને અંગ્રેજી એટલું તો ભેગું કરી લીધું કે તેઓ પોતે કહે છે, તેમ- 'કદાય

કોઈ વખત મગ ભેગા ગુવોર બરડાઈ જતા હશે, 'છતાં તેમના ધંધાને અને વ્યવહારને માટે તો ઘણું ઉપયોગી' કહી શકાય. ત્યાર વાગે ઉડીને જ્યારે તેઓ અભ્યાસ કરતા, ત્યારે તેમની ઇચ્છાક્રીક જતી, એ એમની મીણુજતી હતી. ત્રણ મહિનામાં તો તેઓ તાર વાંચતાં શિખી ગયા હતા. અને પછી ધીરે ધીરે પોતાનો અભ્યાસ બધાયો.

રંગૂનમાં રહી સ્વપુરુષાર્થથી લાખો કમાયા અને લાખો ખર્ચ્યા. લક્ષ્મીની ચંચળતા તેઓ હંમેશાથી સમજતા આવ્યા છે. કેટલાક વાણિયાઓ જેમ કેવળ સરવાળા અને ગુણાકારજ વધારે જાણે છે, કોરસી શેઠ 'બાદબાકી' અને 'ભાંગાકાર' પણ મારી રીતે શિખ્યા છે. જેમ તેઓ લાખો કમાણા તેમ લાખોનો દાન પ્રવાહ પણ વહેવડાવવા લાગ્યા. આજ કાલના કહેવાતા દાનવીરોની માફક તેમના દાનની પાછળ નામના કરવાની મક્કીન બાવના તેમનામાં નથી જોવાતી. તેમનો દાન પ્રવાહ મૂખ્યતઃ બે દિશાઓમાં જ વહે છે—ગરીબોને સહાયતા અને જ્ઞાનનો પ્રચાર. જરૂર જણાતાં તેઓ ખીજા ઉપયોગી કાર્યોમાં પણ પોતાની લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરવાનું ચૂકતા નથી. પાક્ષીતાણા અને પાવાપુરીમાં ધર્મશાળાઓની આવશ્યકતા જણાતાં તેઓએ તેની પૂર્તિ પણ કરી આપી છે. છતાં મુખ્ય લક્ષ્ય તો તેમનું જ્ઞાનપ્રચારનું જ રહ્યું છે. સ્વ. ધાડીલાલ મોતીલાલ શાહ અને સ્વ. મણિલાલ નત્યુભાઈ દોસીનાં અનેક પુસ્તકો એમણે છપાવી જ્ઞાનપ્રચાર ક્યો છે. એમનાં દીક્ષિતપુત્રી પાનજાઈ કે જેઓ અત્યારે પુષ્પાશ્રીના નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને જેઓ વિદુષી પણ છે. તેઓ કુંભરામાં કુષુમાઈનાં આયમમાં રહી અનેક બહેનોને જ્ઞાન-દાન આપે છે. તેમની પ્રેરણાથી જૈનધર્મના તત્ત્વસંમદ રૂપે એક બૃહદ્ગ્રંથ શેઠજીએ બહાર પાડ્યો છે.

પ્રસ્તુત 'મારી કચ્છ યાત્રા' પુસ્તકની ૧૦૦૦ નકલો છાપવાનું પહેલા નણી થયેલું. પરંતુ જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે પુસ્તક અત્યારના

સાહિત્યમાં અને ખામ કરીને કચ્છના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ સ્થાન
ગેળવે તેવું છે; ત્યારે પૂ. મહારાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી વિહારમાં હોઈ,
એમના સરનામાની ખજર નહિ હોવાથી, ભૂજના પોસ્ટ મારતર ઉપર
રંગૂનથી તાર કરીને પણ પૂ. મહારાજશ્રીને ત્રણ હજાર કેપી છપાવવાની
વિનંતિ કરી. આમ ઉંચી જાતના સાહિત્યની પાછળ તેઓ નિર્બંધ રીતે
પોતાની લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરે જાય છે.

સાહિત્યના તેઓ ખૂબ શોખી હોવાથી પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ હોવા છતાં,
તેમનામાં રુઢિચુસ્તતા નથી આવી, એ એમના જીવનની એક વિશેષતા છે.
લગભગ સાડા ત્રણ વીસીઓ સુધીની ઉંમરે પહોંચેલા હોના છતાં, વિચારોના
ઉદાર અને અંધશ્રદ્ધાથી હજારો કેસ દૂર રહ્યા છે. સ્વ. મણિલાલ
નાયુભાઈ દોસી, સ્વ. વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ અને પં. લાલનના
પરિચયથી તેમજ અમદાવાદ, બનારસ, ભાવનગર તેમજ
રંગૂનની થીઓસોફીકલ સોસાયટીમાં જતાં આવતા રહેવાથી તેમનામાં
વિચારોની ઉદારતા, ગુણમાહત્તા, અને આધ્યાત્મિક ભાવ ખૂબ વિકસિત
થએલ જોવામાં આવે છે.

તેમના વિચારો કેવા ઉદાર છે ? ઉંમરે જુદા હોવા છતાં વિચારોએ
કેવા જીવાન છે ? તે તેમના એક પત્રમાંની આ પંક્તિઓ જતાવી
આપે છે.—

“ આ પૃથ્વી પર આવી તો કેટલીએ દીવાળીઓ આવી ને ગઇ. ચાલી
જાય છે અને જશે. તેમજ સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે ૧૨
કાવાના એમ ૩૨ દોષોની અમે માત્ર મોઢે જોવીને ક્ષમાપના યાચીએ
છીએ. પણ કેાઇ વર્ષે એક પણ દોષ ઓછો કરી, ૩૧ નથી કહેતા. તો
એવી નકામી ગોખણ પટ્ટી પ્રચલિત રાખવાથી
આત્માને શો લાભ ? જેને પૂજ્ય માની લઇને અમે પૂજીએ છીએ, તેને

જ દરવાગ નંધ કરી તાળામાં પૂરી રાખીએ છીએ. અમે પોતે સીસોનરીની બંધી લઈએ છીએ. છતાં પૂજામાં વપરાય છે, અમંખ્ય મંદિરો છૂટોદાર માગે છે. અમંખ્ય મૂર્તિઓ અપૂજ્ય રહે છે. અને નામ ધરાવનાર સાધુઓ મારે ખુશ્વાં હવા ઉગ્ગચવાળાં ધર્મશાળા-મઠોની સારી ભેગવાઈ તથા તેવા નામધારીઓને ભોગ્ગન વદોરવવા સમયે ઉંચી જાતના માલમશીદા મળી રહે છે. પણ ગરીબોએ ગુ-હો દ્યો તેથી રહેવા કે પહેરવા અને ખાવાની દેવવાના શેડીયાઓએ દરદાર અમર સુગવડ જ ન કરવી. આ ક્યાંનો ન્યાય ?

શ્રી કોરમી શેઠના પૂર્વજે-વડીશે ખૂબ ધર્મિષ્ઠ અને શ્રદ્ધાશીલ હતા. કોરમી શેઠ આટલા વયોવૃદ્ધ, બડોળા કુટુંબના નાયક, પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનવીર અને આખા ધરમાં તેમજ સમસ્ત કચ્છી કોમમાં પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં એટલા બધા નિરભિમાની છે કે પોતાનું પ્રત્યેક સુખકાર્ય વડીશેના પુણ્ય પ્રતાપે ગણે છે, પોતાના પૂર્વજે પ્રત્યે એઓ પૂજ્યશુદ્ધિ અને બહુમાન ધરાવે છે.

કોરમી શેઠના દાદાએ તેમના મૃત્યુના ત્રણ દિવસ અગાઉ પોતાનો અંતિમ સમય ઘડી-પગ સાથે જતાઓ હતા. તેમના પિતાશ્રીના મોટાભાઈ મેંદરાજ બાપુએ પણ મંથાગ પહેલાં શ્રી મંથને પોતાને હાથે જમાડી અવસાન પામ્યા હતા. એમનાં ધર્મ પત્ની અને રંગૂનમાં અવસાન પામેલા એમના સ્વ. પુત્ર સ્વશ્રમાઈએ પણ ત્રણ ત્રણ દિવસ અગાઉ પોત-પોતાનો મૃત્યુ મનવ જતાઓ હતા. બધાઓને આમાં ધેવછા જેવું કે શ્રદ્ધાતિરેક જેવું લાગશે. પરંતુ સુદાયગણેથી જેઓનાં જીવન નિર્મળ બન્યાં હોય છે, તેઓને મૃત્યુનો ભાસ પડેલેથીજ યથા આવે છે, એમ અનેક ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

તેમનાં માતૃશ્રી પણ અત્યન્ત દયાળુ હતાં. ભોગ્ગન કરતાં હોય અને કોઈ મરીત દુઃખી આવી ચડે અને કહે કે 'માજી કંઈ ખાવાનું આપશો,

તા તેમનો આત્મા ગદ્ગદ થઈ જતો અને તરત યાજ્ઞી ઢાંકી દાય ધોણ, પ્રથમ તેને ખવરાવી, પાણી પાછ, પછી ઢાંકેલી યાજ્ઞીમાંથી બાકીનું પોતે ખાતાં. તેમના પિતાથી પણ વહાણમાં બેસી દેશમાં આવતા ત્યારે કેટલાય ગરીબોને ગ્રામદાન આપતા. દાણામાં પૈસા નાખીને ગ્રામ મદદ કરતા ધણીઓનાં કરજબરી ખાતા બરપાછ કરાવતા. આમ તેમના માતપિતા અત્યંત દયાળુ અને માયાળુ હતાં.

વર્ષોથી પરદેશમાં વસવાટ કરવા છતાં, ઈતર પ્રજાઓના પરિચયમાં ખૂબ આવવા છતાં, વારસામાં મળેલી શેફાળની ધર્મશ્રદ્ધા અને દયાવૃત્તિ ધટવાને બદલે વધતી જ ગઈ છે. સં. ૧૯૨૬ થી ૧૯૩૩ સુધી ૧૨ વર્ષે બબ્બે ત્રણ ત્રણ મહિના તીથોની યાત્રા અને દેશાટનથી મળતા લાભો ઉઠાવ્યા છે. પોતાના પુત્ર-પૌત્રો સાથે તેઓએ બંગાળ, યુ. પી. સી. પી. મારવાડ, મેવાડ, ગુજરાત, કોઠિયાવાડ, રાજપુતાના અને કુચનાં પવિત્ર યાત્રા ધામોમાં વિચરી લક્ષ્મીનો મહાભય કરવા સાથે તન અને મનને પણ પવિત્ર બનાવ્યા છે. સં. ૧૯૩૪ માં પોતાના દીક્ષિત પુત્રી પાનગામ (પુષ્પાથી) ની સાથે પણ તેઓ ઘણું સ્થળે વિચ્યાં છે. અને તેઓ ઘણા વર્ષથી ચતુર્થવ્રત-બ્રહ્મચર્યનું પણ પાલન કરે છે.

એમના ધર્મપત્ની અને એમના એકના એક પુત્ર રવજીભાઈના સ્વર્ગવાસથી એમના હૃદયને આઘાત પહોંચે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં એમનો આત્મા અનુભવના રંગથી ખૂબ રંગાયેલો હોવાથી એમણે એ પ્રસંગને જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉતારી પોતાના આત્માને વધારે વૈરાગી બનાવ્યો છે. દુઃખો અને આશ્તોના ધણના આઘાતોએ તેમના આત્માને વિચલિત કરવાને બદલે ઉલટો વધારે મજબૂત બનાવ્યો છે અને તેથીજ તેમણે મિદ્ધાન્ત કરી રાખ્યો છે કે- ' જે આપણું છે, તે જતું નથી અને જે જાય છે, તે આપણું નથી ? '

છેલ્લા ૨૦૦૦ના પતનના થોડાજ દિવસ પહેલાં તેઓએ ૨૦૦૦ છોડ્યું. લાખોની મિલકત છોડી, પગગસ્તે અનેક કબ્રો હાલી હાથી, વાવ આદિ હિંસક જાનવરોથી ભરેલાં જંગલો વટાવી, આવી વૃદ્ધાવસ્થાએ અનેક કબ્રો હાલી દેશ ભેગા થયા છે.

શેઠ દીર્ઘામુખી ચર્મધર્મ, સમાજ, સાહિત્ય અને દેશસેવાના અનેક કાર્યો કરવા મમત્ર યાઓ એજ અભિલાષા.

પં. અમૃતલાલ તારાચંદ દોસ્તી
વ્યાકરણતીર્થ.

આમુખ

પુન્ય અધ્યેય શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજને કરાચીની જનતાએ ગુજરાત નગરમાં માનવંત હસ્તુર ડો. ધાલાના પ્રમુખપદે જે મોટા દમદમ સાથે માનપત્ર આપ્યું હતું તેનું ચિત્ર મારી કલ્પના દષ્ટિ સમીપ ખકું થાય છે. મહારાજશ્રીને જાણે હમણાં જ ભાવભીની વિદાય શ્રી કરાચીની પ્રજા આપી રહી છે. પણ એને ય ત્રણ વગ્મની મુદત વહી ગઈ. સમય પાણીના પ્રવાહની પેઠે વહી ગયો. પરંતુ પુન્ય મહારાજશ્રીએ તો આ ત્રણ વરસોમાં અનેક અનુભવો અને મનુષ્યોના પ્રસંગો કેળવ્યા છે. “શ્રી કચ્છ યાત્રા” એ એમના અનુભવોનું નીચેડ રૂપ સુંદર રૂણ છે.

કરાંચીમાં જ મહારાજશ્રી સાથે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ભોગવતા નહોતા. પરંતુ એમનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય હમેશાં સતેજ, સળગત અને સુંદર રહ્યું છે. એઓ નવા નવા અનુભવો મ્હાલી શકે છે. પોતે તેમાં અલિપ્ત રહીને પણ વિનોદ વૃત્તિથી ખીજાઓને કુતુહલ વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એમની ધૃદ્રિયો રૂપી દેવતાઓને અવલોકવા, વિચારવા અને વર્ણવવાની સહજ નૈસર્ગિક શક્તિ છે. પુન્ય મહારાજશ્રી બળવાન આત્મા છે. નાયમાત્મા શ્લહ હીનેન લમ્યઃ મહારાજશ્રી પોતાના મજશુત હૃદયબળથી ખીજાઓની નબળાઈઓ પારખી શકે છે. પરંતુ એમનામાં ઉદાર ચરિતોની ઘસુધેય કુટુમ્બકમ્ ની મહાન દિવ્ય ભાવના છે. એઓ ક્ષમા કરી શકે છે. મીઠા શબ્દોમાં ક્યારેક વિનોદ કરતી એમની કલમ ક્યારેક કટાક્ષ-મયતા તરફ ઝાંક લખને ફરી પાછી ક્ષમા તેજસ્વિનાં ગુણઃ તરફ વહે છે.

“કચ્છની યાત્રામાં ઉપર કહ્યું તેમ ગંભીર મહારાજશ્રીની વિનોદ વૃત્તિ ખૂબ સતેજ થઈ છે. રજુમાં અનેક દુઃખો થઈ છે. નપાણીઆ બચંકર તાપથી ભરેલા, રેતીના મેદાન જેવા, ખારા મીઠાથી ભરેલા આ

કહીન રણમાં પગપાળા અને ઉઘાડા પગે મુસાફરી કરતાં મહારાજ રમુછ અને નવીન પ્રસંગો શોધી એમને ખૂબ રસમય રીતે વર્ણવી શકે છે. આ પદ્યપદ્ધતિ અને મનુષ્યો વગરના પ્રદેશમાં પણ એમની અનુભવી આંખો ઘણું જોઈ શકે છે. એમના અનુભવી કાનો સાંભળી શકે છે. ચારે તરફથી ઉડતી રેતી એમના મનની શાંતિને ઉડાડી શકતી નથી. ત્રણ મુસલમાન આંધ્રીમરોને મહારાજશ્રી જવાળ આપે છે. “ નહિં મેં દાથ નહિં દેખતા, મૂંઠ દેખતા હું ”, એ જવાળ એમના હૃદયની પ્રસન્નતા દેખાડે છે.

કદલુના જંગલમાં એક લંબ તોતડ સાધુને ભોજન કરાવી એના મરડાના રોગની ચિકિત્સા દરાવી ઠેક ખાવડા સુધી સેવા અપાવી પડેલો યતો ક્યો એ ભૂતદયાનો દાખલો અન્ય દર્શનના આધુઓએ ગૃહણ કરવા નેવો છે. મહારાજશ્રીનું હૃદય કેટલું કામળ છે તે દેખાઈ આવે છે.

કચ્છના દેશદર્શનના પ્રકરણમાં કચ્છની ઉત્પત્તિનું ભૌગોલિક જ્ઞાન મહારાજ શ્રી આપે છે. આવા પછાત દેશની પ્રાચીનતાનો પ્રકાશ એ પ્રકરણમાં સારી રીતે દેખાડાયો છે. મહારાજશ્રી ગમે તેવા વિષયને સરળ અને રસમય બનાવી દે છે. દરેક કચ્છીએ આ પ્રકરણનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

રણનું પ્રકરણ પણ ખૂબ ઉપયોગી છે. એના વિષે બહુ થોડું સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં છે. મહારાજશ્રી પોતાના મંથ સાથે આગળ વધે તે પહેલાં આગલે દિવસે વરસાદ ખૂબ પડ્યો. વરસાદના પાણીથી કીચકમય થયેલ રણમાંથી પસાર થાવાની ભારે મુશ્કેલી નહીં. કચ્છમાં ચાલતા ભારે દુષ્કાળનો સાક્ષાત્કાર મહારાજશ્રીએ રણમાં ક્યો. ગાયો, બળદો, ખર્રાં અને છિટાનાં મડદાં માથે માથું ફાડી નાંખે એવી દુર્ગંધ ચારે તરફ એમણે અનુભવી.

રહેમડી બજારથી ૧૨ માઈલ દૂર કચરીમાં આજે કાંઈ નથી. પરંતુ અગાઉ મોઝાંકી વંશની એક ચાખાની એ રાજ્યધાની હતું. ત્યારે આ રથજે વત્સગજ સોઝાંકી સોળ વરસની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો હતો. આજે એ ઠેકાણે એક મુંપડું પણ નથી. પાણીનું ટીકું પણ મળતું નથી.

મહારાજશ્રી ૧૩ માઇલના પ્રવાસ પછી કુંવારખેટ નામના દ્વિપ ઉપર આવ્યા. સિદ્ધપુર અને અણુદિલવાડ પત્તનને પાવન કરનારી ગ્રામીન સરસ્વતી ઉર્ફે કુંવારકા નદી આ ખેટ પાસેથી વહેતી હતી. આ કુંવાર ખેટ પાસે એક મોટું જંદર હતું. એનું નામ કોદલાપુર પત્તન હતું. અહીં એક રાજપુત રાજવંશ સાથન કરતો હતો. એના રાજની યુવાન કન્યાનો વિવાહ ઉપલા વત્સરાજ સાથે થયો હતો. મીંઢાળખંધો વત્સરાજ ગાયે વાળી જતા આયરોના ધીંગાણામાં મરાયો ત્યારથી આ તરફ વાછડા દાદાની સ્થાપના થઇ છે. વત્સરાજ (વાછડા) ને રણભૂમિમાં હાકલ કરતો દોહો આ રહ્યો. (અહીં આજે તો સર્વત્ર રણે ઉજળડ ભૂમિ બનાવી દીધી છે.)

ચોપટ પારેવાં તણી રાણા રમટું મેલય.

ધણુ આવ્યું ધણેસર, વેગડ નાવી વાછરા.

મીંડીઆગ ગામમાં દુકાળને લીધે ૬૦૦ છસોની વસ્તીમાંથી માઠ મુંઝડાં જ મહારાજશ્રીએ જોયાં.

પાંચમાં પ્રકરણમાં જૂજના પાટનગરમાં મહારાજશ્રી પ્રવેશ કરે છે. જૂજનો ઇતિહાસ અને વર્ણન વિગતવાર દર્શાવે છે. સ્થાપત્યો, સંસ્થાઓ અને શહેરની ભૌગોલિક સ્થિતિ સરળ અને રસિક રીતે વર્ણવી છે.

છઠા પ્રકરણમાં મહારાજશ્રીની જૂજની પ્રવૃત્તિઓનું રાચક વર્ણન છે. મહારાજશ્રી એટલે કમયોગી. એમને ગીનાજનો મ્યોક નિયત કુરુ કર્મ ત્વમ્. એ ખૂબ માન્ય લાગે છે જૂજમાં ગભ્ય કુટુંબ અને મળ્લનો સાથેના મિલનનું અને બીજી ૪૦ દિવસોની પ્રવૃત્તિઓનું સારું વર્ણન આપ્યું છે.

સાતમા પ્રકરણમાં કચ્છનો ગ્રામીન ઇતિહાસ સંક્ષિપ્તમાં આવેખાયો છે. આઠમા પ્રકરણમાં જૂતપૂર્વ કચ્છ નરેશ ખેંગારજી જાવાનું છાયા ચિત્ર સૌમ્ય અને સુંદર બાવે રજુ થયું છે. વાણી ઉપર એટલે કલમ ઉપર અદ્ભુત સંયમ દેખાડે છે.

૯ મા પ્રકરણમાં હાલના શ્રી કચ્છ નરેશના હૃદયની અને મસ્તિકની સુંદર નિખાયસ ખાવનાઓને દર્શાવી છે.

૧૦ માં પ્રકરણમાં કચ્છની મદાન નગરી બદાવતી અને જમકુશાલની મદતાના ગુણો ગાયા છે. મદારાજશ્રીએ ત્યાં સંઘવાના કરી હતી.

૧૧ માં પ્રકરણમાં કચ્છના સૌથી વિશેષ દળદ્રુપ વિરોધ્ય ધનાઢ્ય અને આધુનિક રથાપત્યો ધરાવનાર કંઠી વિભાગના ગામડાઓનું વર્ણન આપ્યું છે. કચ્છનો એ વિભાગ દવચ્છતા, સામજિક પ્રવૃત્તિઓ, અક્ષર-જ્ઞાનમાં વિશાસ પામે છે. અહીં મદારાજશ્રીએ ખૂબ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

૧૨ માં પ્રકરણમાં વિદ્યાર્થીના સંઘમાં મદારાજશ્રી પ્રમુખ તરીકે ખીરાળે છે. આખું પ્રકરણ ખુબ રસીક અને આકર્ષક બન્યું છે. શિક્ષણ સંબંધીના મદારાજશ્રીના વિચારો ઔઠ અનુભવી અને આગળ વધેલા છે. અમે તે અત્યંત રસથી વાંચ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓમાં કુસંપ એ શોકપ્રદ બીના છે.

૧૩ માં પ્રકરણમાં જૂજમાં ચાતુર્માસમાં કરેલી પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન છે. ગુરુદેવની જયંતી મોટા પાયે અહીં જ ઉજવાય છે. જૂજમાં કચ્છી પ્રજા તરફથી એમને માનપત્ર અપાય છે.

મદારાજશ્રી પછી માકપર અને અમડાસાના પોતાના અનુભવો રજૂ કરે છે. પછીનું પ્રકરણ તીર્થવર્ણનનું છે. તેમાં જૈનો અને જૈનેતરોના તીર્થોનું સંક્ષિપ્ત પણ રસીકું વર્ણન આવે છે.

જખોના જવાહરનામાનો પ્રશ્ન વર્તમાનપત્રોમાં ખૂબ ગવાયો છે. મદારાજશ્રીની નિરવાર્થ શુદ્ધભાવની મેવાઓ કહી નિષ્ફળ જશે જ નહિ શ્રી ગીતાશ્રીમાં કહ્યું છે કે મહિ કલ્યાણકૃતઃ કમ્પિચ્છુર્ગતિ તાત ગચ્છતિ સત્યભાવનાનું કથાલુકાર્ય ક્યારે પણ દુર્ગતિને પામતું નથી.

મદારાજશ્રી હમેશાં સૌમ્ય અને સાંકુશ બાધા વાપરે છે. એઓની બાધા ક્યારે પણ કોઈના મનની લાગણી કુટખાવતી નથી. પરંતુ જૈનોને સમય પ્રમાણે એમના દોષો દેખાડતાં એઓ પાછી પાની કરતા નથી. કચ્છીજૈનોનું પછાતપણું, અંદર અંદરની કલેશમય મનોવૃત્તિ, ધર્મના નામે ખોટા રાગદ્વેષો વિગેરે મદારાજશ્રી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પણ દેખ વગર

ખુલ્લા જણાવી દે છે. જૈનોનાં સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનનાં પ્રકરણો જૈનેતરોએ પણ વાંચવા જેવાં છે.

કચ્છના શહેરોનું વર્ણન ઐતિહાસિક છે. કચ્છના કેળવણીના વિષયમાં એમની નિષ્પક્ષપાત જુદી સાચા નિર્ણયો લાવી શકી છે. કચ્છના ઔદ્યોગિક જીવન ઉપર પણ સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

કચ્છની ગૌરવ ગાથાઓ દરેક કચ્છીના હૃદયમાં પોતાના દેશના મહાન પુરુષો માટે સન્માન અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરશે. પ્રાચીન વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ અને પુરાતત્વ એ જાને પ્રકરણો સંગ્રાહક વૃત્તિથી લખાયાં છે. એની અગત્યતા ઘણી છે.

કચ્છના મંજલ રેલડીઆમાં મહારાજશ્રીએ ખીજું ચાતુર્માસ શાંતિ અને એમના સ્વભાવોચિત પ્રવૃત્તિઓમાંથી કાંઈક નિવૃત્તિમાં ગાળ્યું છે. એનાં પહેલાનું કાળા મેંઠાનું પ્રકરણ મેં ખૂબ મનની નજળા ઉર્મિઓના ભાવો વચ્ચે વાંચ્યું છે. એથી નિરાશા ઘાય; પણ એની સત્યતા અનુભવમિધ્ધ છે.

આખું પુસ્તક સગ્લ અને પ્રાસાદિક શૈલીમાં લખાયું છે. એની વાણીનો પ્રવાહ દિમાવચના વહેતા ઝગ જેવો નિર્ભળ પણ ઝડપવાળો છે. એમાં અંગત રાગ દેવનો છાંટે પણ નથી. જોવું, વિચારવું અને સૌમ્ય ભાષામાં પ્રકાશમાં મુકવું એ આખા પુસ્તકની સ્વાભાવિક ગ્યના છે. કચ્છ સંજ્ઞાથી અતિ અલ્પ સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે તેમાં આ પુસ્તક કિંમતી વધારે છે. આમાંથી મને જાતના વાંચનારાઓને જોઈતી મામત્રી મળી આવશે. મહારાજશ્રી આમાં મનુ મહાગજના શ્લોકની પહેલી કડીને ઘરાગર અનુભવો છે.

સત્યં વ્રૂયાન્ પ્રિયં વ્રૂયાન્ પરંતુ ક્યાં ક્યાં તેમાં પણ જૈનોની જાગૃતમાં અપ્રિય મત્યને પણ કહી નાંખ્યું છે. છતાં એમની કદયાણ વાવના ક્યાંયે મોળા પડી નથી.

આ પુસ્તકથી કચ્છની, કચ્છની જાગૃતાની, અને જૈનોની મહાગજશ્રીએ મારી મેચ કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પણ સાથે જ.

મહાગજશ્રી જૈનોની ખામ અને જૈનતરોની સામાન્ય ભાવે જ્ઞાનવૃદ્ધિ વિદ્યાવૃદ્ધિ અને ઉન્નાતિના કાર્યનાગ છે. પ્રકરણે પ્રકરણમાં એમની આ કલ્યાણકારી મનોવૃત્તિ પ્રતિગિષ્ઠિત થાય છે.

મહાગજશ્રીએ તપોભય, મંયમી અને જૈન માધુઓને ઉપયુક્ત છવન ગુપ્તચો છતાં એમની પ્રવૃત્તિઓ લોક કલ્યાણ અને પરોપકારમાં ખૂબ તન્મય થાય છે તે વાચનાગઓ સહેજે અનુભવશે.

મહાગજશ્રી સાચા જૈન સાધુ છે. પરંતુ એમના વિશાળ હૃદયમાં જૈનેતરો પ્રત્યે શુભ લાગણી અને ખીળ ધર્મો પ્રત્યે સહભાવ એ મહાન હૃદયની પગમ વિશુતિ એમને વગી છે. જૈનેતરો પાસેથી એઓ ખન હૃદયના મન્માન મેળવી શકે છે.

મહાગજશ્રીનો જૈન ધર્મ અતિ વિશાળ છે. વાડાઓ, મંપ્રદાયો, ગરુડો, પથોની નજાણાઓ એમના હૃદયને વારંવાર તિથ કુખ આપી ચળના પેડે મોકે છે. ખીજઓની મંકૃચિતતા એમના હૃદયને સંકૃચિત બનાવી શકતી નથી.

મહાગજશ્રીની કમળની ઘણી ખરી પ્રવૃત્તિઓ સાર્વજનિક હતી. એમની વ્યાખ્યાનપીઠ પણ મર્વે ધર્મો અને મંપ્રદાયો મારેના વ્યાપક સમતરવો ઉપર ગ્યાયવી છે. મહાનજશ્રીને મારે હું મહાકવિ ન્દાનાસાયમાઈની થોડીક કડીઓ અહીં ઉપયુક્ત ધારી ટાકીય—

બીખ વૈરાગ્યથી ધારીને
તણ છે દેહ વામના,
આકાંખી આત્મ લક્ષ્મીને
મણ છે સ્નેહ ભાવના,
મનો ભાવે નથી જેણે
દુરીચ્છા પાપની કરી,
શીલને માંચબુ જેણે
મદાયે સ્નેહને વરી,
ઉપામે પ્રહ્લ અદાથી
આત્મ લખ ઉટિ મહે,
મહા અદ્ભુત દેા એવા
સ્નેહના ચેગીને પહે.

: ૧ :

પ્રસ્થાન

સાધુ ધર્મના નિયમ પ્રમાણે સગભગ ૩૫ વર્ષ થવા આધ્યાં, પગે ચાલી ચાલીને હજારો માઇલની મુસાફરી કરી, પગનાં તળાખાં ઘસી નાખ્યાં. ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, મારવાડ, મેવાડ, માળવા, યુ. પી, સી. પી, બેંગાલ, મગધ, ખાનદેશ અને છેવટે સિંધની પણ મુદ્રો કરી લીધી; ભયંકરમાં ભયંકર જંગલો, કે જ્યાં ચોર ડાકુઓ ઉપરાન્ત વાઘ વડ અને એવાં દિગ્ગજ જાનવરોનો પાર નહિ હતો, એને પણ ખુદી વળ્યો, અને પરિણામે "વન્યામમા નતિથ જરા" એ કથનનો સાક્ષાત્ સ્વશરીર ઉપર પણ અનુભવ કરી લીધો. હવે મોઢ પણ અગવડ દેશમાં જવા માટે 'મુરઠેલીઓ' સંબંધી તો નિયાગ નથી જ આવતો; પરંતુ પાંત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષ મુઠી સતત પરિશ્રમ

પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરી પડી, મધ્યક નિવૃત્તિની તો ઈચ્છા મ્હા કરે છે એ કે
કેટલા મિત્રો અને મેહીઓ તો કહે છે કે 'કેટલાકોને માટે પ્રવૃત્તિ એ-
નિવૃત્તિ છે ગીતાનો 'કર્મયોગ' એ, કર્મયોગીઓને માટે 'જ્ઞાનયોગ'
કે 'ભક્તિયોગ' જ છે કર્મણ્યેષાધિકારસ્તે એ કથન પ્રમાણે નેઓ
કર્મ કરવા જ જન્મેના છે, એમણે કર્મ કરતા મરવુ એમા જ એમની
મુક્તિ છે '

એવા કર્મયોગીઓને માટે આ કથન અને આ ભવામણે ભરે તત્ત્વ
રોપ, માગ નેવા એ પામર શક્તિ ધરાવનાર જીવને માટે શાન્તિ-નિવૃત્તિ
આગમ, એ એ જગત્ની જ વસ્તુ છે આધ્યાત્મિક ભાવનાઓને પ્રેર
વા માટે, મનોનિગ્રહને માટે, ધાર્મિક અને માનસિક આરાયેશની
પણ જગત્ તો છે જ, અમ તરી વાગ થઈ આવે છે અને એ જ મગજ
દ્વારે જગત્ની ત્રણ ત્રણ ચોમાસામા ખૂબ ખૂબ પ્રવૃત્તિ થી પડી,
સરીને ખૂબ ખૂબ ધડો પડેલા પડી, મિત્રો-મેહીઓને ખૂબ ખૂબ
તપ્તથી આપ્યા પડી, ને કે ત્યાની જીન કે જીનેત-તમામ પ્રજાનો
અતિ આશ્ચર્ય વધુ રાખવા માટેના, હોવા છતાં, આ નામી કુટુંબનો
વિચાર મો

'સા આદર્શો ?' એ મા ! આત્માને પ્રશ્ન થો ને માધુઓને માત્ર
ઓક્ષમ જ ગમી અને ઓક્ષમ જ ક્ષેત્રોમા 'ચન્દ્રકુન્દ્યા પ્રમાતમ' '
વાનુ રોપ, એમને આ વિચાર ઓઠો મ્હો પડે પાલીતાણાથી ભાવન
ગ કે ભાવનગ થી ઠાઠા મરવા, અમ ત્રાદથી માલુ જોધારી કે
અભાતથી ખેડા વડોદરા માલુમાથી પેથાપુ-વીળપુર કે ભુનાગદથી
વેલવ પાંચુ-જવાનું જ રોપ, તો ત્રાસો વિચાર મ્હો ન પડે પણ
માગ નેવા નવુ નવુ જોવાના વ્યમનીને જગત્ની નેવા દિદના હડાના
પ્રદેશથી મ્હાય થોડી મેવા દઈ શક અને માથે માથે ઉપર મ્હુ તેમ,
તરી અને મનને શાન્તિ મળી શકે, એવું કોઈ જોધવાનો વિચાર થાય એ

ત્રવાભાવિક હતું, મારા માટે જે પ્રદેશો હતા, પૂજ્ય અને કચ્છ. બન્ને
મારા માટે નવા હતા. અગમ્ય હતા. મુખતાનના સંઘની ખૂબ વિનંતિ હતી.
જે ત્રણ વાર ચોક્કસ મુદ્દસો તો વિનંતિ કરી ગયા. આઠ દશ માણસનું
ડેપુટેશન કરાચી આવવા બીજા તરફ બાંધીને તૈયાર પણ થયેનું. પણ 'ના'
જણાવી દીધી. એક કારણ હતું મુખતાન તરફ તો ત્યારે જ જઈ શકાય
કે, પ્રવૃત્તિનો વેગ ખૂબ વધારવો હોય. ત્યાં શાન્તિ ન જ મળે. અને
મુખતાન જવું, એટલે સિંધનો ઉત્તરીય ભાગ અને પછી આખો પૂજ્ય
ખેડવો પડે. આખરે અંતર આત્માનો અવાજ સાંભળ્યો: 'કચ્છમાં જ
જવું ઠીક છે.' પાટનો પાથો પકડીને મારી પાસે વધુ વખત બેસનાર
કરાચીના જૈન પંડિત ખુશાલભાઈ વસ્તાચદે કાનમાં ફૂંક મારતાં કહ્યું:
'કચ્છમાં જઈને એકે નાનકડા ગામડામાં, એકાદ વર્ષ આરામ લઈ લેજો.
શાન્ત વાતાવરણ, ન હિપાધિ. ન ચિંતા. બહુ સુંદર.' નિશ્ચય કર્યો: ચાલો
કચ્છ. માંભણ્યાં હતું કે કચ્છ બોજો ભટ્ટિક દેશ, સાદો દેશ, બકિતવાળો
દેશ છે. જરૂર શાન્તિ મળશે. પણ શાન્તિ કેવી મળી? એ તો વાંચનાર
આમળ જોગે. ભાગ્યનો ને પુરુષાર્થનો ભણે વિવાદ જ ન થયો હોય.

ભાગ્યે પુરુષાર્થને કહ્યું: 'તું પગે ચાલીશ, તો હું બળદ ગાડીએ
જઈશ; તું બળદ ગાડીએ જઈશ, તો હું રેલમાં જઈશ; તું રેલમાં જઈશ,
તો હું મોટરમાં જઈશ; તું મોટરમાં જઈશ, તો હું દવાઈ ઝઢાજમાં
જઈશ; તું કાગળમાં જઈશ, તો હું તારમાં જઈશ; તું તારમાં જઈશ,
તો હું વાવગેસમાં જઈશ.'

કોણ નથી જાણતું કે ભાગ્ય પુરુષાર્થ કરતાં દમેશો જે કદમ આગળ
જ ચાલે છે. એ જ દયા મારી થઈ.

આખરે નિર્ણય થયો કે, કચ્છમાં જવું. કચ્છમાં જવા માટે, 'મારી
સિંધ ચાના'માં આપેલો કચ્છનો ગ્તો ખાસો મળતો ચાલ શાહીથી
દોરીને જ નહીં કર્યો હતો.

પણ સાથે કાણ ? સાધુઓ અને ગૃહસ્થો. હા, સાધુઓની વાત આવે છે, ત્યારે મારવાડથી સિંધની અને સિંધથી કચ્છની મુસાફરીના 'ખાતા'ની જગ્યા ઉધારની ગકમો અહિં સ્પષ્ટ જણાવી દેવાનું હું જરાયે હાનિકારક નથી સમજતો.

જરી રીતે 'હું' એટલે હું ને મારા શિષ્ય હિમાંશુવિજયજી-એ, મારવાડથી સિંધ આવતાં મુસાફરીના મૂળ માલીક અને એ. અને એમ લાગ્યું કે સિંધ જેવા વિકટ પ્રદેશમાં જવાનું છે, જરા સાધુઓ સાથે વધારે હોય તો સાડું. એટલે આગ પગ માનનીય ગુરુભાઈ શાન્ત-ભૂતિ મુનિગજશ્રી જયન્તવિજયજી અને તેમના શિષ્યશ્રી વિશાળવિજય-જીને તૈયાર કર્યા. એ તેઓ તૈયાર ન થયા હોત, તો મિંધ, એ આગ માટે યુરોપ અને અમેરિકાના સગાભાઈ સમાન જ બની જાત. આ થયા, એટલે મારી લોભવૃત્તિ વધી; જગ વધારે માધુઓ હોય તો હીક પડે. એટલે, 'કहींकी ईंट, कहीं का रोड़ा, मानुमतिने कुनया जोड़ा.' વાળા કહેવત મેં અગિયાર્થ કરી. મારવાડમાં વિચરતા ખીન મમુદાયના પ્રશ્ન માધુઓને પચડ્યા હીધા માથે. થયા માત.

હવે અમારો ઝિંમો કેવો બન્યો, એ જગ માંભળો. બપોપાડીઓમાં કહેવત છે કે 'ભીંકે કિયં નાટ, આંધે ગયે નાટ, દમ દેંગ, દમ દિલવાયેંગ, દમવા દેના કયા ?'

એવું અમાડું થયું. મારવાડ છોડતા રેતીના મે (પહાડ) બેઠને જ એક માધુ તો ગુરુજી પણ ગયો નિદાન ગિષ્ય મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી આંધે એટલે અમે પાંચ માધુ કગમી પડે થયા માત. નવા દીક્ષિતમાંના એ કવતીયા કવત, આખરે મોત

મારી કચ્છ યાત્રા

અનિક્ષી પૂર્ણિમ દિવસ

છ. એમાંથી એકે, એક જ ચોમાસુ વિહાર કર્યો, એમણે સંઘને સંભળાવ્યું કે, ' મને તો કંઈ બેગો કરો. ' સંઘ બિચારો શું કરે ? આવા વિકટ પ્રદેશમાં એક સાધુને માટે કે અનેક સાધુને માટે સેંકડો ડાકિયાનું ખર્ચ કરવું પડે એમ હતું, છતાં મુજે મોંએ એમને વિદાય કર્યા ને કંઈ પહોંચાડયા. બીજું ચોમાસું પૂરું થતાં, અમે બાકી રહેલા પાંચે સાધુઓ કરાચી છોડવા તૈયાર થયા. નીકળ્યા પછી ખરા. પરંતુ મારી માદગીમાંથી હું તાજે જ ઉઠેલો હોવાથી ડાકટરોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે, ' ઠાંઈ પણ ઉપાયે વિહાર થઈ શકે જ નહિં. ' મોટા મોટા ડાકટરોએ પણ ખૂબ ભય બતાવ્યો. આખરે સંઘ એ જોખમ ખેડવા તૈયાર ન થયો. અને ખરેખર બન્યું પણ એવું જ. મારા આત્મબળ છુ મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીને કેટલાક અનિવાર્ય કારણોથી જલદીમાં જલદી ગુજરાત, કાઠિઆવાડ પહોંચવાની જરૂર હોવાથી, જે દિવસે એમણે પોતાના શિષ્ય સાથે વિહાર કર્યો, તેજ રાત્રે મને હાટ ઉપર અટક થઈ, ને ડાકટરોની દોડા દોડ થઈ. સઘે મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી અને તેમના શિષ્યને પૂરતા બદોગસ્ત સાથે કંઈ પહોંચાડયા. હવે ત્રીજું ચોમાસું પૂરું કર્યા પછી અમારો વારો આવ્યો. અમે ત્રણ સાધુ હતા. જે કે ત્રણમાંના એકે કંઈમાં આવીને અમારાથી જુદો વંજો માપ્યો, એટલે અમે તો હતા ત્યાંને ત્યાં જ. બેના બે જ રહ્યા. હું ને મારા નવા શિષ્ય પૂણીનંદવિજયજી.

ઠીક, આમ કરાચી છોડતા સાધુઓમાં અમે ત્રણ હતા. અને સંઘે કેટલાક સ્વયંસેવકો ઠેક કંઈના પાટનગર-ભૂજ સુધી મોકલ્યા હતા.

મારવાડથી સિંધમાં આવવા વખતે, જેમ અનેક પ્રકારના ભયો અમારી સામે ઊભા કરવામાં આવતા હતા. (અને ખરેખર તે ભયો સાચા હતા) તેવી જ રીતે કંઈ માટે પણ અનેક પ્રકારના ભયો ઉપસ્થિત થતા. તે વખતે સિંધમાં ચાલતાં કોમીવાદનાં તોફાનોને કારણે આખા

સિંધમાં બચતી સાગણી ફેલાઈ રહી હતી. અને અમારે સિંધનો દક્ષિણ તરફનો કેટલોક ભાગ પમાર કરવાનો હતો, એટલે તે બધા કચ્છના મોટા રણનો બધા પાણીનો સાવ અભાવ, ઊતરવાનાં રથાનોનો અભાવ, આવી બધી મુશ્કેલીઓ બતાવવામાં આવતી હતી. વળી તેજ અરસામાં એક જૈન ગઢેન કચ્છમાંથી કચ્છી આવેલાં. એમણે ત્યારે જણાવ્યું, કે મદારાજ તો કચ્છમાં જાય છે, ત્યારે તો તેઓ મારી પાસે આવી બોલ્યાં: 'મદારાજ, અત્યારે તમે કચ્છમાં જાઓ છો? ત્યાં તો લાડાકાર વર્તીય છે, લાખો દોરો મરી પીટ્યાં છે. ધણાં ગામોમાં પાણીનો ઝાંટોય નથી મળતો. દૂધ તો યુન, પણ અમારા કચ્છનો ખોરાક-છાશ, એનું પાણી પણ નથી. ધણાં ગામ તો ખાલી ધર્મ ગયાં છે. દુકાને આવો દેર વર્તીયો છે. આ માસ તો ત્યાં જળુ ફીક નથી.' આમ અનેક પ્રકારના બધો અમારી આગળ રજુ થતા. પણ મેં તો મમજી ગળ્યું હતું કે, મારવાડમાંથી સિંધમાં આવતાં જે મુશ્કેલીઓનો સામનો અમારે કરવો પડ્યો હતો, તેની આગળ આ મુશ્કેલીઓ કંઈ વિસાતમાં નહિં હોય. વળી અમારી પડેલાં બે દુકાનીઓ કચ્છ સુધી પહોંચી ચૂકી હતી. એટલે ખાસ કંઈ બધાં જોયું ન હતું. બહુ જૈનમંધમાં તો એક પ્રકારનો એવો ઉત્સાહ ફેલાયો કે જુદા જુદા ઉમરની અનેક બહેનો પણ આ મુશ્કેલીનો આનંદ લૂંટવા તૈયાર થઈ. પણ સિંધ જેવા મુશ્કેલીમાં થઈને પસાર થવાનું હતું. દસ દસ પંદર પંદર કે તેથી વધારે માણસોનો રોજ પંદર દાખવાનો હતો. કચ્છના વિમાળ રણમાં પાણીનો અભાવ હતો. માથે લીધેલા તંબુઓ સિવાય બીજાં ઉતરવા માટેનાં રથાનોનો અભાવ હતો, ખુપ્પા મેદાનમાં પડેલાં નાખવાનાં હતાં, પુરોને માટે પણ જ્યાં આવી મુશ્કેલીઓ હતી, ત્યાં જાહેનોની મગરડો કેમ સાચવી સકાય? આ બધી જાનનો વિચાર કરી બહેનોને તો આ મુશ્કેલીમાં ચાલવાનો નિર્ણય જ કરવામાં આવ્યો. માત્ર અડતમ સરીગના દિંમનજાન, કપોને સદન કરી શો એવા યુવોને જ સાથે ચાલવાની સંધે મંજૂરિ આપી. અને તેમની

સગવડ ખાતર મોટર લોરી, ચાર તંબુ, અને બીજો પણ જે બદાબસ્ત કરવો ધટે, તે ઠરી આપ્યો.

મારવાડમાંથી સિંધમાં આવતાં 'ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા' ની પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટની ભલામણથી જેમ જોધપુર રોડે અમારી પાટી માટે પોલીસ વિજેરનો જોડતો સહકાર આપ્યો હતો, તેવીજ રીતે સિંધના તે-વખતના ગવર્નર મારા મિત્ર ગ્રેહામસાહેબે પણ સિંધની હદખૂરી થાય ત્યાં સુધી પોલીસ, પો. ડાયલ્યુ, ડીના બગલાઓ, સરકારી સ્કૂલો, લોકલ બોર્ડો વિજેરે ડીપાર્ટમેન્ટને અમારી પાટીને યોગ્ય સગવડ કરી આપવા માટે હુકમો લખી મોકલ્યા.

આમ સંધ તોગ્રની અને સરકારી મદદ સાથે અમારી મંડળીએ કૂચ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો.

૮ મી ડીસેમ્બર સને ૧૯૩૯, સં. ૧૯૯૬ ના કાર્તિક વદિ ૧૩ શુક્રવાર, એ અમારા પ્રસ્થાનનો દિવસ હતો. સાંધુઓ પણ પોતાના પ્રસ્થાન માટે કે એવાં બીજાં કાર્યો માટે મુહૂર્ત જોવાનું વધારે પસંદ કરે છે. હું પસંદ કરું કે ન કરું, પણ રાત દિવમ સાંધુઓના બિપાસક તરીકે કરાચીના ઉપાશ્રયમાં હાજરી આપનાર ભાર્ષ્ટિકુલચંદ દલાલ પોતાની અદ્વૈત ન્યોતિષ વિદ્યાનો ઉપયોગ, વગર મળે પણ, મારા જેવા માટે ક્યાં વિના રહે તેમ યોગ્ય જ હતા ? હું માનું કે ન માનું, ન્યોતિષીશની ઇચ્છાને આધીન મારે યવું જ જોઈએ, અને તેમનો આપેલો દિવસ એ અમારા માટે 'વેદ વાક્ય' ગણાવો જ જોઈએ.

તથુ તથુ વર્ષના પરિચયથી કરાચીની સમસ્ત પ્રજાએ— જૈનોના બન્ને શીરકાઓએજ નહિ, પારસી કે ચાકુદી, આમીલ કે ભાઈજી, સોહાણા કે બાટીયા, શાહજી કે હાનિય,—જેમ તમામ ડેમ અને તમામ ધર્મોના અનુયાયીઓ, અરે, સંતો અને મહંતોએ પણ મારી

તુચ્છ સેવાના બદલામાં મને જે પ્રેમ રસથી તરબોળ કર્યો હતો, એનું હું વર્ણન લખી શકતો નથી, જ્યારે જ્યારે એ ગુણાનુરાગી, કદરદાન, સાધુ બક્ત પ્રેમીલી પ્રજાના પ્રેમ પ્રસંગો મને યાદ આવે છે, ત્યારે ત્યારે ખરેખર જ મારા હૃદયમાં લાગણીઓનો એક સ્રોત વહી નીકળે છે.

અમારા પ્રધાન પ્રસંગનાં દસ્યો, એ કરાચીની સમસ્ત પ્રજાના પ્રેમનું એક પ્રતીક હતું. આગલા વર્ષની માફક આ વખતે પણ ‘ પારસી સંસાર ’ ‘ હિતેચ્છુ ’ તેમજ ‘ સિંધ સેવક ’ ના અધિપતિઓએ જુદી જુદી નેંધા લખીને પોતાની સજ્જનતાનો ને મારા પ્રત્યેની ભક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો. અને ‘ અમન ચમન ’ ના અધિપતિએ તો અમારી આ યાત્રા પ્રસંગનો એક દળદાર સચિત્ર અંક કાઢીને મારી એક મામુલી સેવાને, બહુ મારા કર્તવ્યના એક અદ્ભૂતવાળી સાધકતાને એટલું બધું ગૌરવ આપ્યું કે, જે ગૌરવ મારા જેવા એક અદના બિંદુકને માટે ન જિંદગી શકાય, એટલા બેભાન કહી શકાય.

આગલા વર્ષમાં જ્યારે અમારી યાત્રાનું નક્કી થયેલું, ત્યારે કરાચીની સમસ્ત પ્રજાએ પારસીઓના વડા ધર્મશુર ડો. ધાલા. પીએચ. ડીના પ્રમુખપણા નીચે એક ‘ માનપત્ર ’ આપી પોતાની સજ્જનતા, અને કદરદાનીનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેવી જ રીતે આ વખતે પણ કરાચીના પ્રેમર ભાઈ ફરહામ સીધવા એલ. એમ. એ. ના પ્રમુખપણા નીચે જળખર મેલાવડો કરી, જૈનસંધે ‘ માનપત્ર ’ આપી પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી. આ બધું કરાચીના સંઘની અને કરાચીની સમસ્ત પ્રજાની સજ્જનતા, ભક્તિ અને મહાનુભાવતા સિવાય બીજું શું કહી શકાય ?

મારી પ્રવૃત્તિના બધા પ્રસંગોમાં તેમજ મારા જન્મે વખતના વિહારના પ્રસંગોમાં જે જે મહાનુભાવોએ મને સાથ આપ્યો, મને અપનાવ્યો, મારા પ્રત્યે સજ્જનતા બતાવી, એ બધા ભાઈઓ બહેનોનો

નામોદયેષ અને મને જે કાંઈ હીક લાગ્યું તે પ્રમાણે 'આભારદર્શન' એ 'મારી સિંધ યાત્રા'માં ક્યું છે, એટલે આ પ્રસંગે પુનઃ તે બધાઓનાં નામો લખી-પરિચય કનાવીને માગ આ યાત્રા વર્ણનના ક્યેવરને વધારવા નથી ચાહતો.

હવેર કહેવામાં આવ્યું તેમ, અમારી યાત્રાનું પ્રસ્થાન કાર્તિક વદિ ૧૩ શુક્રવારના સવારે ૮:૧૦ વાગે શરૂ થયું હતું. કરાચીની હજારોની માનવ મેદનીએ અમને આપેલી વિદાયગીરીનું માન, એ કરાચીની પ્રજાની હાર્દિક ભક્તિના પુગવાને પુષ્ટ કરતું હતું.

ખરી રીતે કરાચીની પ્રજા તરફથી માચી વિદાયગીરી અમને માગસર સુદિ ૧૩ રવિવારે, કરાચીના બારા સમાન મહીગથી મળી હતી. આ પંદર દિવસો દરમિયાન અમારાં મુકામ પારસી કોલોની, ગુજરાતનગર, ડાહમીઆં ફેક્ટરી અને મક્લીરમાં થયાં હતાં. પ્રસ્થાનનું મંગલાચરણ મારા પારસી શિષ્ય લાઈ એલ્ફ બ્રાસના બંગલે થયું હતું. તેમણે અને તેમનાં સુશીલ પત્ની પીતુ બહેન વિગેરે એ, એ દિવસ પોતાના બંગલે રાખી ખૂબ ખૂબ ભક્તિ કરી હતી. આ બંને દિવસ સુધી આવનારા હજારો ભાઈ-બહેનોનો મિષ્ટાન્ન અને શ્રીફલ વિગેરેથી તેમણે સત્કાર કર્યો હતો. તેમના પડોશી સિંધી ગૃહસ્થ મોહીની બહેન અને તેમની દીકરી-ઓએ પણ આ સત્કારમાં ભાગ લીધો હતો. ભાઈ બ્રાસે ન કેવળ તે આવનારાઓને મિષ્ટાન્નાદિથી મુખ્ય મીઠું કરાવ્યું; બલ્કે પારસી કોલોનીમાં અને પોતાના બંગલે પણ 'ગહેર વ્યાખ્યાનો' તેમજ ચર્ચાના પ્રસંગો ગળી, છેવટે છેવટે કરાચીની પ્રજાને જ્ઞાનલાભ પણ અપાવ્યો.

ગુજરાત નગરમાં જે સિંધી ગૃહસ્થે મારી બીમારીમાં છ મહીના સુધી પોતાનો વિરાળ બંગલો વગર ભાડે આપીને ભક્તિ કરી હતી. તેજ સિંધી

ગૃહસ્થ ગ્રેહ રાધાકીશન પાદ્મને આ પ્રસ્થાન પ્રસંગે પણ નવું દિવસ રોજી સારી સેવા કરી હતી.

મક્ષીર એ તો કરાચીનું બાક છે. હવા ખાનાનું સુંદર ધ્યાન છે, કરાચીની પ્રજા મલીગમા જોડતું અમારું રોકાણ વધુ થાય, તેટલું પોતાના આનંદને માટે પણ લાભદાયક સમજે જ.

નવ દિવસ મલીગમા રહેવું થયું. કરાચીથી ચૌદ માઇલ હોવા છતાં, હજારો લોકોનો અર્ગ જનર ચાલુ રહ્યો. અહિં જે દિવસ કરાચીની પ્રજાને અતિમ ઉપદેશ માટે જે સભાઓ પણ રખાઈ કરાચીના સદે અહિં પણ આનંદારાઓનો ઉત્તમ રીતે સત્કાર કર્યો.

અમારા ત્રણ ચોમાસાની સ્મૃતિમાં, જો એક 'વ્યાખ્યાન-હોલ' સહ બનાવે, તો તેમાં પાંચ હજાર રૂપિયા બાકાઓ તરફથી જાહેર થતા, સંધના પ્રમુખે પંદર હજાર રૂપિયા ખર્ચા એક 'વ્યાખ્યાન હોલ' બનાવવો, ને તેનું નામ 'શ્રી વિદ્યાવિજયજી વ્યાખ્યાન હોલ' રાખવામાં આવશે, એવું જાહેર થયું. મેં તો કહ્યું, 'હોલ જોયર પત્થરમાં કોતરીને મારું નામ રાખો, એના કરતા મારો ઉપદેશ તમારા સૌના હૃદયમાં કોતરીને મારું સ્મારક રાખો, એને હું વધારે પસંદ કરું છું.' અસ્તુ. સદે પોતાની ભક્તિ બતાવવામાં ક્યાંય ન રાખી.

અહિંથી જ સિંધ ગવર્નમેન્ટની પોલીસે અમને અટકમાં લીધી. સિંધની હંદ પૂરી થઈ ત્યાં સુધી, અમને ખીસ્તારીમાંથી મુક્ત ન કર્યો.

માગસર સુદિ ૧૩ રવિવારે ત્રણ વાગે અમે મક્ષીર છોડ્યું અને કરાચીને, આ વખતને માટે તો મેં છેલ્લો આશીર્વાદ આપ્યો.

: ૨ :

કચ્છના કિનારે

મહીર છોડતાં જ, રીતસર અમાડં પ્રવાણ શરૂ થયું. અહીંથી અમારી પાર્ટીમાં અમે ત્રણ સાધુઓ, સ્વયંસેવકો, નોકરો, લોરીવાળા અને સીપાઇઓ—એમ લગભગ પચીસ માણસની કુકડી હતી. ગામે ગામ ઉપ-દેશ આપતા, જુદી જુદી જાતનાં દસ્તોનું અવલોકન કરતા, નવા નવા અનુભવો મેળવતા, માંસાહારીઓને બની શકે તેટલા અંશે માંસાહાર છોડાવતા અને અમારી યાત્રા આગળ વધારી.

મહીર છોડ્યા પછી લાંબી, ખીપરી, ગગરગોઠ, ડામેજ, ઘારો, ગુજો, ઠઠા, સિંધુનો કાંઠો, સુખવલ, દડી, મીઝપુર બઠોરો, ખોરવાહ, ગોઠ મુદલાંદુમેન, તરાઇ, બદીન, લોહારી, કંદણ, લાલા જો પતન, અને રૂહેમડી બગર—આમ કચ્છના કિનારે અમે પોષ:સુદિ ઉજુધવારના દિવસે આવી પહોંચ્યા. અને સિંધ પોલીસની ગીરફતારીમાંથી છૂટી કચ્છની

ફેટલાદ કુચીભાઈઓ કોઈ મોઢા ગામમાં નજરે, પડતા હતા. માંમાડાગી બરેલા આવા દેશમાં અમાગ જેવા માધુઓને જ્યારે તે ભાઈઓ જોતા, ત્યારે જેમ તેઓને આશ્ચર્ય અને આનંદ થતો, તેમ અમને પણ આ ગુજ-ગતી ભાઈઓને જોઈ એ-દેશમાં ધુ તરીકે પ્રેમની લાગણી ઉત્પન્ન થતી.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ, મિંધ ગવર્નમેન્ટે અમારી પાર્ટીને માટે, જેમ પોલીસનો, તેમ પી ડમસ્કુ. ડીના અંગનાઓનો પણ જાહેરમસ્ત મ્યો હતો અને તેનું દુઃખાન પોલીસ સાથે ગ્રેટું પણ હતું, છતાં કોઈ કોઈ અંગનાઓમાં કિતરો પડી, પી ડમસ્કુ. ડીના અથવા મોઢા બીજા ડીપાર્ટ-મેન્ટનો ઓશીમગ આવી ચડે અને તેમાંનો કોઈ મીનજી-સત્તાના મદદવાળો પોતાની મત્તાનો ફવાગ અમારી જાડણી ઉપર હાંટવા લાગે, ત્યારે અમને થોડી વાર તો ખૂબ આનંદ થાય. અને અમે જ્યાં તેની સ્થાને જોઈ જ ગઈએ. પડી તે ભાઈ જ્યારે બધી લડીકત સમજી શકે, અમારો પરિચય કરે, ત્યારે તે પોતે જ વિચારો લડુ થાય, અને અમારે માટે પોતાની ભક્તિ મતાવે.

મિંધના માર્ગમાં ઘણી વખત મિંધુના ગ્રાણી જુદે જુદે મથગે ફેલા-યા હોય છે. અને અમાગમાંથી કોઈને ખબર ન હોય, તે વખતે અમારી પાર્ટીની જે દુર્દશા થતી, એ પણ અમાગ માટે એ-વિનોદનો વિષય થઈ પડતો. પાર્ટીઓ જુદી જુદી વિખગાઈ જાય, કોઈ દશ મારને, તો કોઈ પદ મોઢાન ચાલીને, અને કોઈ કોઈ તો અકાગ કે વીસ માર્ગનાં ચક્રો ખાઈને પણ માગે બધા ભેગા થતા નિગતિ એક બીજાના કુખડા અને પાછા હમી હમીને ચોટ ચઈ જાય.

કોઈ પણ ગામમાં જઈએ ત્યારે અંગતો, મુલક કે ડેવરે તંબુમાં મુગમ મરીએ. તે પડી ભોજનાદિ કાર્યની નિષ્ઠા થઈને અમાગ મ્વય-મેવકો ગામમાં નીચ્છા પડે આગેવાનોને ખબર આપે, સર્જિ લોકો ભેગા થાય મીડાઈઓ કે પતામાં વાવે ફેલાઈ નાણુ પણ ચૂકે નાણું અને

સેતા નથી 'એ જાણી આશ્ચર્ય પામે. મીઠાઈ ને પતોસાં ગરીબોને વહેંચવામાં આવે. ઉપદેશ થાય, કેટલાકો માંસાહાર છોડે કેટલાકો, કે જોયો પોતાને તે ગામના યુગ્મગર-પંડિત-વિદ્વાન 'વિદ્વાનાંખાં' તરીકે સમજતા હોય, તેઓ ચર્ચા પણ કરે. અશુદ્ધમાં અશુદ્ધ, જેનું ન હોય માથું કે ન હોય પગ, અધુરું સિંધી, અધુરું સંસ્કૃત, એવું ખીચડીયું સંસ્કૃત બોલીને પંડિતાર્થ જતાવે, પણ જ્યારે ખૂબ સમજાવવામાં આવે, ત્યારે બિચારા પડે પડે. 'માંસાહાર કરવા લાયક નથી,' એવું પંડિત બોલીને અમારા ઉપદેશ બિપર્યય મહોર લગાવે, એટલે બસ. ગામવાળા સમુજ કે હવે સાચું.

બિચારા દોરા ધાગા માટે આવે, દવા દારૂ માટે આવે. અમે આશીર્વાદ મિત્રાય કંઈ કરતા નથી, એવું જાણે, ત્યારે ખુશી થાય. અમારી મંડળીનો અંદો (ભાઈ તેમજકશી) ખૂબ દવાઓ સાથે લાવેલ, તે દવાઓ લઈને ગામમાં પહોંચી જાય, દવાઓ વગર વેસે આવે. બલામણો કરે. અને ગ્રેફેજના મહિમા પણ ગાય. બિચારા લોકો ખુશખુશ થઈ જાય.

‘આપ હાથ દેખતે હો ?’ ‘નહિ, મેં હાથ નહીં દેખતા, મૂંઢ દેખતા હું.’

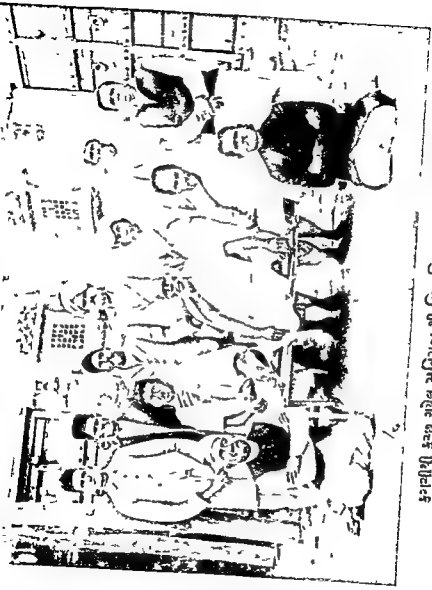
બીનના જંગલમાં એક રૂમમાં બેઠો હતો. જંગલના કમ્પાઉન્ડમાં એક મોટર બૂં બૂં કરતી પેડી. અમારી મંડળીમાંના એક ભાઈએ અંકર આવી કહ્યું: ‘કોઈ આપને મળવા ઇચ્છે છે.’ ભણે ત્રણ મહાનુભાવો આવ્યા. જેતાં માલમ પડતું હતું કે ત્રણે મુસલમાન હોવા જોઈએ.

વેપ. ઉપરથી માલમ પડતું હતું કે, શિક્ષિત અને કંઈક દોલેદારો-ઓશીમરો હશે. એમજ નીકળ્યું. હૈદરાબાદથી આવ્યા હતા. ત્રણે ઠંડા ઠંડા ડીપાર્ટમેન્ટના ઓશીમરો હતા. થોડીવારની વાતોમાં એક બીજાનો પરિચય થયો. કેટલીક ધર્મચર્ચા થઈ. તે પછી એકે બને

ઉપર પ્રમાણે પૂછ્યું: 'આપ હાથ દેખતે દિ' ? મેં કહ્યું, નહિ, મેં હાથ નહિ દેખતા, મૂંઢ દેખતા હું,' ગિયારા વિચારમાં પડી ગયા મેં મમળવ્યું: 'તમને હાથ જાણવાની યી જરૂર પડી ? જેને ખુદા ઉપર યશીન હોય, તે કોઈને હાથ જતાવે ? તમારું 'કરને સરીક'માં ફકારને હાથ જતાવવાનું કરમાન છે ?' ગિયાગ સમજી ગયા. તારીફ કરવા લાગ્યા. આગળના ફેટલાક 'ધૂત' સાધુઓ આવાં બદનાંનીએ દુનિયાને કેવા કો છે !' એ પોતાની મેજે કહેવા લાગ્યા. મેં કહ્યું: 'દુનિયાના લોભી મનુષ્યો જ, એમને એવા ધૂત જનાવે છે.' 'લોભિયા હોય ત્યાં ધૂતારા જૂએ ન મરે.'

લુદારીમાં એક પુગણી મરજી છે. કહેવાય છે કે ફેટલાક મુસલમાનો આને જ મક્કાશરીફ માને છે. 'જગ પ્રસિદ્ધ મક્કાશરીફ એ ખોટું' છે. ખડું મક્કાશરીફ તો આ જ છે.' એ હાજી મિંધના મુસલમાનોમાં બે પાટી પડી છે. ને જ્યારે અહીં મેજો બગાય છે, ત્યારે ખૂબ કટાકટી માલે છે. હવે તો મવર્નમેન્ટે આ મેજો બંધ કર્યો છે. છતાં મેજાના દાહમે બન્ને પાટી આવી ન પડોયે, ને તોડાન ન કરે, તે માટે પહેમેથી બદિઅસ્ત ગખવામાં આવે છે. અમે લુદારી મુકામ કર્યો, ત્યારે કંઈક મેજાના પ્રસંગ હતો, એટલે કેગ તંબૂ તખ્તાઈ ગ્લા હતો. જેમણે આ સ્થાનને 'મક્કાશરીફ' તરીકે ઓળખાવવું શરૂ કર્યું છે, એમના ચમત્કારની અનેક આશ્ચર્યજનક વાતો પ્રચલિત છે.

કદલુના એક બંગલામાં અમે ઉતર્યા હતા. આખું ગામ માંસાદારી. સારું હતું કે બંગલો ગામથી જરા દૂર હતો. શરીરમાં માત્ર હાડકાં અને ચામડાં સર પોતાના કબેરને ફેરવતો એક લંબ તોતડ માધુ, હાથમાં કમંડલુ અને ખંજે નાનકડું ઝાળાયું લઈને ત્યાં ચઢી આવ્યો. ગિયારાના પેટમાં વેંતનો ખાડો પડ્યો હતો. માંસાદારી દેશમાં આવી ચઢતાં ગિયાનના પશ્ચાત્તાપનો પાર ન હતો. અમારા સ્વયંસેવકોએ તેને 'ભોજન કગવ્યું'. અને મત્રે સાથે ગખ્યો. બાવાજી તો એમને વળગી પડ્યા.

કચ્છ ગણેશ મંડિરાન શ્રી વિદ્યાવિનયજી અને સાથેની મં. ૩૫૫

તેમાં યે, જ્યારે બીજા દિવસે બીજા મુસાફરોએ ‘પાણી, છાણી કાંઈ નથી’ એવું કહ્યું, ત્યારે તો એ મીયાંબાઈઓની વાત ટાકા પડેગતી હતી, એનકી યથેતુ’. પણ ‘ગણુ’ માં પેલા પછી અમને ‘ગણુ’ કે, તે મિયાના મુમવમનો ખોટા નહેતા. ખરી રીતે બીજા દિવસના મુસાફરોએ ને કહ્યું તે જુવ બરેતુ હતું પણ એમણે અમને દિંમત આપવા કદાચ કહ્યું હશે. એ, એ તો જુ એમ જ ચાલે. બે ત્રણ દિવસ પડેલાં ને વરમા પડ્યો હતો, તેનાથી આખું રણ બગાડ મથું હતું. મારે નગીમે બે દિવસ તડકો પડવાથી અને ઉટાના ટોળાંને ટોળાં અદિથી નીકળવાથી કાંઈક પગડાંડી મારી કા ગઈ હતી. બાપી સોરીને માટે તો ન કહી શકાય એટલી મુશ્કેલીઓ પડી પેટ્રોલનાં પીપના પીપ છન્ડનના પેટમાં હજમ થઈ જતાં હતાં, છતાં ડપિયે ગજ કાપવાની પણ હા ન પાડે. ચીકચી રસ્તામાં મિયાગ માણુએ ધક્કા દે એટલે થોડું ચાલે, વળી ગાડું અટકે. આમ ‘ધોવ પંચા દોહસો’ કરનાં કરતા એક બે વાગ્યા સુધીમા પંદર સોળ માર્શલ કાઢી નાખ્યાં અમે માણુઓ અને પગે ચાવનારા મુદરથો. ક્યાગના યે એક રથને જાલે જતપ જપી ગયા હતા. સોરીનો સ્વાદ લેનાગના તો હોય જ હડી મથા હતા. પગ કામ કરતા નહિ હતા. અને પેટમા તો ચીને અગ્નિદેવ પ્રજ્વલિત થઈ ગયા હતા. એટલે ગમે તેમ પણ, થોડીક જગ્યા સાફ મળી જાય તો ધામા નાખવા, એમ ઓના મનમા ચિચાટ થયો.

પણ એક મુશ્કેલી બીજી હતી, કન્થના દુકાળતું વર્ણન અમે કુઠાચીમાંથી જ સાંભળતું હતું. લોકો કહેતા હતા કે ‘કન્થનાં કાપો દોઝ મરી શીટ્યાં છે.’ કામના કહેવાથી આપણા દિવ ઉપર ને અમર યાય છે, એના કરતા નજરે જોવાથી વધુ યાય છે. કન્થના દુકાળતું કરણ દરેક આ ગણુમાંજ અમે જોઈ લીધું. કદમે કદમે દોરોનાં મડાં, હાડકાં, અને મામના લોચા પડ્યા હતા. ચાર તથા નાખવાને માટે એ દોહસો શીટતી જમીન ન્હોતી મળતી. એક બાઈ આગળ જાહેને તપાસ કરે, બીજો જરા બીજી તરફ જાય, ત્રીજો ત્રીજી તરફ જાય, પણ સૌ મડ-

વળગે નહિ તો કરે પણ શું ? એકલો આ દેશમાં રખડે, તો બિચારા પુરો જ થઈ જાય ને ! તે બાવાજી ચાલી શકે તેમ હતું નહિ. છતાં બિચારા થોડું થોડું ચાલતા, બાકીનો સમય સોરીમાં બેસતા. રસ્તામાં બાવાજીને થયો મરડો, ચાલી શકાય નહિ, વારે ધડીએ ચાલતાં રસ્તે બિચારાને પાયખાને જવું પડે, પા પા કે અર્ધો અર્ધો કલાક તેમાં નીકળી જાય. સોરીવાળા અને સ્વયંસેવકો તંગ થઈ જાય. તંગ થાય કે ન થાય, બિચારાને ઠેકાણું પહોંચાડયા વિના છૂટકો યે ક્યાં હતો ? બાવાજીની સ્થિતિ ગંભીર થવા લાગી. શરીર છૂટી જાય, તેની કાંઈ દુકાર ન હતી, પણ રસ્તામાં બાવાજીનું શરીર છૂટી જાય, તો આ માર્ગ એવો હતો કે તેમને બાળવા માટે લોકડાં પણ ન મળે. અને એમને જંગલમાં જ નાખીને ચાલતા થવું પડે. પણ પ્રભુએ લાજ રાખી. બાવાજી ઠીક થઈ ગયા. ઠેક સિંધમાંથી ખાવડામાં લાવીને છૂટા કર્યા. ખાવડામાં છૂટા થતાંજ બાવાજી બિચારા બહુ બહુ આભાર માનવા લાગ્યા. આભારનું કંઈ કામ ન હતું. જેની ગળ-શુધીમાં દયાવૃત્તિ બળેલી હોય, એને આવા એક મુસાફર અને તેમણે એક સાધુની સેવાનો લાભ મળે, એ અહોભાગ્યજ સમજે.

છેપર કહેવામાં આવ્યું તેમ, આવા અનેક અનુભવો સાથે અમે પોષ મુદ્દા છુધવારે કચ્છના કિનારે-રહેમકી બજાર પહોંચ્યા, કે જ્યાં કચ્છ રોટના બે સવારો સાત દિવસથી ખાવડાથી આવીને અમારી રાહ જોતા વરસાદમાં પલળી રહ્યા હતા.

: ૩ :

દેશ દર્શન

કુચ્છના મિનારે પહોંચ્યા દવે કુચ્છમાં પ્રવેશ કરીએ, તે પહેલાં જગ
ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કુચ્છનું 'દેશ દર્શન' કરી લઈએ

હિન્દુસ્તાનમાં કુચ્છ પણ પોતાનું ખામ સ્થાન રાખે છે અનેક દૃષ્ટિએ
કુચ્છની વિશેષતા છે એક સમય હતો, જ્યારે કુચ્છ દેશ શરવીરતામાં
અગ્રસ્થાન ગણતો કુચ્છનો ગજકીય ઇતિહાસ પણ હિન્દુસ્તાનના ઇતિ
હાસમાં એક અનોખું સ્થાન ધરાવે છે આ સધાય = તો પણ કુચ્છની
બૃહદા કુચ્છનો આમાર એવો પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ તરી આપ્યા વિના નથી
ગહેતો.

હિન્દુસ્તાનનો નકશો દીવાય ઊપર લટકાવો. એક જોગજના વિષયમાં '૬' જેવા વિદ્યાર્થીને પૂછો કે: 'માર્ષ હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ પ્રાન્તની સાથે સાત સંબંધ નહિ રાખનાર, સૈાથી મિલકુલ છૂટો પડી ગયેલો એવો દેશ કયો છે?' ત્યારે તે એ દેશ બતાવશે; એક દક્ષિણમાં 'સિંદવદ્રીપ' અને પશ્ચિમમાં 'કચ્છ.' એક તુલકું તો બીજો કાયમો. ઊત્તર પૂર્વ અને અગ્નિખુણામાં સકાયટ રણનું મેદાન, દક્ષિણ અને નૈરત્ય ખુણામાં અખાત અને સમુદ્રનાં પાણી, તેમજ પશ્ચિમ અને વાયવ્ય ખુણામાં કાંઈકે રણ અને કાંઈકે સિંધુની સાખા-આ બધાની વચમાં કાયગાની મારકે પૂર્વદિશા તરફ પોતાનું ડોકું કાઢી ડોકીયુ કરી ગ્રહેલો દેશ એ કચ્છ દેશ.

કહેવાય છે કે, કચ્છની જૂમિનો સંબંધ પહેલાં સિંધ સાથે હતો. પરન્તુ મવાસો વર્ષ ઊપર થયેલા ધર્તીકંપના કારણે ધર્તી ઊંચી નીચી થઈ ગઈ. તેથી જે કાંઈ થોડો સંબંધ સિંધ સાથે હતો તે પણ છૂટો થઈ ગયો. પશ્ચિમામે મિધુનું પાણી આવતું હતું, તે બધ થઈ ગયું.

ત્યારે તરફ પાણી અને રણ હોવાના કારણે કચ્છનો પધારો બહુ લાંબો થોડો નથી પથગયો. કચ્છની લંબાઈ ૧૫૦ માઈલની અને પહોળાઈ ૫૦ માઈલની. એક ગથે તે વળી, એ કમરમાંથી એટલો બધો સાંકડો અને નાજૂક બની ગયો છે કે, માત્ર ૧૫ માઈલમાં જ મામસામી ૮૬ આવી જાય છે.

કચ્છ દેશનો આકાર જ એવો છે કે, જૂના મમયમા આવી આકૃતિ-વાળી જૂમિને 'કચ્છ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવતી હતી.

અઢી હજાર વર્ષ ઊપરનું એક પ્રમાણ હું અહિં બતાવું, 'ભગવતી સૂત્ર' એ જૈનોનું એક મહામાન્ય પુસ્તક, અગ્યાર અંજો પૈકીનું પાંચમું અંજ, કે જેમાં છેલ્લા તીથેકર મહાવીર સ્વામીનો ઉપદેશ ગૂંથવામાં આવ્યો છે. આ 'ભગવતી સૂત્ર' ના પહેલા સતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં

‘મૃગધાતક’ પુરુષના સંબંધમાં જગવાન મદારીરના શિષ્ય ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે: ‘પુરીસેણં મંતે કચ્છંસિ વા દદંસિ વા’ અર્થાત્ હરણને મારવા માટે કોઈ પુરુષ ‘કચ્છ’ માં જાય, ધરા તરફ જાય, વિગેરે.

આ પ્રમાણે અઢી હજાર વર્ષ હિપરના મૂળ મૂલમાં ‘કચ્છ’ શબ્દ આવ્યો છે. આ શબ્દનો અર્થ ટીકાકારે આમ કર્યો છે: ‘કચ્છંસિ-કચ્છે, નદી-જલ-પરિવેદિતે વૃક્ષાદિમતિ પ્રવેદો’ અર્થાત્ નદીના પાણીથી ઘેરાયેલ વૃક્ષોવાળું સ્થાન, એનું નામ કચ્છ.

મારે તરફ પાણીથી ઘેરાયેલ જમીનને ‘કચ્છ’ કહેવામાં આવતી. એટલે, કાલક્રમે એમાં કાંઈક પરિવર્તન જરૂર થયું હશે, પરંતુ એક સમયે આ દેશ પાણીથી ઘેરાયેલ અને ઝાડીથી વિંટાયેલ જરૂર હોવો જોઈએ.

કેટલાક લેખકોનો મત છે, કે, વિક્રમની નવમી સદી સુધી સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતના એક ભાગ તરીકે આ દેશ લેખાતો હતો. અને અદિ રહેતી વસ્તી, એ ગુજરાત કાઠિઆવાડની હતી. અદિ. પુસતા થોડોને ‘કચ્છી પ્રજા’ તરીકે ઓળખાવવાની શરૂઆત નવમી શતાબ્દની આખર અને દશમી શતાબ્દના પ્રારંભમાં થઈ છે. છતાં આ પ્રદેશ ‘કચ્છ પ્રદેશ’ તરીકે તો તે પહેલાંથી જરૂર ઓળખાતો હશેજ. કાગલ કે આ પ્રદેશ જેવા આકારમાં છે, અને અનુમાન તઃ પહેલાં પણ આ પ્રદેશ જેવા આકારમાં હોવાની આપણે કલ્પના કરી ચકીએ છીએ, તેવો પ્રદેશ ‘કચ્છ’ તરીકે જ ઓળખાતો હતો. અને તેનું પ્રમાણ હિપર આપવામાં આવ્યું છે. ‘કચ્છ’ એ દરિયા કિનારાનો દેશ છે. અને તેથી લગભગ ૨૦૦ માઇલનો કિનારો કચ્છને અડીને રહેવા છે. આ ૨૦૦ માઇલમાં લખપત, કેશવર, જાંબી, માંડવી, મુંદા, લુણા, કંડલા, અને ખારીરાહર, એ કચ્છનાં બંદરો છે. તેમાં માંડવી બંદર વધારે પ્રમિદ અને વ્યાપારનું પ્રધાનસ્થાન છે.

કચ્છની આબાદીવાળો વિસ્તાર લગભગ ૮૦૦૦ ચોરસ માઇલમાં કહેવાય છે. અને રણ, કે જે કચ્છ રાજ્યનીજ ખાલીકોનું છે, તેનો વિસ્તાર લગભગ ૬૦૦૦ ચોરસ માઇલનો છે. કચ્છમાં લગભગ ૬૫૦ ગામો છે. અને તેની કંબુ વસ્તી છેલ્લી ગણતરી પ્રમાણે લગભગ ૪૬૮૦૦૦ માણસોની છે.

કચ્છ નાનકડો દેશ હોવા છતાં અનેક પહાડો અને પર્વતો, નદીઓ અને નાળા, જ ગયો ને રણોથી રળીયામણો દેખાય છે. નદીઓના બે વિભાગ પાડી શકાય. કેટલીક ઉત્તર તરફ વહીને રણમાં પડે છે, તે ઉત્તરવાહીની અને દક્ષિણ તરફ વહીને દરિયામાં ફૂળકા મારે છે, તે દક્ષિણ વાહિની છે.

કવિ દુલેરાય કારાગ્રીએ કચ્છના પહાડો અને નદીઓનું વર્ણન કરતા કેવું સુંદર કહ્યું છે:

વંકી કચ્છતણી ધરની, ને વંકા આપના જણકાર,
દો-દિરાવાહિની વંકી સરિતા, વંક પહાડ તણી તણુધાર,
સરવર ન્યા સવિલે હલકંત,
ગરવી કચ્છ ધરા ગુણવંત ૧
કચ્છ તણી દીવાદાડી સમ, દૂદ નનામો નમ દેખાય,
ગંભીરો ગજરાજ સરીખો, સાગર પટ પરથી પેખાય,
કરતો દક્ષિ થકી કિમંત,
ગરવી કચ્છ ધરા ગુણવંત—૨
કાળો કીરો વળા નીલવે, ક્રમવે ને ધોળાની હાર,
કંથકોટ ને ભુજિયો કિલ્લો, કચ્છતણુ ગૌરવ કથનાર,
વનપશુ ન્યા નિર્ભય વિચરંત,
ગરવી કચ્છ ધરા ગુણવંત—૩
કેં ભૂખી ને સૂકી નદીઓ, કેંક વહન્ટી બારે માસ,
કો મીઠી કો લાલજ ખારી, ધસમસતી વસતી રણવાસ,
કો ખામે સાગરમા અત,
ગરવી કચ્છ ધરા ગુણવંત—૪

કચ્છના પહાડો કે ધારોની ઉંચાઈ વધારેમાં વધારે ૧૪૦૦ ફીટની છે. નદીઓ વરસાદ આવે ત્યારે ઉભરાઈ આવે અને થોડીવાર થાય એટલે બે બાજુ ઊંચા કિનારા ને વચમાં રેતાળ પટ સિવાય બીજુ' કંઈ ન દેખાય. કોઈ કોઈ નદીમાં જિંડાણમાં પાણી ભરાઈ પણ રહે. પણ એનીયે અવધિ તો બહુ થોડીજ.

કચ્છના અમુક ભાગને છોડી ઝાડોનું નામ નથી. ઝાડો હોયે તોયે જંગલી બાવળ અને ખીજડાનાં. જ્યાં જુઓ ત્યાં સુકી સપાટ જમીન. એક કચ્છી કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો—

એર, ભુરી ને બાવરી
વરી કંઠા ને બચા કચ્છ—

કંઠા, શુવર અને બાવળ જેવાં જંગલી ઝાડોની ઝાડીથી ઠંકાઈ રહેલો પ્રદેશ તે કચ્છ દેશ.

કુંગરો, તે પણ સુકા પથંગળા. વનસ્પતિના અભાવનું જ કારણ છે કે કચ્છમાં વરસાદ પણ બહુ જ થોડો પડે છે.

આમ લગભગ આખો દેશ શુષ્ક હોવા છતાં, હવા પાણી માટે સારો મળ્યાય છે. ચોક્કસ સ્થાનોને છોડી કચ્છની હવા વખણાય છે. તંદુરસ્તીને હાયદ્રાકારક છે.

કચ્છ દેશની રાજ્ય વ્યવસ્થા માટે એને ૧૨ તાલુકાઓમાં વિભક્ત કરવામાં આવેલો છે. તેમાં ૩ થાણાંએને મુખ્ય તાલુકાઓની અંતર્ગત ગણીને ૮ તાલુકા ગણવામાં આવે છે.

‘કચ્છ’ શબ્દનું નામ ઉચ્ચારતાં સ્વાભાવિક રીતે જ કોઈ કુસ્તી-બાજ પહેલવાનની જ યાદ આવે. કારણુ છે: કચ્છ-કચ્છો સંગ્રોહ એ

પહેલવાનો પહેરે છે. આ બિપત્તી કોઈ કોઈ લેખકોએ ‘કચ્છ’ નામની સિદ્ધિ કરતાં કાચ્છો-લગોટ યાદ કર્યો છે. એટલે કે જ્યાં સ્વાભાવિક રગતન હતું, તે દેશ. કોઈ કોઈ લેખકે, ‘કચ્છ’ની આકૃતિ કાચબા જેવી છે. અને કાચમાનું નામ સંસ્કૃતમાં ‘કચ્છપ’ છે, એ બિપત્તી ‘કચ્છ’ નામ પડ્યું, એવી કલ્પના પણ કરી છે.

સ ક્ષેપમા કહીએ તો ‘કચ્છ’ ને ‘કાચમા’ કે લગોટ (કાચ્છો) સાથે ઘટારીએ, એના કરતાં ચારે તરફ પાણીથી ઘેરાયેલ દેશ એ ‘કચ્છ દેશ’ એ અર્થ વધુ બધેસતો દેખાય છે.

ચાલો, હવે આપણે આ કહેનાતા ‘કાચમા’ (કચ્છ)ના પેટમાં પ્રવેશ કરીએ.

: ૪ :

રણમાં

કુચ અને સિંધની સમુદ્દનો ન્યાં સંયોગ મળે છે, તેનું નામ છે રહેમકી ખજાર. પોલીસનું થાણું, કસ્ટમ ઇન્સ્પેક્ટરની ઓફીસ અને લોકલ પોર્ટનું મકાન, એ ઉપરાંત એક બીજીની જાણે અબડાઇ ન જતાં હોય, એવી રીતે દૂર દૂર ઉભાં કરેલાં થોડાં ઝુંપડાંઓનું નામ રહેમકી ખજાર. નગરપારકર થઇને ગુજરાત જનાગઓને માટે પણ આ રસ્તો છે. ખરી રીતે કચ્છનું મોઢું રણ અહિંથીજ શરૂ થાય છે. થોડાક ગાઉ સુધી ગણનો કાંઠો દેખાતો જાય. એ કાંઠાની નીચે નીચે ચીવા પડી જયા છે. એક તરફ દષ્ટિ કરીએ તો રેતીના ધોરાઓનો કાંઠો, અને બીજી તરફ દષ્ટિ કરીએ તો વિશાળ મેદાન. સેંકડો માઈલોમાં ફેલાયેલું આ રણ. રસ્તાને છોડી, દૂંકા રસ્તાના લોભે જરાપણ આધા પાછા થયા એટલે મામલો ખતમ. પતોળ ન ખાય.

રહેમકી ગમરમાં રસ્તા ઉપર જ એક ધર્મશાળા છે, અમે તેમાં મુકામ કરેલો. અહિંના કર્તમ ઇન્સ્પેક્ટરે અમારું સારું સ્વાગત કર્યું. તેઓ સૂરતના વતની હતા. અને અટકે 'પાખ્યા' હતા. હું ધારું છું કે 'ઉપાધ્યાય' એમાંથી પહેલો અને છેલ્લો અક્ષર કાઢી નાખીને 'પાખ્યા' બન્યા. શા માટે આ બે અક્ષરો કાઢી નાંખવામાં આવ્યા હશે ? આવું અપભ્રંશ શાથી થયું હશે ? એની શોધખોળ કરવાની આ રથળે જરૂર નથી. તેઓ નીમક ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર હતા.

અમારું સદ્ભાગ્ય તો ખરું જ ને કે, રણમાં પ્રવેશ કરીએ, એના આગલા જ દિવસે વરસાદ ખૂબ ઝીક્યો. શરદી અને હવાનો પાર નહિ. રણમાં પડ્યા પછી મેઘજીભાઈએ અમારું જો સ્વાગત કર્યું હોત, તો પ્રભુ જાણે અમારી શી દશા થાત ? રણમાંથી પસાર થઈને એક મોટર ત્યાં આવી. તેમણે આવતાં જ સંભળાવ્યું : 'ભૂલેચૂકે પાંચ છ દિવસ સુધી અહિંથી નીકળશો નહિં. નહિં તો રણમાંથી મડદું તાણી કાઢનારે કોમ્પ નહિં મળે. આખા રણમાં પાણી ભરાઈ ગયું છે.' અમે ખીજ દિવસે તો મુકામ રાખ્યો. ખીજ દિવસે રણમાંથી જ આવતા થોડાક મુસાફરો અમને મળ્યા. એમણે કહ્યું :

'નારે ભાઈ, ત્યાં તો પાણીએ નથી, ને છાણીએ નથી. ખુલ્લો રસ્તો પડ્યો છે; તમે તમારે નીકળી જાઓને.' શું કરવું એ ન સૂઝ્યું. બે દિવસ મોકું થાય તો થાય, પણ સાહસ કરીને શું કરવું ? રણમાં જઈને પાછા આવવું અને 'હીરો થોથે જઈ આવ્યો' એમ કહેવડાવવું, એના કરતાં અહીં જ બેઠા શું ખોટા ? પણ સાથે સાથે અમને તો જાણે જલદી કમ્પમાં પહોંચવાની તાલાવેલી લાગી હતી. અને ખાસ કરીને 'રણ' જોવાની. નાના હતા, ત્યારે નકશામાં 'રણ' જોયેલું; ભૂગોળમાં 'રણ' વાંચેલું. પણ 'રણ' કેવું હોય એની કલ્પના હજી સુધી મનમાં નહોતી આવી. સ્વયંસેવકો કહેવા લાગ્યા : 'જે થવું હશે તે થશે, ચાલો ને. યદ્વા તદ્વા મયિષ્યતિ'

ઉત્સુકતા પણ એક ચીજ છે, ગમે તેવા બચોની સામે થવામાં - પણ ઉત્સુકતા હિમતને ગ્રેરે છે. જસ, એક જ દિવસ વધારે મુકામ કરીને અમે રસ્તો માપવો શરૂ કર્યો.

મેં ઉપર કહ્યું તેમ, ખરી રીતે, અહિંથી જ મ્હુ શરૂ થાય છે. એક તરફ કાંઠો જરૂર, પણ એ પણ રણનો ખાપ જ. એમાં પેટેસો પાછો નીકળે જ નહિ. રહેમકી બગ્ગર પછી અમે પહેલું મુકામ ૧૧ માઈલે 'કલરી' ક્યું, પણ 'કલરી' એ શું? એ કાંઈ ત્યાં સમજાવનાર ન મળ્યું. -કોણું ગામ કે ન હતો કુવો-હવાડો. એક નાનું ઝુંપડું એ ન મળે. મેદાન. જસ ખીજું કાંઈ નહિ, પણ કદાચ કાંઈ વખતે અહિં ચોકી રહેતી હશે, તે વખતનું નામ રહી ગયું હોય.

આ મેદાનમાં-રણમાં પથરાયેલી રેતી ઉપરથી એ સ્પષ્ટ જણાતું કે દરિયાનું પાણી કાંઈ વખતે અહિં આવતું હશે. કારણ કે સંખસા વિગેરેનો ત્યાં પાર નહિં હતો. ખીજું મુકામ ૧૨ માઈલ ઉપર 'વીંગડ' ક્યું. અહિં જરૂર એ ચાર ઝુંપડાં હતાં. ઝુંપડાં એવાં કે એમાં રહેનારા જ રહી શકે. અમારી સાથે તો તંબુનાં સાધન હતાં. એટલે યુવકો તંબુ નાખીને મેદાનમાં અહલ્લેક જગાવતા પડ્યા.

આ જગ્ને મુકામોમાં પાણીનું સાધન કંઈ નહિ, સ્વયંમેવકોએ એક મુકામ માટેનું, તો પાણી લોરીમાં લઈ લીધેલું. પણ ખીજા મુકામે 'પાણી અહિંથી ગયું દૂર છે. અને ત્યાં લોરી જવી ગઢુ કડીન છે,' એ સાંભળીને જ બિચારા સ્વયંમેવકો અને નોકરો આંખો ને મોઢું કાઢીને ઉભા રહ્યા. શું થશે? કેમ કરીશું? વિગેરે વિચારો કરવા લાગ્યા. એટલામાં આખો દિવસ સૌને આનંદ કરાવતા ચતુર્બુજભાઈ ગાંધી ઉઠ્યા: 'એમ મ્હોં કાઢીને બેસી રહેવાથી પાણી અહિં આવવાનું નથી. લો એક બીલને સાથે, ને ચલાવો લોરી. લોરીને લઈને

બધા જીપડ્યા. બિચારા બાર એક વાગે પાણી ભરીને આવ્યા. એ પાણી ભરવા જતાં અને આવતાં એમને જે મુશ્કેલીઓ ઉઠાવવી પડી, એનું વર્ણન શું કરી શકાય ? પણ આ તકલીફ આજના માટેની નહિ હતી. આવતી કાલે તો ખાસા રણુના મધ્યમાં પહોંચવાનું હતું. કેટલું ચાલવું પડશે ? તેનો પણ કાંઈ હિસાબ ન હતો. એટલે જમી પરવારીને બિચારા સાંજે પાછા પાણી ભરવા ગયા. અને મોડી રાત્રે આવ્યા. સવારે અમારી કૂચ શરૂ થઈ.

અત્યાર સુધી અમે પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં આવતા હતા. પણ હવે અમે દક્ષિણ તરફ હત્યા. હવે ગમે તે તરફ નજર કરો, બસ મેદાન, મેદાનને મેદાનજ. સેંકડો માછલોમાં ફેલાયલું ‘ રણુ ’ અને વચમાં અમે અમારો રસ્તો કાપી રહ્યા હતા.

‘ રણુ ’ એ શું ? એ હવે અમને જણાયું. ચૈત્ર વૈશાખમાં પવનના નેરથી દરિયાનું પાણી અને વરસાદનું પાણી ખૂબ ફેલાઈ જાય છે. પાણી સૂકાઈ ગયા પછી જમીનની સપાટી પર ખારા મીઠાના થર બાકી જાય છે. આ ‘ રણુ ’. ‘ રણુ ’ એટલે એક વખતનો જૂમખ સમુદ્ર. અને તે વખતે કહેવાય છે, કે વહાણ ચાલતાં. ધરતીકંપના લીધે સમુદ્ર દૂર થઈ ગયો. આ રણુમાં દૂર દૃષ્ટિ ફેંકીએ, તો સફેદ ચાદર બીજાવી દીધી હોય, એવું દેખાય. એ સફેદ ચાદર તેનું નામ ‘ મીઠાના થર ’. ઝાડ નહિ, ઝાંખડે નહિ, પશુ નહિ, પક્ષિ નહિ, ખાડો નહિ, ટેકરો નહિ, સીધી સપાટ જમીન. એકતો માથુસ ચાલતો હોય તો છાતી જ ફાટી જાય.

હા, એક વાત, રહેમકી બખરના મુસલમાન મોટરવાળાએ એ રણુમાં પાણી આવ્યાનો જે ભય અમને બતાવ્યો હતો, તે વખતે અમારી મંડળી સમજ હતી કે મીયાંબાઈએ ટાઢા પહોરની તોપ મારી બાગે છે. અને

માર્ગની માત્ર મજલ હતી. પણ બેટથી ખાવડાના ગસ્તાએ તો ખૂબ ભારે કરી. પાંચેક માર્ગ દાખલાં દાખલાં તો સોના દોઝડોશ બેઠી ગયા. 'રખુ'માં પ્રીયદ દતો, તે અદિ' 'રેતી' હતી. તે કેરી? ખામા પમ પેસી જાય ને મ્વાસ ચડી જાય તેરી. વચમાં એક વડ આચ્યો. મુંદર વડ, પટારોપ, મેકડો માળુમો નીચે બેગી શકે. બધાએનું મન થયું કે અદિ' જ મુકામ કરીએ. આવતી કાલે 'ખાવડા' જમીનું થોડી વાર બેઠા. ત્યાં તો બધાએ પોતાના પત્રોને ખંજવાળતા ઊભા થયા. પણ છે શું? જુએ તો મોટા મોટા જુઆ. કેટલાયે દિવસના જિયાગ બૂખ્યા થયેલા, ટીડોની માફક સોનાં લોલી ચૂમવા તૂટી પડ્યા. મૂઝી મૂઝીને લીમળાં થઈ ગયાં. ચાપો માર્ગ, અદિ' આખો દહાડો ને રાત કેમ કદાચ? ઉપડ્યા, અમે માધુઓ અને સાથે ચાલનારા-ઓએ તો મીઠા ખાવડાના એક વિખડું મંદિરમાં જઈને ધામા નાખ્યું. અદિના લોહાળા શૂદ્રથ અને લક્ષ્મીચંદ્ર નામના એક જૈન શૂદ્રથ જિયાગ બેચાર દિવસથી રાહ જોઈને બેઠા હતા. અમારા પડોંચ્યા પછી કલાક થયો, બે કલાક થયા, ત્રણ થયા, એમ વખત ચાલનો થયો, પણ પેલી સોરી અને તેની સાથેના માળુમો ન દેખાયા. પોલીમના માળુમો તપાસ કરવા ગયાં. ખજર પડી કે દોઢ માઈલ ઉપર નીની રેતીમાં 'ચેં હગે, પર મેં ન હગુ, એમ કરીને' ચીપક ચીપક સ્વાદા, મોટર સોરી થઈ ગઈ હતી. લગોટા મારી મારીને જિયાગ માળુમો ધક્કા લગાવે, પણ એક દાય આગળ વધતું દરામ હતું. આખરે ખાવડાના યાજુદારે વીમેક માળુમો મોકલ્યા. સામાન, ઉંટો અને માળુમોદારા ગામમાં પડોંચાડ્યો. અને ધીરે ધીરે આ ગ્રેમેશન માથે લોરીદેરીનો ગામ પ્રવેશ થયો. ચાલો મુખે સમાધિ પડોંચ્યા તો ખરા.

ખાવડાથી અમે હાંડીઆરો આવ્યા. રણુમાં ઢોરોના નાશનું દ્રશ્ય જોયું, અને હાંડીઆરમાં દુકાનના લીધે ગામ ખાલી થયેલું જોયું. ૬૦૦ વરની વસ્તીમાં માત્ર ૬૦ ઝુંપડાં જ્યાં હતાં કે, જેમાં એકેક અમે માળુસો

દેખાતાં હતાં. અહિંનાં ઝૂપડાં કેટલાં સુંદર ? બલમલાં જંગલાઓને ટક્કર મારે. ત્રણે કતુને માટે અનુકૂળતા વાળાં આઝૂપડાં જોઇને ગામડાના લોકો પણ પોતાના નિર્વાહ માટે કેવી સુંદર સગવડ જનાવે છે, એનો ખ્યાલ આવ્યો. ભૂજથી બે શ્રાવકો અહિં અમારી ખજાર કાઢવા આવ્યા. સુમરાસર અને ધ્વજરંગભુવનમાં પણ કેટલાક શ્રાવકો અને ખાસ કરીને કચ્છ રાજ્યના ખાનગી ઓશીસર હીરાચંદ બાઇ સંઘવી અને તેમના પુત્ર બાઇ ભુવાનજીબાઇએ આવીને ભક્તિ અને વિનય પ્રદર્શિત કર્યાં.

આમ આવડાથી ભીંડીઆરા, સુમરાસર અને ધ્વજરંગભુવન થઇને પોપ વઢ ૪ રવિવારના દિવસે ભૂજના જૈનો અને સમસ્ત ગ્રંથએ કરેલા આવળીના સ્વાગતપૂર્વક અમે કચ્છના પાટનગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

આમ 'ભૂજ' ની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં નહિ, પણ ખરી રીતે 'નામના' સંબંધમાં જુદા જુદા મનો છે. ગમે તેમ હોય, પણ અમદાવાદથી કચ્છમાં, આવ્યા પછી અમદાવાદ જેવાં નગર પોતાના દેશમાં વસાવવાની પ્રેરણા તેઓ લઈ આવ્યા હતા. અને તેજ કાળે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ, અંજાર, ભૂજ, અને માંડવી પોતાના હાથે વસાવ્યાં અને તેમાં ભૂજને ગજધાનીના પાટનગર તરીકે પસંદ કર્યું, એ વાત તો નક્કી છે.

ભૂજ, જેમ કચ્છ ગાંધીનું પાટનગર છે, તેમ કચ્છના મુખ્ય આદિવાસીઓ પૈકી એક તાનુકો પણ છે.

પાંચ દરવાજાઓ વાળા કિલ્લાથી સુગોભિત ભૂજનગરની વસ્તી લગભગ ૨૨૦૦૦ માણસની ગણાય છે. ૧. ના ખેડાનું પછી થયેલા આ ગાદીના ગાંધીપતિઓએ કાંઈકને કાંઈક સુધારા વધારા તેમજ પોત પોતાને મનમમતા મહેલો, મકાનો વિગેરે બાંધી બનાવ્યા છે. એજ કાળ છે કે શહેરની મધ્યનો દરવાજા, જુદા જુદા મહાગઢોથી જોડાવેલા અનેક મહેલોથી ગોબી રહ્યો છે. તેની પાસે જ અલ્લાની વિનાયતી બાકી બીજી જોડાવેલા, પાંચ મહાજૂત મહેલ છે કે, જે 'પ્રામમહેલ'ના નામે જોગખાય છે. ગઢોથી લખપતજનો 'આપના મહેલ' પણ દરમિયાન ચિત્તને આકર્ષાઈ ઉપજાવે તેવો છે. આ વિચાય અનેક દરવાજાનીય મકાનો શહેરની ગોબાને વધારી ગયા છે.

ભૂજના અમુક ગ્રામને બાદ કરીએ તો, ગાંધી જૂની દગના માંડવી છે. પણ મહોદધામાં પેઢીએ, એટલે આપણને એક જૂના જમાનાના નગરનું જાન કરાવે દરવાજાઓ 'નાકા'ના નામથી જોગખાય છે 'વાણીઆવાડ'નું નાકું, 'પાટવાડી'નું નાકું, 'બીડવાડી' નાકું, 'મર પટ'નું નાકું, 'મદાદેનું' નાકું વિગેરે.

ભૂજની વસ્તીનો મુખ્ય ભાગ હિન્દુઓનો છે. ગર્ભસ્થ દિન્દુ છે. ગજ-કુટુંબની ધાર્મિક શ્રદ્ધા વખાણવા લાયક છે અને તેથીજ, આ નગર અનેક હિન્દુ મંદિરોના ધંતમાદોથી ગોજતુ હરખતે સંભળાય છે. સ્વામીનારાયણનું મંદિર, દ્વારકાનાથનું મંદિર, સત્યનાગપણનું મંદિર, અને જગ ભદ્રા નીકળીને જોઈએ તો રૂઢમાતાનું મંદિર, સુગભીક મદાદેનું મંદિર, એમ અનેક મંદિરો ગજ અને પ્રજાની ધર્મશ્રદ્ધાને પુરવાર કરતાં અહિં મૌજૂદ છે. જૈનોના વાણીઆવાડમાં એક જ મહોદ્વામાં ત્રણ જૈન મંદિરો, છ ઉપાશ્રયો વિગેરે છે. જે માણેક મેરજી ધર્મશ્રદ્ધાને ખેંચાજી ૧ લાને મદદ કરી હતી, તેમના વાગસદારોની પોષાણો અહિં મૌજૂદ છે. આ પોષાણમાં પ્રાચીન પુસ્તકોના બહારો પણુ છે. વળી શહેરથી બહાર ખાન્તગમ્-ગ્રીથ દાદરાડી વિગેરે સ્થાનો મૌજૂદ છે.

૧ રાગ ભવે હિન્દુ હો કે મુસલમાન, પણ તેની સમાન જુદી દરેક ધર્મ ઉપર હોયી જોઈએ એ ગજધર્મના સિદ્ધાંતની સાક્ષી આપનાઈ પ્રમાણુ પણ અહિં મળે છે. અને તે એ કે, મુમલમાન ધર્મની અનેક મરજીદો અને દરગાહો તેમજ તેમના ખીજાં ધર્મસ્થાનો પણ અહિં મારી મંજૂઆમાં છે. જેમાના કેટલાક સ્થાનો તો ખાસ જોવા લાયક છે. બીડવાડી મરજીદ, મલમલ પન્નાની મરજીદ, જમાનાર ફતેદમામલનો કુખો, ટેકરી પર ખીગન ખીની દરગાહ વિગેરે.

ભૂજ પાટનગર છે, એટલે આખા નજની ગજગ્રીથ વ્યવસ્થાનું કેન્દ્રસ્થાન આ છે. અને તેટલા માટે ઇન્સાફની કેટલો, તેમજ શહેરની તંદુરસ્તી સાથે સંબંધ ગખનારી મ્યુનિમિપાલિટી, દવાખાનાં, ધર્મ-શાળાઓ, જીવણીની સ્કૂલો વિગેરે સમુચિત સાધનોથી ભરપૂર આ ગજધાનીનું શહેર છે. ભૂજથી મોડવી, ભૂજથી માનકુઆ, ભૂજથી અંતર, એમ જુદા જુદા ગતાઓ ઉપર પાછી સડકો પણ છે.

કચ્છ રાજ્યે પોતાનું સ્વતંત્ર નાણું ચલાવવાની પણ સમવડતા મેળવી છે. અને તે નાણું ‘કેરી’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મહાદેવના નાકા પાસે આવેલી ઉંચી ઉંચી વિશાળ હીવાસો વાળી ટંકશાળ પણ ભૂજનાં દર્શનીય સ્થાનોમાંની એક છે.

શહેરના મધ્યભાગ કરતાં બહારની રોનક વધારે આલ્હાદ ઉપજાવે છે. મોઢી પણ નાકાથી બહાર નીકળી જાયો. વિશાળ તળાવો દૃષ્ટિગોચર થશે, મંદિરોના ધંડાનાદો ક્યુજોચર થશે, ઉંચી ઉંચી ટેકરીઓ પોતા તરફ આગળ વધવાનું નિમંત્રણ કરશે. નાનકડો પણ સદરનો બુખાર, સ્વચ્છ તામાં શ્રેષ્ઠ દેખાશે, અને પારસી બાઇઓની અમીયારીમાંથી નિકળતી ચંદનની સુવાસ આપણને થોડીવાર ત્યાજ થોભાવી દેશે. મહાદેવના નાકા બહાર આલ્ફ્રેડ હાઇરૂલનું મકાન, એંગલો વર્નીક્યુલર સ્કૂલ, કમ્યુનિસ્ટ મ્યુઝીયમ અને લાયબ્રેરીની ભવ્ય ધમાગતો ઉંચી ગરદન કરાવીને થોડીવાર થોભાવશે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે તે વિષયના શોખીનેને ‘લાવને જગા જોઇ લઉં’ એમ મનને થોભાવશે.

શહેરમાં સરકારી સ્કૂલો ઉપગન્ત જુદા જુદા ગૃહસ્થો તરફથી આપતી અનેક કન્યાશાળાઓ અને છોકરાઓ માટેની સ્કૂલો પણ છે. જેમાં શેઠ ડોસાભાઈની ‘હન્દ્રાઆર્થ કન્યાશાળા’, લોદાણા યાત્રિની કન્યાશાળા, રાજગોર કન્યાશાળા વિગેરે ખુબ્બ છે.

હું પહેલાં લખી ચૂક્યો છું કે, શહેર જૂની દગથી વસાયેલું છે. ધણી ખરા રસ્તાઓ સાંકડા છે. અને તેમાંથી ખાસ કરીને મહોક્લાઓના માર્ગો વધારે સાંકડા છે. શહેરની સફાઈ માટે મ્યુનિસિપાલિટીની પણ વ્યવસ્થા છે. છતાં કેટલાક મહોક્લાઓમાંની અસ્વચ્છતા—ગંદા પ્રાટનગરને ન શોભે તેવી છે. આમાં અને તો એમ લાગ્યું છે કે, ‘બાઇમાં ભલીવા’ ન હોય, તો બાઇ શું કરે ? ‘એવું’ અને છે—અન્યું છે. એ અનુભવ્યું છે

કે, તેનો મુખ્ય દોષ પ્રજાની અજ્ઞાનતાનો છે. પોતાના ઘરને કે પોતાના મહોદ્ધાઓને સ્વચ્છ કેમ રાખવા? ગંદકીથી કેમ બચાવવા? એનો ખ્યાલ રાખવો, એ પ્રજાનું પોતાનું બધું પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કામ છે. એકજ ઉદાહરણ આપું. વાણીઆઓની વસ્તીનો મહોદ્ધો કે, જેમાં ત્રણ ભૈરવ મંદિરો ને છ ઉપાશ્રયો છે. મહોદ્ધો પણ એટલો મોટો નથી કે જે ન સંભાળી શકાય. છતાં સવારના પહોરમાં ત્યાંથી નીકળનારો માણસ નીકળતાં શરમાય. એના પગ બગડ્યા વિના ન જ રહે. કારણ એ છે કે, ગુરૂઓના મુખથી રાતદિવસ સ્વચ્છતાનો ઉપદેશ સાંભળનારી અને ગંદકીમાં છવોની હિંસાનું પાપ લાગે છે, એવું જાણનાર વણિક કેમની બહેનો, સવારના પહોરમાં ગદ્દકીની બન્ને બાજુએ લાઇનબંધ પાપખાને બેસે. અને ત્યાંસુધી કે પુરૂષોનો અવર જવર બરાબર ચાલુ થયો હોય તો પણ. પૂછવાથી ખબર પડી કે, સાધન તો છે, પણ એક એવો રવૈયોજ અને સાધીઓ જેવાં ત્યાગી ગુરૂઓનો જ્યાં નિવાસ રહેતો હોય, તેમનું જ્યાં અવર જવર બરાબર ચાલુ રહેતું હોય, એવા પવિત્ર સ્થાનોમાં પણ આવકારની દગા હોય, એ કેવી શરમની વાત છે? અને બચાવની દલીલમાં માત્ર 'રિવાજ'. આવીજ રીતનો રિવાજ ભૂજના બીજા મહોદ્ધાઓમાં અને માડવીમાં પણ હોવાનું જણ્યું છે. મારે કહેવાની મતલબ એ છે, કે સમ-મુનિમીપાસિટી કિંવા રાજ્યનો શું દોષ કહી શકાય? આવી ઘણી બાબતો છે, જેમાં પ્રજા પોતાની જ અજ્ઞાનતાથી લગભગ દુઃખ ઉઠાવે છે અને છી દોષ રાજ્યનો કે રાજ્યાધિકારીઓનો કાઢવામાં આવે છે.

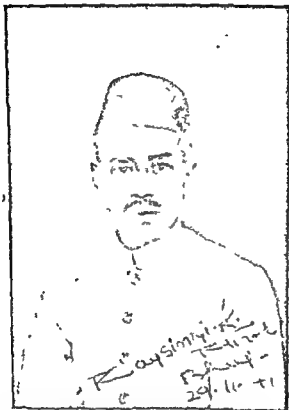
ભૂજમાં ને કેટલીક સંસ્થાઓ છે. તેમાંની એક સંસ્થાનો ઉલ્લેખ કરું જરૂર કરીશ. તેનું નામ છે: પી. પી. આર. એફ. ગરીબોને લાપતા આપવા માટે, શૂખ્યાઓને અન્ન આપવા માટે, બેકારોને ધંધે

વળગાવવા માટે, દેરાના હાથપરિશ્રમના દુન્નર, હિલોગેને વિકસાવવા માટેની આ સંસ્થા ખરેખર ભૂજને જ માટે નહિ, પણ આખા કચ્છને માટે આશીર્વાદ સમાન છે.

રાજ્ય અને પ્રજાના સહકારથી આ સંસ્થા ચાલી રહી છે. સેંકડો ભૂખ્યાઓને રોજ ભોજન આપવામાં આવે છે. ખાદી વથાટનું કામ આ સંસ્થા દ્વારા થાય છે. સમયે, સમયે પ્રદર્શનો ભરી જનતાને તેનું મહત્વ સમજાવવામાં આવે છે. સંસ્થાની આટલી બધી ઉન્નતશક્તિના તો યશ તેના આત્મા બનીને કામ કરી રહેતા એક અંગ્રેજ સંસ્થાને ઘટે છે કે, તેમનું નામ, મી. સ્કેમીથ છે. આખા દેશજુદ તેમના ઉપર સંપૂર્ણ મહેરબાની છે. કાચુ એ છે કે, કોઇ પણ સ્વાર્થ વિના કેવળ માનવ સમાજની સેવા કરવાનું લક્ષ્ય આ બધા અંગ્રેજો રાખ્યું છે. આ સંસ્થાના આમીર ટે. એકેટરી પણ તેવા જ, હિતસાહી, નક્કર કામ કરનાર નિર્બોલી અને સેવાભાવી છે. કે; તેમનું નામ માસ્તર રાયસિંહજી કાનજી રોઠાડ છે. આવી પરાપકારી સંસ્થા ઉપર મહારાજ કુમાર સાહેબ (હવે તો વર્તમાન મહારાજો) શ્રી વિજયરાજજી સાહેબની પણ અપૂર્વ કૃપા છે. કાચુ કે તેમનું હૃદય ગરીબો માટે અત્યંત દયાળુ છે.

ભૂજની ઉત્પત્તિમાં જે ‘ ભૂજિયા કુંગર’ નું નામ પ્રારંભમાં સેવાયું છે, તે આ ભૂજની પૂર્વમાં એકાદ માઇલ ઉપર, લગભગ ૫૦૦ ફૂટ ઊંચો એક કુંગર, આજે પણ ‘ ભૂજિયા’ ના નામે ઓળખાય છે. તેના ઉપર જે કિલ્લો છે, તે ગઓશ્રી ૧ લા દેરાજીએ બંધાવ્યો હતો, દરવર્ષે-થાવણ સુદી ૫ ને રોજ ગાજ્યની એક મોટી સવારી નીકળે છે, અને મહારાજોશ્રી પણ ત્યાં પધારે છે. આ ‘ ભૂજિયા’ ની અત્યારની નિસ્તેજતા, તેમને એક કિર્તિ અને પૂછે છે —

મારી કચ્છ યાત્રા

મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીના સેક્રેટરી તરીકે કચ્છમાં
કામ કરનાર, અને પી. પી. આર. એફના એસીસ્ટન્ટ
સેક્રેટરી સેવાભાવી માસ્તર રાયસિંહજી દાનજી રાઠોડ.

બૂજ્યા કિલ્લા બૂજન, કાછેન શણગાર !
 ઉભો જોયે આપસમે, સરેન સરદાર !
 જોગીડા, તો તે ઉગા, જુમે-જુમે ન બાડ.
 કચ્છ ને કીર્તિ-વંશ છુ, તો તે મિઠે મધાર,
 અય જોધા જુડધાર,
 આજ કાખો સાધયે કી ભલા !

બૂજ્યો જવાગ આપે છે —

કાખો સાધયા ન ભ ભલા, ભરે કબુકા ઠિં !
 ચિત્તડેમે કુણકે પિઠા, ધીંગાણે ન કિં;
 કુડધ, વા દિન કોઠમે, સુરા કેસર સીં,
 આજ રડેતિયું રિઠડિયું, ને જકરિયું છુઆડીં.
 ઉભો ન્યારિયા ઈ,
 રણ કોરિલા કિલ વેઆ !

—શ્રી કલ્યાણીનું કાવ્યકુન્ડ.

, : ૬ : ,

પાટનગરમાં પ્રવૃત્તિ

કુંગચી છોડ્યું, ત્યારે મારી શી ભાવના હતી ? ડાક્ટરો અને સ્નેહી-
ઓએ શી ભલામણો કરી હતી ? એ વાત પ્રારંભના એક પ્રકરણમાં દેહી
ચૂક્યો છું. કચ્છના કોઈ નાનકડા ગામડામાં એકાદ વર્ષ નિવૃત્તિ લઈને
તપીયત મુધારવી-આગમ લેવો. પણ મેં તેજ પ્રકરણમાં કહ્યું છે તેમ,
પુરુષાર્થ કરતાં બીજા એ દહમ આગળ ચાલે છે.

ભૂજમાં આવ્યા પહેલાંજ, જાણે કોઈ દેશમાં જીમ દેશનું વિચિત્ર
જનવર આવી પહોંચ્યું હોય, અને લોકોની કુતુહલવૃત્તિ જાગત થાય,
તેવીજ કુતુહલવૃત્તિ અમારા આવ્યા પહેલાંજ ભૂજમાં જરૂરે આપ્પા કુટુંબમાં
જાગત થઈ હતી. કચ્છની પ્રજામાં માગ જેવા એક અદના ભિક્ષુક માટે
આટલી કુતુહલવૃત્તિ જાગત થઈ હશે, અથવા થશે, એની અને કલ્પના
અરખીયે નહોતી. શાની કલ્પના થાય ? મારા માટે તદ્દન નવો દેશ, ન

કોઈ જન ન પહેચાન. છતાં મારા નસીબમાં શાન્તિ કે આરામ લેવાનું નિર્માણ ન થયું હોય, તે કેમ લાઈ શકાય ?

ભૂજમાં પ્રવેશ કરવાના આગલા દિવસે જ એક મહાનુભાવ દ્વારા મને ખબર મળ્યા કે, ‘ વડોદરાના ભૂતપૂર્વ નાયબ દીવાન, વયોવૃદ્ધ, શાનવૃદ્ધ, અનુભવ વૃદ્ધ, શ્રીમાન રા. જી. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ સાહેબે કચ્છના મહારાજ કુંભાર સાહેબ અને બીજા કેટલાક મોટા અધિકારીઓ ઉપર પત્રો લખી મારો પરિચય કરાવ્યો છે. ’ આ સાંભળતાં જ મારું હૃદય શરમથી સંકોચાઈ ગયું. મારો પરિચય ! મારા જેવા એક અદનામાં અદના ભિક્ષુકનો પરિચય ! તેઓશ્રીની સન્મનતાનું જ એ પરિણામ હતું કે, ભૂજમાં આવતાં જ મારે પ્રવૃત્તિના જોતરામાં જોડાઈ જવું પડ્યું. વગર પ્રયત્ન-વગર કોશીશે, મારી હંમેશાંની પ્રવૃત્તિ અહીં પણ આહુ થઈ ગઈ. અને ધાણીનો બગદાર ખાંચો ધાણીના જોતરે જોડાયો.

ભૂજમાં આવતાંજ એક બીજો પણ સુંદર પ્રસંગ મને સાંપડ્યો. હું નાનો હતો અને કાશીમાં ‘ શ્રી વશોવિજય પાઠશાળા ’ માં સંસ્કૃત અભ્યાસ કરતો, ત્યાં અમારા ગુરુજીની સાથે ‘ શ્રી મોહનવિજયજી ’ નામના એક મુનિરાજ રહેતા. એ વાતને લગભગ ૩૬ વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં હતાં. ભૂજમાં પ્રવેશતાંજ આ એક જૂના વયોવૃદ્ધ, મુનિરાજ-શ્રીના દર્શનનો લાભ મળ્યો. એ સુવાવસ્થાની, એ કાશીની પાઠશાળાની, એ વિદ્યાધી અવસ્થાનો બધી સ્મૃતિઓ તાજ થઈ. ભૂજમાં આલીસ દિવસ અમે તેમની સાથેજ ગાળ્યાં.

એ તો હવે જાહેર કરવા જેવું નથી રહ્યું કે, કોઈ પણ ગામની સ્થિરતા દરમિયાન મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ શી હોય છે ?

જાહેર ભાષણ, સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ, જૂનાં સ્થાનોનું અવલોકન, રામ અને પ્રજાના સંબંધની સાંકળનું જોડાણ કેમ થાય એવા પ્રયત્નો,

જ્ઞાનચર્યા' અને તે મિત્રાપ મળતા મમયમા કાર્થ પણ વાચન અને લેખનકાર્ય.

1 ભૂજની ૪૦ દિવસની રિયરતામા પણ મારે આજ ક્રમ ચાલુ રહ્યો. હું ઉપર ક્ષી ગયો છું તેમ, મારા માટે તદ્દન નવું ક્ષેત્ર હોવા છતાં, જાણે કે હું ઘણા જૂના વખતનો અદિની પ્રજનો પગિચિત ન હોઉં, એવુંજ મને દેખાયું. વધારેમા વધારે ભૂજની જનતા મારા ઉપદેશનો લાભ કેમ લે, એવો પ્રયત્ન પ્રજાધ કર્તાઓ તરફથી થતો જ ગયો. અમારા જૈન સાધુઓને માટે પ્રવચનનોનું સ્થાન 'ઉપાશ્રય' ગણાય, પણ લોકોને ખગર હતી કે, હું ઉપાશ્રયનો ઉદરડો નથી ચાર દિવાલોની વચમા ઓધાર્થ ગહેનોરો સાધુ નથી. જૈન ધર્મના નિયમ પ્રમાણે વેપથી અને આચારથી જૈન સાધુ હોવા છતાં, હું જગતનો બિશુવ છું, એમ હું પોતાને માનું છું. ધાર્મિક વાગાગધીઓએ આજે હિંદુગ્તાનના દરેક ધર્મવાળાઓને કેટલા કનુગિત અને નીચે પાડી નાખ્યા છે, એનો જેને અભ્યાસ હશે, તેઓ એ વાતને કબૂલ કરી નિના નહિ હો કે, આજે કોઈ પણ ધર્મના ઉપદેશકોએ, ધર્મશુદ્ધોએ, પોત પોતાની નાનમા બેમવા છતાં પણ, બીજાની નાવોને ડૂગાડનાનો કિંવા ધુતકારવાનો પ્રયત્ન તો ન જ કરવો જોઈએ પોતપોતાનું સમાજવા ઉપરાત, જે જે વિષયોમા એક બીજાથી મળતા હોઈએ, તે તે વિષયોમા એક બીજાથી હાથ મેળવીને, એક દિવ યધને કામ કરનાની જરૂર છે. અને તેમા મેં સાધુ, કે જેણે ત્યાગ સ્વીકાર્યો છે, સંયમ આદર્યો છે, તેને માટે તો 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્' એ ભાનનાને હૃદયમા સ્થાપન કરી, સમગ્ર જગતના કથાણુને માટે ઉપ યોગી થાય, એવી જ ઉપદેશ પ્રણાલી રાખવાની જરૂર છે

2 અને ખરેખર મતોપ થાય છે કે, ભૂજના કાર્યકર્તાઓએ મારી આ ભાનનાને સાથ આપી, હું જેમ વધારેમા વધારે જનતાની સેવા

કરી શકું, એવો પ્રયત્ન કરી, મોંઝા આત્માને સંતોષ થાય, એવો જ પ્રયત્ન કર્યો. અર્થાત્ મારા માટે ઉપદેશ આપવાનું સ્થાને કોઈ ઉપાશ્રય નહિ, પણ એક પ્રસિદ્ધ મધ્યસ્થ અને જાહેર સ્થાન રાખ્યું કે જે 'નાતના વંડા'ના નામે જાણીતું છે. મારાં વ્યાખ્યાનો અને બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રયત્ન કરતો તરીકે નગરશેઠ સાકરચંદ પાનાચંદ, ભાઈ જીવદાસ પાનાચંદ, ભાઈ દેવચંદ કાનજી, ભાઈ હનુમાલ ઉત્તમચંદ, અને જૈન સેવા સમાજના સભ્યોએ ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. તેઓ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. ।

૪૦ દિવસની સ્થિતિ દરમિયાન, કોઈ અપવાદને બાદ કરી, નિરંતર વ્યાખ્યાન માળા ચાલુ રહી. રોજ હજારોની સંખ્યામાં ભાઈઓ અને બહેનોએ લાભ લીધો. જૈન કે જૈનેતર, એવો કોઈ પણ ભેદભાવ ન તો સ્થાનની દૃષ્ટિએ જોવાયો, અને ન તો ધર્મની દૃષ્ટિએ જોવાયો. નિરંતર વ્યાખ્યાનમાળા અને દિવસે દિવસે વધતી જતી શ્રોતાઓની સંખ્યા, એજ ખતાવી આપતું હતું કે પ્રયત્ન કરતાંઓની કેટલી સારી વ્યવસ્થા છે. અને જનતા સાંભળવાને કેટલી ઉત્સુક છે. વધારે ખુશી થવા જેવું તો એ થયું કે, કચ્છમાં વિચરતા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના વિદ્વાન મુનિ-રાજશ્રી દેવચંદ્રજી સ્વામી પોતાના સહચારી સાધુઓ સાથે જૂજ પધાર્યા. અને જૈનસંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ-મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી બન્ને સંપ્રદાયના સાધુઓના એક જ આસન ઉપરથી વ્યાખ્યાનો થવાં લાગ્યાં.

જૂના વિચારના જે જૈનો પોતપોતાના સંપ્રદાયના વાડામાં ગોંધાઈ રહેવામાંજ ધર્મ સમજતા હશે તેઓને આ દૃશ્ય જરૂર આશ્ચર્યકારક અને બોધ લેવા લાયક નિવડ્યું હશે. કદાચ રૂઢીના-મતાગ્રહના આપરણોથી જેમનાં હૃદયો વધારે આચ્છાદિત થઈ ગયાં હશે, એઓને આ હિદયતા નહિં પણ ગમી હોય. અસ્તુ.

મેં કદપના પણ નહિ કરી હતી કે, ભૂજમાં હું રાજકુટુંબની કાષ્ઠપણ વ્યક્તિના પરિચયમાં આવીશ. અને ચતુર્માસના નિર્ણયની તો કદપનાયે શા માટે કરી શકું ?

ભૂજમાં આવ્યાને માત્ર એક જ દિવસ થયો હતો. બીજા દિવસે જ કચ્છ રાજ્યના ખાનગી ખાતાના ઓશીસર શ્રીયુત હીરાચંદભાઈ સંઘવી દ્વારા શ્રી મહારાજ કુમાર સાહેબે સુવાદાત માટેનું નિમંત્રણ મોકલ્યું, અને તે નિમંત્રણને માન આપી ૩૧ મી જાન્યુવારીએ 'એનન્સી બંગલા'માં આ શાન્ત પદ્ધતિના ધર્મ જિજ્ઞાસુ, ઉદારચર્ચિત મહારાજ કુમાર સાહેબે મને સુવાદાતનું માન આપ્યું. લગભગ એક કલાક 'સાનચર્ચા' થઈ. આજ પ્રસંગે મહારાજ કુમાર સાહેબે આગામી ચતુર્માસ ભૂજમાં જ કરવા માટે સામઠ વિનંતિ કરી. અને તે સંબંધી તે વખતે હાજર શ્રીયુત હીરાચંદભાઈ સંઘવી અને તેમના ચિરંજીવી ભવાનજીભાઈને પણ પણ અનુરોધ કર્યો.

ભૂજની આ સ્થિતિ દરમિયાન મુનિરાજશ્રી મોહનવિજયજીના સમાગમનો એક બીજો પણ લાભ મેં ઉઠાવ્યો. અને તે મારા શિષ્ય શ્રી પૂર્ણાનંદવિજયજી, કે જેને કુમતીમાં દીક્ષા આપવામાં આવી હતી, તેમને વડી દીક્ષા આપવાનો.

જૈનામાં દીક્ષાની ક્રિયા બે વખત થાય છે. પ્રારંભમાં જ એક મૃદરથ દીક્ષા લે. તેને ' નાની દીક્ષા ' કહેવામાં આવે છે. અને તે પછી અનુકુલ સમયે એને સાધુ ક્રિયામાં અનુભવી જનારી એક મહિનાની ચોક્કસ તપશ્ચર્યા કરાવીને તેનાં તે મહાવ્રતોને ફરીથી ઉચ્ચારવામાં આવે છે, જેને ' વડી દીક્ષા ' કહેવામાં આવે છે. મુનિરાજશ્રી મોહનવિજયજી અને મારા નિમંત્રણને માન આપી આવેલા પન્નામ મુનિગિજ્ઞજી ॥ ઉપરિલિખિતે તે

લાભ લઈ મદા વદિ ૧૩, તા. ૬ ફી 'માર્ચ' ૧૯૪૦ના 'દિવસે' જૈન સંઘે' કરેલી સારી ધામધૂમ, પૂર્વક ઉપયુક્ત સાધુને તડી દીક્ષા આપવામાં આવી.

કરાચીથી, બીમારીમાંથી ઉઠીને તાઝું તાઝું જ કચ્છ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું, એટલે કરાચીના સાવિકને શ્રદ્ધાળુ શુદ્ધરથાને, મારા શરીરની ચિંતા રહે, એ સ્વાભાવિક હતું. તેજ કારણ હતું કે ભૂજ પહોંચતાં જ મારા પ્રિય શિષ્ય પારસી મહંમદ બાઈ એમદદ ખરાસ એરોપ્તેનથી આવડીને, આ શરીરની ખબર કાઢી ગયા. અને તેવી રીતે બીજા પણ કેટલાંક જૈન, શુદ્ધરથો કચ્છમાં આવડીને દેવશુદ્ધની યાત્રા કરી ગયા.

ભૂજને છોડું એવામાં જ ભૂજની પ્રસિદ્ધ ૩ વ્યાયામશાળાઓના મુખ્ય કેને પણ થયું કે આપણે પણ કંઈક આપણી કળા બતાવીએ. ભૂજ છોડવાના આગલા દિવસે જ્યાં મારાં બહેર બાપણો થતાં હતાં, ત્યાં ત્રણ વ્યાયામશાળાઓએ સંયુક્ત બળથી હળવે માણસોની મેદની સમક્ષ વ્યાયામના અદ્ભૂત પ્રયોગો કરી બતાવ્યા. મને લાગ્યું કે જનતા લગભગ હમેશાં બનતું આવ્યું છે તેમ, 'વાહ વાહ' કરીને ચાલતી થશે, પણ તેમ ન થયું. મારી થોડીક અપીલને માન આપી ત્રણ વ્યાયામશાળાઓએ એક મારામાં સારી રકમ તે વખતના ઉપસ્થિત દર્શકોએ ભેટ કરી.

૭ મી માર્ચ ૧૯૪૦ના દિવસે ભૂજમાં ૪૦ દિવસ પુરાં કરી લગભગ ૧૫૦ બાઈ બહેનોના સંઘ સાથે અમે ભદ્રેશ્વર તરફ પ્રયાણ કર્યું. મુનિરાજ શ્રી મોહનવિગયજી પણ પોતાના શિષ્ય માથે આ સંઘમાં સાથે પધાર્યા.

: ૭ :

પ્રાચીન રાજપરિચય

• કુચ્છના પાટનગરમાં પ્રવેગ દ્વારા પત્રી કુચ્છની વર્તમાન પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીએ, તે પહેલાં કુચ્છના પ્રાચીન ગાજકીય ઇતિહાસનું કંઈક અવલોકન કરી લઈએ.

અત્યાગના ઇતિહાસકારો જેને ઇતિહાસકાળ કહે છે, એનાથી પણ બહુ આગળનો મેમય કુચ્છના ગાજકીય ઇતિહાસ તરીકે જતાવવામાં આવે છે. કુચ્છના ગાજઓમાં 'સમા'ગાજને નીચી પહેલું ગણવામાં આવે છે, પણ 'મમા'ઓની ઉત્પત્તિથી પહેલાંની વંશાવળી પણ કંઈ નાની સુની નથી. એનો ઇતિહાસ 'આદિનાગયણ'થી ગણવામાં આવે છે. તેની એથી-પેઠીએ 'અંદ્ર' ગાજ થયો, કે જેનાથી 'અંદ્રવંશ' સાથે આવે છે. અત્યાગના 'જડેખઓ' અંદ્રવંશી કહેવાય છે. 'આદિનાગયણ'થી ૫૪ મી પેઠીએ શ્રીકૃષ્ણને જતાવવામાં આવે છે. હિંદુઓની માન્યતા

પ્રમાણે ' શ્રી કૃષ્ણ ' ને પાંચ હજાર વર્ષ થયાં છે, ન્યારે જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે ચોદાસી હજાર વર્ષ થયાં છે. શ્રીકૃષ્ણથી ૭૯ મી પેઢીએ ' દેવેન્દ્ર ' રાજ થયો. દેવેન્દ્રનો નરપત અને નરપતનો ' મામપત ', કે જેનું બીજું અથવા ટૂંકું નામ ' સમો ' હતું, તે થયો, આ ' સમા ' ના વંશજો 'સમા' કહેવાયા. સિંધના નગરહકુને વસાવનાર લાખીઆર ભડ સમાની ૬મી પેઢીએ થયો છે. સિંધમાં ' સમા ' રાજ્ય સ્થાપન કરનાર આ લાખીયાર ભડનો થયો ' લાખો ધુરાદો '. અને લાખા ધુરાદાના પુત્ર ' મોડે ' કચ્છમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આનો જ એક બીજો આવડો ભાઈ મનાઈ પણ કચ્છમાં એક બીજો વિભાગ સર્જાયો. આમ બન્ને ભાઈ-ઓએ ધીરે ધીરે કચ્છ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી. આ ' મોડ ' પછી જામ સાહ, જામ ફૂલ, જામ લાખો કુલાણી અને તેનો ભાઈ ઘાઓ* અને ઘાઆનો જામ પૂંધરો-એ પણ કચ્છમાં થયાં.

બીજી તરફ સિંધમાં ' મોડ ' નો ભાઈ ઉત્તડ હતો. તેના વંશમાં જામ જાડો થયો, કે જેના વંશજો ' જાડેજા ' કહેવાયા. આ જાડાના પુત્ર લાખા જાડેજાએ સંવત ૧૨૦૩માં સિંધથી આવીને કચ્છ કબજો કર્યું. લાખા જાડેજાથી અત્યાર સુધી કચ્છની ગાદી ઉપર ' જાડેજા 'ઓનું રાજ્ય ચાલ્યું આવે છે. લાખા જાડેજાથી ૧૦ મી પેઢીએ ૧ લા રાઓશ્રી ખેંગાર થયા, જેમણે બંધાણપૂર્વક કચ્છનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત કર્યું. સંવત ૧૫૬૬. તે પછી અત્યારના વિદ્યમાન મહારાઓશ્રી ખેંગારજી માર્કેજ ૧૫ મી પેઢીએ આવ્યા છે.

નોટ *ઘાઓ નામ કેમ પડ્યું ? એ સંબંધી સૌમાંથી કયા આ પ્રમાણે કહેવાય છે.

' લાખા કુલાણીનો પિતા જામકૃષ્ણ જેઠીનાં ઘરણું વાણિજ્યની કંબરીને

કુચની ગાદી ઉપર જે 'ગઢેગઢ' ગઢગો ઉતરી આવ્યા છે, તેઓ 'મમા વંશ'ના છે, અને તે સિંધમાંથી આવેલા છે. પરંતુ તેમની ઉત્પત્તિ અત્યુ નૂના કાળની છે.

પરંતુ દત્તો. ધરણ વાઘેલા બળવાન હતો. તેથી તેની પુત્રી ત્યારે જન્મકુલની સાથે ચોપટ રમવા જોડાઈ, ત્યારે ખાસ નામની વખતે જોડાઈ 'ઢળ ખાસા જેમ ધરણના ઢળ્યા.' આ સમયે જન્મકુલને હમેશાં ખૂંચતા તેણે ધરણ વાઘેલાને મારી પોતાની રાણીનું અભિમાન ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધરણ વાઘેલા સિવમન હતો. તે હમેશા વામડના 'સીકરા મહાદેવ'ની પૂજા કરવા આવતો. એનો ઘોડો એવા ઝડપી હતો કે તે ક્યારે પણ દુરમનના હાથમાં આવતો નહિ. એને સપડાવવા માટે જન્મકુલે એક વાર રસ્તામાં જોડાણ આવેલી ઘોડોની જણી રાખી. આ ઘોડોએને જોઈને ધરણ વાઘેલાનો ઘોડો મસ્તીમાં આવી ગયો ને આગળ ચાલતો અટકી ગયો. આનો લાભ લઈ જન્મકુલે ધરણ વાઘેલાને માર્યો. તેના આખા સારીરની ચામડી ઉતારાવીને પોતાની વારેલા રાણીની ચોપટ રમવા વખતની બેઠકનીચે મુકી દીધી. રમત શરૂ થઈ. રાણી તો પોતાની હમેશની રીત મુજબ જોડી. 'ઢળ ખાસા જેમ ધરણના ઢળ્યા' આ સાબળી કુલ જન્મ જોડ્યો. 'ધરણના ખાસા કેવા ઢળ્યા છે તે જરા ઉલા ધાઓ તો બતાવું' આમ કહી તેણે રાણીના આસન નીચેથી ધરણ વાઘેલાની આખી ચામડી ચહેરા સહિત કાઢી બતાવી. રાણીએ પિતાના ચહેરાને જોઈને લીલો. રાણીએ કહ્યું 'મારા પિતાને માર્યો તે જલે, પણ એના સારીર ઉપર મને બેસાડી, તો હવે હું જીવનાર નથી.' રાણી ગર્ભવતી હતી. દિવસો લગભગ પૂરા થવા આવ્યા હતા. રાણીએ પેટમાં ધા મારી ગર્ભ કાઢી પતિને આપ્યો. પોતે મરણને સરણ થઈ આવી આ કુંવરનું નામ 'ધાઓ' ખાડવામાં આવ્યું.

આદિ નાગવણની ૫૪ મી પેઢીએ થયેલા શ્રીકૃષ્ણ, તેમના પુત્ર 'સામ્ભ'નાં લગ્ન મીસર દેશ (હાલના આફ્રીકાના પૂર્વ કિનારા પરગુ ઈજિપ્ત)ના રાજા બાણાસુરના પ્રધાન કૌભાંડ, કે જે બાણાસુર પછી મીમરની ગાદી ઉપર આવેલ, તેની પુત્રી માથે થયાં હતા, સામ્ભના પુત્ર ઉબ્ધકને કૌભાંડ પછી મીસરનું રાજ્ય મળ્યું. અને એ ઉબ્ધકની ૭૯ પેઢીએ દેવેન્દ્ર થયો.

આ દેવેન્દ્રના ચાર પુત્રો હતા. અમ્ભપત, ગન્ધપત, નરપત અને ભૂપત. તેમાંનો અમ્ભપત તો મીસરમાં જ રહ્યો. ને બાકીના ત્રણ ઈરાનમાં થઈ અફઘાનીસ્તાન આવ્યા. અફઘાનીસ્તાનમાં આ લોકોએ 'ગીઝની શહેર' વસાવ્યું. ફીરોઝશાહને ભગાડી નરપત ગાદીએ બેઠો. ગન્ધપત અને ભૂપત હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. કહેવાય છે કે ગન્ધપતના વંશજો નેઓ 'ચુડાસમા' કહેવાતા, તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં અને ભૂપતના વંશજો, કે નેઓ 'ભટ્ટી' કહેવાતા, તેઓએ મારવાડમાં જોસલમેનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

નરપત, કે જે અફઘાનીસ્તાનમાં ગીઝનીનો રાજા થયો હતો, તેનો પુત્ર સામ્ભપત અથવા 'સમો' થયો, કે જેનાથી 'સમાનંશ' કહેવાય છે. ફીરોઝશાહના દીકરાએ તેને હરાવી દીધો. એટલે અફઘાનીસ્તાનથી ભાગીને તે સિંધ આવ્યો. સિંધમાં તેણે અને તેના વંશજોએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવા કોશિશ તો કરી, પણ ન શક્યા આખરે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ તેની ૯ મી પેઢીએ થયેલા 'લાખીયાર ભડે' 'સમા'ના નામથી 'નગર સમૈ' કે 'નગરહા' વસાવ્યું. અને 'સમારાજ્ય' સ્થાપ્યું. તેના પુત્ર લાખા હુસારાના પુત્ર ભોડે કચ્છમાં આવીને ગન્ધ સ્થાપ્યું.

આ બધા ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, કચ્છની ગાદીના પૂર્વ પુરોગા મૂળ 'મીસર' દેશથી આ તરફ ઉતરી આવ્યા હતા.

તે દેવળ કચ્છનું, પરંતુ જેના વંશજો અત્યારે કચ્છનું રાજ્ય કરી રહ્યા છે, એનાજ વંશજો મોરબી, જામનગર, ધ્રોળ, સરધાર, રાજકોટ, ગોંડલ અને ઝોખામંડળમાં પણ રાજમાટીઓ બોગવી રહ્યા છે.

જે લાખા ભડેશએસ. ૧૨૦૩ માં કચ્છ જાય, તેનો પુત્ર રાયધણ થયો. આ રાયધણના ચાર પુત્રો પૈકી જામ ઝોઠાની પરંપરા કચ્છની ગાદી ઉપર થઈ. જામ ઝોઠાની તેરમી પેઢીએ થયેલ જામ રાયધણજીના અગ્યાર પુત્રો પૈકી, મહારાઓ થી પ્રાગમણજી કચ્છની ગાદી ઉપર થયા. આ પ્રાગમણજીથી કચ્છના રાજાઓ 'મહારાઓ' કહેવાય છે. રાયધણજીના પુત્ર રવાજીના કુંવર પુત્ર કામોજીએ મોરબીની ગાદી સ્થાપી. જે પરંપરા અત્યાર સુધી મોરબીની ગાદીએ ચાલી આવે છે.

જામ રાયધણજીના બીજા પુત્ર જામ ગજણના એ પુત્રો પૈકી એક જામ હાલાની પરંપરાના જામ રાવલે નવાનગરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું, તે બીજા પુત્ર હરધેજે ધ્રોળમાં જમાવ્યું. જામ રાવળની પરંપરા અત્યાર સુધી જામનગરની ગાદી ઉપર ચાલી આવે છે.

જામ રાવળની ત્રીજી પેઢી ઉપર થયેલ અમ્નેજીના એક પુત્ર જામ વિભોજીએ સરધારની ગાદી સ્થાપી. આ વિભોજીના પુત્ર મહેરામણજીના પુત્ર કુંભાજીએ ગોંડલની ગાદી સ્થાપી, કે જેની પરંપરા અત્યાર સુધી ગોંડલની ગાદી ઉપર ચાલી આવે છે.

આ મહેરામણજીના એક પુત્ર સાહેજી. તેમનાથી ચોથી પેઢીએ થયેલ રણુમણજીએ રાજકોટની ગાદી સ્થાપી, કે જે પરંપરા અત્યાર સુધી રાજકોટની ગાદી ઉપર ચાલી આવે છે.

એક વાત રહી ગઈ. ઉપર જે રાયધણીના પુત્ર જમ ગજણુ નામ આપ્યું છે, તેનો પુત્ર 'જેહો' ને જેહાના પુત્ર હમીરજીએ ઓખામકળમા ગાદી સ્થાપી હતી

ઉપર બતાવનામા આવ્યું છે તેમ, ક્ષુદ્ર, મોગળી, જામનગર, દ્રોણ, રધાર, રાજકોટ, ગોંડલ અને ઓખામકળની ગાદીઓનો મૂળ પુરૂષારી રીતે લાખો ધુરારો છે, કે જે સિંધનો રાજા હતો.

અર્થાત્-જે લાખા ધુરાગનુ નામ આપણે ઉપર લઈ ગયા છીએ, જ લાખા ધુરાગના વંશજોએ આમ છુગી છુગી ગાદીઓ સ્થાપી છે, તે તે રાજ્યો આયાગ મુધી ચાલી રહ્યા છે

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ક્ષુદ્રની ગજકીય મહત્તા નિશ્ચિત છે એટલે લગભગ નિકમની દશમી શતાબ્દિના પ્રાગબ્ધી તો એની રાજકીય સ્થાપના ને મહત્તા બગમર દેખાઈ આવે છે

ઇતિહાસ કહે છે કે, ઇ. મ. ૧૦૬૫ થી ૧૨૦૩ સુધી ક્ષુદ્રમા 'ચાવડા' વંશના ૧૪ ગાજઓએ ગાજ્ય ક્યુ' હતું પરંતુ લાખા જાડેજાએ સિંધમાથી આવીને પૂંજીજી પાસેથી ક્ષુદ્રનું રાજ્ય પાછું મળ્યું ક્યુ' અને ક્ષુદ્રમા ફરીથી 'સમા' ઓનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું

આમ હોવા છતાં પણ ખરી રીતે નિકમની સોળમી શતાબ્દિના મધ્ય દાળ સુધી, ક્ષુદ્રમા અધાધુધી અને નિર્નાયકતા જેવું હતું એક પ્રધાન ગજનાધિપતિના શાસન નીચે જ્ઞેય નહિ હતું

સવત ૧૫૬૬ માં રાઓથી ૧ લા ખેંગાજી ગાદી ઉપર આપ્યા એમણે ક્ષુદ્ર રાજ્યને વ્યવસ્થિત ક્યુ' અને ૧૬૦૦ માં અમર, ૧૬૦૫ માં ભૂજ અને ૧૬૩૬ માં માંડવી વચાવીને ક્ષુદ્રની આ ગાદી તેમજ નેત્રકવધારી

કુમ્ભના પ્રાચીન ગજકીય ઇતિહાસનાં ગવથી ૧ લા ખેંગારજીનું^૧ જીવન વધારે અગ્રસ્થાન ભોગવતું દેખાય છે. ઇતિહાસકારો તો કહે છે કે, કુમ્ભનો ખરો ગજકીય ઇતિહાસજ રાવ ખેંગારજી ૧ લાથી શરૂ થાય છે. ગજ્ય ખટપટના કાળે, તેમને પોતાના બાઈની સાથે બાંધ્યાવસ્થામાં પોતાનો જાન બચાવવા કુમ્ભમાંથી નાસી છટવું પડ્યું હતું. જૈનયતિ (ગોગજી) માણેક મેરજીનો એમને જ્યારથી પરિચય થાય છે, ત્યાંથીજ એમનો બાગ્ય સૂર્ય હિલચાલ તરફ વધે છે. યતિ માણેક મેરજીએ આપેલી સાંગથી, મદમદ બેગડાને સિંહના મુખમાંથી બચાવી, સિંહને મારે છે. મદમદ બેગડો પ્રસન્ન થાય છે 'ગમ્મો' ની પર્વતી આપે છે. ધણી મદદ કરે છે, ને તે મદદથી તેમણે કુમ્ભમાં આવી પોતાની સત્તા જમાવી હતી, અને પહેલાં 'લાખીયાગ વીયગ'માં, ને પછી 'ભૂજ'માં પોતાની ગજ-ધાની સ્થાપી હતી. જે યતિ માણેક મેરજીની ખરી મદદથી તેઓ આટલી હદે આવ્યા હતા, તેમને 'હિપાધ્યાય' પદ આપ્યું. સારી જગત આપી, એક ખામ્મું મહેવાનું મકાન આપ્યું. એમ કરીને તેમણે એમની કદર કરી. વળી માણેક મેરજીની આપેલી જે સાંગથી તેમણે સિંહનો મહાર કર્યો હતો, તે માગ જગતમાં રાખવામાં આવી હતી. તે અત્યારે પણ કહેવાય છે કે મૌજૂદ છે. અને યતિજીના વાગસદારો અત્યારે પણ ધૂપપૂજા કરે છે. ઇતિહાસકારો એમ પણ કહે છે કે, હિંદુ યતિ માણેક મેરજીએ ભગ્ન મલાની અંદર રાવ શ્રી ખેંગારજીને કન્યા 'કાર્તિકેય' ની પર્વતી આપી હતી.

સિંધતા શાહજાન ગાઝીખાંએ પણ, તેમને મદદ કરી હતી સિંધનો કેટલોક ભાગ તેમને મળ્યો હતો. ખેંગારજી ૧ લા, ખરેખજ સાગ્યશાહીને પ્રતાપી પુરૂષ યજ્ઞ ગયા, એમ લેખી રાકાય કારણ કે ૭૬ વર્ષ સુધી ગજ્ય કુવાનું અને પુર્ગ ૬૦ વર્ષ સુધી જીવવાનું સદ્બાગ્ય આજ ગજવીને પ્રાપ્ત થયું હતું. ખરેખર રાજોત્રી ખેંગારજીએ 'આમ ફાટે ત્યાં થીમડ' કયા હેતુ ' એ કહેવતને ખોટી ફેરવી. મતલબ કે તે વખતની કુમ્ભની ગિયતિ આમ ફાટ્યા જેવી હતી, છતાં તેમણે 'દિમ્મતે મદી, તો મદદે ખુદા'નું

મૂત્ર છવનમાં ઉતારીને કચ્છના રાજ્યને વ્યવસ્થિત કર્યું—૬૬ કર્યું. આજનું કચ્છ રાજ્ય, એમણે નાખેલા પાકા પાયાનું પરિણામ છે, એમ કહી શકાય.

કચ્છના જંધારણ પૂર્વકના રાજ્યનો કાળ લગભગ ૪૦૦ વર્ષનો કહી શકાય, આ ૪૦૦ વર્ષમાં વર્તમાન મદારાઓશ્રી સીખ્ખે ૧૫ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું છે—તેમનાં નામ આ છે: સારમલજી, સોનરાજજી, ખેંગારજી ૨ જી, તમાચીજી, રાયધણજી, પ્રાગમલજી, ગોડજી, દેરાજી, લખપતજી, ગોડજી ૨ જી, રાયધણજી ૨ જી, સારમલજી ૨ જી, દેરાજી ૨ જી, અને પ્રાગમલજી ૨ જી,

ઉપરના કચ્છાધિપતિઓના સમયમાં, જેમ અનેક સારા જનાવો જન્મ્યા છે, તેમ કમનશીબ જનાવો પણ ચોઠા નથી જન્મ્યા, એમ ઇતિહાસ કહે છે. આપસમાં વૈરવિરોધો અને તે વૈરોની વસુલાતો લેવા માટે જતેનાં કાવત્રાં ખુના ખરાબીઓ—એ બધું સત્તાનો મદ અથવા સત્તાની અભિલાષાઓ શું શું કરાવે છે, એનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે.

‘ કચ્છની લોક કથાઓ’ના લેખક એક સ્થળ લખે છે—

‘ કચ્છની પ્રજા ગમે તેવા સુખોમાં મદાવતી હશે, ગમે તેવા અશ આરામ ભોગવતી હશે, પણ જો તેને ૧૮ મી સતાબ્દિની યાદ આપશો, તો અવસ્થ તેનું રૂંવાડું હાલી નીકળશે. વીરાવેકમની એ સદીએ કચ્છની ખરેખર કસોટી કરી હતી. રાજ્ય શક્ટ ખરેખર ચક્રરમાં પડ્યું હતું. ‘મારે તેની તલવાર’ એવો એ જમાનો હતો. સોઝો ઋદ્ધિ સિદ્ધિને જમીનમાં દાટી દેતા. કોઈ કોઈનું સાંભળતું ન હતું. આ વખતે કચ્છનો રાજા જ નહતો. ગૈયતનુ ભાગ્ય જ રહ્યું હતું.’

લેખકે છેવટે લખ્યું છે. ' રૈયત ગરીબ ગાય માફક રહે' સાવા લાગી. ત્યાં જૂઓ ત્યાં ફૂરતા અને જન્નનું સામ્રાજ્ય છવાતું હતું. નિરાશાના ગાઢ ઘર હેઠળ તે વખતે કચ્છ ઢંકાઈ ગયું હતું. ' પૃષ્ઠ ૨૬. ૨૭.

લેખકે જે સમયનું આ વર્ણન કર્યું છે, તે મહારાઓત્રી રાયધણજી ૨ જના સમયનું છે. ન કેવળ મહારાઓત્રી રાયધણજીના સમયમાં જ, બલકે કચ્છના રાજવીઓના પાછલો ઇતિહાસ તપાસતાં ખાના ખગળીઓ અને કાવત્રાં ખોરીના કિસ્સા અનેક વખત જન્યાના પ્રમાણે મળે છે, પરંતુ હમેશાં દાસની બે બાજુઓ હોય છે. જેમ અંધાધુંધી, સૂતામોહ, વ્યસનો અને એવાં અનેક કારણોથી કેટલાક રાગઓના સમયમાં આવી અનેક અનિષ્ટ વસ્તુઓ જનવા પામી છે, તેમ કેટલાક રાગઓના સમયમાં મુંદર ઘટનાઓના હિલેખો પણ મળે છે. મતલબ કે કેટલાક નરેશોએ પોતાના રાજ્ય કાયમાં એવાં સાગં સારાં કાર્યો પણ કરી બતાવ્યાં છે, કે જેનાં ફળ અત્યાર સુધીના નરેશો અને પ્રજા લઈ ગ્હી છે. કેટલાકોએ પોતાના પ્રભાવથી ખીજનું આકર્ષણ કરી પોતાની કીર્તિલખનાને ફેલાવવા સાથે કચ્છની ગાદીનું મુખ ઉત્તરવલ કર્યું છે.

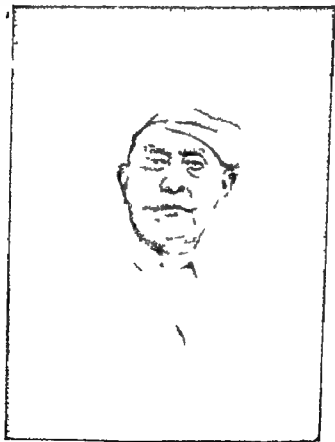
અત્યારે કચ્છમાં ફેરીનો સિકકો સ્વતંત્ર રીતે પાડવાનો અને ચલાવવાનો જે હજી કચ્છના નરેશ બોગવી ગયા છે, એની શરૂઆત રાઓત્રી ભારમજીએ બાદશાહ જહાંગીર પામેથી હજી મેળવીને કરી હતી. ગઓત્રી પ્રાગમજીએ ' મહારાઓ'નું પદ ધાગણ કર્યું હતું. કચ્છ અત્યારે પણ ફેરીગેરોનું એક સુંદર સ્થાન ઝોળખાય છે. કહેવાય છે કે તે મહારાઓત્રી લખપતજીને આબારી છે. કાગણુ કે, તેમણે સાગ સાગ ફેરીગેરોને બોલાવી ઉત્તેજન આપી હુન્નગજાજ બનાવ્યા હતા. કચ્છના મહારાગઓ ' મીરજાં ' અને ' મહારાખધિગજ ' કહેવાય છે, તે ગૌરવ મહારાઓત્રી લખપતજીને આબારી છે. કાગણુ કે ' મીરજાં 'ની પદવી બાદશાહ અલામગીરે અને ' મહારાખધિગજ 'ની પદવી

કાશુવના અમારે મતાગઓ શ્રી લખપતજીને આપી હતી. મદાગઓ શ્રી દેશજી બીજાના વખતમા મંવત ૧૬૦૭માં કેળવણીનો પાયો મુજગતી ગૂંથોની શરૂઆત કરીને નંખાયો હતો. પ્રજાના લાભને માટે છપ્પીતાવની આપના પણ તેમના વખતમા થઈ હતી. તે પછી મદાગઓશ્રી પ્રાગમલજી ૨ જાએ આ કેળવણીના ક્ષેત્રને જના વિગૃત દેખું હતું. એમણે કેળવણીઆતું ધોગલુમર સ્થાપ્યું અને મુખ્ય મુખ્ય ગામેમા ૫૦ લગભગ પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી

આમ કુદરતી ગજગાદીનો આ પ્રાચીન ઐતિહાસિક પન્થિય છે

મારી કચ્છ યાત્રા

મહંમ મહારાઓથી બેંગારજી ત્રીલ (વડા બાવા)

૧૮ :

‘વડા બાપા’

‘પ્રાચીન રાજ પરિચય’ના પ્રકરણમાં અનેક ગજગ્યોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, પણ કચ્છની ગાદીને દૃઢ કરનાર, કચ્છના ગજપત્રને વ્યવસ્થિત કરનાર તરીકેનો યશ ગઝોશ્રી ખેંગારજી ૧ લાને દ્રાણે જાય છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. અને તેજ કારણે ગઝોશ્રી ખેંગારજીનો પરિચય કંઈક વિસ્તારથી આવ્યો છે. તેજ નામગણિના, તેટલું જ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવનાર, અને તેજ પ્રમાણે કચ્છની ગજ-ગાદીને શોભાવનાર મહાનામ તે, ગઝોશ્રી ખેંગારજી ૩ જ.

‘પ્રાચીન ગજ પરિચય’માં આવેલા જાડેજ ગજપૂત ચંદ્રવર્મા શાખાના, યદુવંશીય ક્ષત્રિય તે કચ્છના મહારાજોશ્રી ખેંગારજી ૩ જ. અનેક ખીતાબોથી અવકૃત થયેલા, દિદુસ્તાનના ગજગ્યોમા પોતાના વ્યક્તિત્વની, પોતાની શુદ્ધિમત્તાની અપૂર્વ છાપ પાડનાર અને ‘ક્ષીટ્રીશ

મને સાંભળવા મળ્યું છે કે, સન ૧૯૨૫ માં મદાત્મા માંધીછ પણ કન્ઠમાં પધાર્યો હતા. રાષ્ટ્રીય પ્રતિના આ એક મહા આત્માને પણ મદારાઓથીએ બહુજ આદર પૂર્વક અટકાવ્યો હતા, હાંથી મુલાકાતમાં વિચારોની લેણદેણો કરી હતી. અને મેં નાંબળ્યું છે તે બે માયું હોય તો, કન્ઠ રાજ્યની પરિસ્થિતિનો જે ખ્યાલ મદારાઓથીએ મદાત્માજીને આપ્યો હતો, તેની ધણી મુંદર અસર મદાત્માજી ઉપર થઈ હતી.

હું પહેલાં જ ક્ષી નૂઓ છું કે, એમનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત હતું. મને પોતાને પણ તેમનો અંગત પરિચય અને કંઈક ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. અને તે ઉપરથી ક્ષી શકું છું. કે તેઓ દિલના ઉદાર અને પ્રજાપ્રેમી રાજવી હતા. મેં તો જોયું છે કે, તેમના અમુક વિચારોની અદ્યે નવિ મગતા યનારાઓને અથવા બીજા યજ્ઞોમાં ક્યું તો ડાક દિલિએ તેમના વિરોધીઓને પણ એમની વાણીની મધુરતા, એમનું વિવેકપણું. સાંત સ્વભાવ, પૈર્વૃત્તિ અને દરેક વિષય ઉપર ઉંડો તેમજ આર્થિક અભ્યાસ કરવાની ખાસીયતવાળા તેઓ હતા, એમ તો કહેવું જ પડે છે. પ્રખિદ સાક્ષર શ્રીયુત કુંજરશીમાર્થ મંપદ, પોતાના 'વેપાર તંત્ર' નામના પુસ્તકમાં લખે છે:—

‘કન્ઠમાં ડાક પણ વ્યક્તિ બધે અમલદાર અથવા પ્રજાજન હોય, તે કન્ઠો તેઓથી મન્ઠના દરેક વિષયો સંબધી વ્યાપક અને કુદમતાન ધરાવે છે. એઓથીની સુદિ તીક્ષ્ણ છે. દરેક વિષય જાને અવગણવાની નેમને ટેવ છે. એમને પોતાની મોટી પક્ષીની અસ્થિતાનું પૂરું ખાન છે. ‘હું મારી પ્રજાનો નાજ છું’, અને મારાં દરેક કાર્ત્તવ્ય જોવાં જ હોવાં જોઈએ’ એવું એમને અભિમાન છે.’

કન્ઠી પ્રજાનું જીવન ખૂબ મારું છે, એ મંજમી હું આમન લખીશ. જાના આકર્ષણને જોઈએ પ્રવેશ બીજા દેશોમાં થઈ છે, તેટલો પ્રવેશ

કચ્છની પ્રજામાં નથી જોવાતો. થોડામાં થોડી આવશ્યકતાઓથી પોતાનો જીવન નિર્વાહ ચલાવે, એ વાત કચ્છી પ્રજામાં વધારે જોવાય છે. પ્રજાની આવી ભાવનાનો યશ ગજને મળી શકે. પ્રજાનું જીવન કેમ સાદામાં સાદું રહે, મિતવ્યયિતાવાળું રહે, એ દૂરદેશીપણું જો રાજમાં હોય, તો પ્રજા તે પ્રમાણે કેળવી શકે. કચ્છની એક કોરી એ બહારના મનુષ્યોને માટે જણે એકે રૂપિયો, બહારના લોકો એક રૂપિયામાં જેટલો નિર્વાહ કરે છે તેટલો નિર્વાહ એક કચ્છી એક કોરીમાં કરે છે. કોરી એટલે લગભગ ૩ આના.

કચ્છના મહારાઓશ્રીએ બહારથી આવતી વસ્તુઓ ઉપર ટેકસો નાખી, જેમ તે વસ્તુઓનું શુભાગમન ઓછું થવા દીધું છે, તેમ પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થતું અનાજ વિગેરે બહાર નહિ જવા દધને તેનું સસ્તાપણું જાળવી રાખ્યું છે. પશ્ચિમામે કચ્છની પ્રજા સાદાઈથી પોતાનું જીવન ગુજારે છે. દોપદષ્ટિએ જોનારાઓ કદાચ આવસુને કિલ્લી રીતે સમજાવી શકે, પણ માનવ જીવનની સાદાઈની દષ્ટિએ આ એક ગુણ છે, લાજ કતી છે, એમ સમજવું કદિન તો નથી.

તેમના કેટલાક વ્યક્તિગત ગુણો પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે. શરણે આનંદ અપરાધીને પણ તેઓ ક્ષમા આપી શકતા હતા. ખોટી દીકાઓ અને નિંદાઓ કવનારા સ્વભાવવાળા તરફ ગંભીરતા પૂર્વક ‘કાકી કાકીને બાગસેં જુગી પોંધી’ આ કહેવતના બળે ઉપેક્ષા રાખી શકતા હતા. જે કે કોઈ પણ વસ્તુની ‘અતિ’ એ ઘણી વખતે હાનિકર્તા થાય છે, તેમ એક રાજ તરીકે તેમના આવા ગુણોની અતિરેકતા કદાચ હાનિકર્તા થઈ હશે, છતાં જીવનમાં પડી ગયેલી ખામીયત, એને કોણ મોટાવી શકે છે.

મુઝાથી કે અનિઝાથી, કેટલીક નવા જન્માનાની વસ્તુઓને તેમણે પોતાના રાજ્યમાં સ્થાન આપ્યું છે. છતાં તેઓ જીનવાણીમાં વધારે

એમ બતાવે છે કે, ‘જ્યો, હું કેવો માણસ છું’ કે મને મોટા મોટા માણસો પણ બોલાવે છે.’ હું હું છું કે મિથ્યાદંબીઓન વિચારોની આ એક ઉપદ્રી ચડી છે. એક માણસ બીજા માણસને માન આપે, એમાં મત્તવ કોતું ? માન આપનારનું કે માન લેનારનું ? મારે તો માનવું છે કે બીજાનું મનમાન કરનાર, પરેખર પોતાની મજાનતા, મહદ્વત્તા અને નમ્રતા બતાવે છે. માન મેળવનારને શું છે ?

જો દિવસે મને શ્રીયુત હીનાચંદ્રમાસ મધ્યી દ્વાગ કચ્છના આ ભાવિ ભૂપતિએ (વર્તમાન નરેગે) નિમંત્રણ મોકલ્યું, તેજ દિવસે મને વિચાર થયો કે પરેખર માધુભા માહેનું હૃદય ગુદ, પવિત્ર, બલમાનમાર્થી બરેલ, ધર્મની શ્રદ્ધાવાળું અને સાધુઓ પ્રત્યેની ભક્તિવાળું હોયું જોઈએ નહિ તો, મારા જેવા અજ્ઞાન બિચુએ મહેનમા બોલાવીને ઉપરના સાબળવાની ઇન્દ્રા જ કેમ થાય ?

પ્રશ્ન, એ નિશ્ચિતની ઘોતક છે. પ્રશ્ન ઉપરથી જ માણસની દત્તિ નમજી રમાય છે. મનુષ્યના હૃદયના વિચારો જાણવાનું નામન મનુષ્યની પ્રશ્ન જ છે. ગત દિવન મૃગાર અને મિત્રમતાથી બરેનાં પુત્રોના પાનાઓમા માથુ ધારી રહેનાના યુવકોની મનોદત્તિ શી છે ? એનું અનુમાન કનકું જગાય કહિન નથી

ધરીએ ધરીએ મૃગારના નખનામાં મળી માચી રહેનારી ઠોણ યુવતીની મનોદત્તિ શી છે ? એ રહેજે મમજી સદાય છે શ્રીમંતાઈના મદમ મદમન મનેતો ઠોણ શ્રીમંત, પોતાના બવનમાં નમન જીઓના અને એવા મિત્રમ મિત્રો જ્યાં ત્યાંથી એમ કમીને દીવાપોમા ભટકારનો દોષ, ત્યારે મમજીનું જગાય કહિન નથી કે એ માણસની જનિએ કષ્ટ તન શી રીતે છે નાપુઓની ગોષ કનતા ઠોણ મૃદગને જોઈએ તો, જરૂર આપજે મમજી રાખીએ કે એના હૃદયમાં જરૂર પેગમ અને માતમંતની શબ્દોના અકુન વગમના છે.

શ્રી વિજયરાજજી સાહેબે મારા જેવા બિશુકને જે નિમંત્રણ આપ્યું, ઉપદેશ સાંભળવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી, સેંકડો કાર્યોની જવાબદારી સિર પર હોવા છતાં, પૂરા એક કલાક સુધી ખૂબ ધીરજથી રસ પૂર્વક પ્રશ્નોત્તરો કરીને જ્ઞાનચર્યા કરી, અને વધુમાં ચોમાસાની સ્થિરતા ભૂજમાં કરવા માટે આગ્રહ કર્યો, એ બધું સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે શ્રી માધુભા સાહેબનું હૃદય ખરેખર ધાર્મિક વિચારોથી, દયાળુવૃત્તિથી, ઉંચી બાવનાથી ઓતપ્રોત થયેલું છે.

આ પછી તો ચતુર્માસની સ્થિરતા દરમિયાન અનેક વાર મળવાનું થયું. એ બધી મુલાકાતો અને પરિચય ઉપરથી હું જોઈ શક્યો છું કે કમ્પોના આ નવા નરેશ હિંદાર દિલના અને મહાનુભાવ છે. તેમની શાન્ત વૃત્તિ, સ્થિર શુદ્ધિ, પાકટ વિચારો અને એક રાજવી તરીકે પોતાના શા ધર્મ હોવા જોઈએ કે તે વસ્તુનો ખ્યાલ ખરેખર તેમના દિલમાં વસેલો છે. વધારે પરિચય કરનાર જોઈ શકે છે કે તેમણે માનસશાસ્ત્રનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યો છે. ઘણી વખત આપણે સમજીએ છીએ કે, રાજાઓને કે રાજકુમારોને માત્ર ગળ્યા ગાંડ્યા પોતાની તહેનાતમાં રહેનારા માણસોના જ પરિચય કરવાનો મળે છે, અને તેથી તેમનું હૃદય ઘણું સાંકડું થઈ જાય છે. અથવા ‘કાનના કાયા’ તરીકે લોકો સમજે છે. વર્તમાન માદાગઓ સાહેબનું માનસ આથી ઉચ્ચ છે. કોઈ નહિ કંઈપી શકે, એવી અગમ્ય મનુષ્ય પ્રકૃતિઓનો તેમને ખ્યાલ છે. કુદરતની શક્તિથી કહો, ગદોળા વાયનથી કહો, કિંવા મનુષ્યના પરિચયથી કહો, પણ તેઓની શુદ્ધિ એટલી તીક્ષ્ણ છે કે, નામાન્ય રીતે જ્યાં ઘણાઓના વિચારો ન પહોંચી શકે, ત્યાં તેમના વિચારો પહોંચે છે. અમારી મુલાકાતો પ્રસંગે, જે જે વાતો થઈ, જે જે ચર્ચાઓ થઈ, એ બધી અમારા ચાર જ્ઞાન વચ્ચે જ હતી. એટલે તે વસ્તુઓને પ્રકટ કરવાનું આ સ્થાન નહિ તોવા છતાં પણ, મને એમની શુદ્ધિચિન્તણતા, દિવના ઉંડાણમાંથી નીકળતા આવો વિગેરે માટે ખરેખર માન ઉત્પન્ન થયું છે.

લોકો કહે છે કે, રાજાઓ ઘણે બાગે માણસોને ઝાળખી શકતા નથી. ખીજાઓના દોરવાયા દોરવાય છે. પણ ખરી વાત એથી ઉતરી છે. રાજાઓ પણ માણસ છે. લાખો મનુષ્યોના માલિક થવાની પુણ્યપ્રકૃતિ ભેગી કરીને તેઓ અવતરેલા છે, કોઈ અપવાદને બાદ કરીએ તો. ઘણે બાગે તેઓ મમળે છે જરૂર, મળે છે જરૂર, અને કરવા ધારે છે પણ જરૂર, છતાં મ'યોગો તેમને મળજૂર કરે છે. શ્રી માધુબા માહેજ ધામી ધણી બાવનાઓ બાવતા દશે, પણ તેઓ અત્યારે 'નવા નરેશ' છે, એટલે તે બાવનાઓને 'બાપી' ની તીજેરીમાંજ રાખતા દશે, અને તેમ કરવું, એજ અધ્યાત્મ તો કર્તવ્ય કહી શકાય.

ગાજાઓનો ગજધર્મ એ 'પ્રજાવાસસ્થ' છે. એ પ્રજાવાસસ્થની જે માત્રા હું આ 'નવા નરેશ'ના હૃદયમાં જોઈ શક્યો છું, એ કચ્છની પ્રજાના સદ્બાધ્ય સમાન હું મનજી છું. રાજાઓમાં ગજ ધર્મની માથે આત્મિક ધર્મ—આધ્યાત્મિક ધર્મની માત્રા બહુ ઓછી જોવાય છે. પણ કચ્છના આ નવા નરેશમાં આ માત્રા મારા પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે. અને તે, તેઓશ્રીના પૂજ્ય માતૃશ્રીના નાખેલા સંસ્કારોનો પ્રતાપ છે, એમ કહેવાય છે. તેઓશ્રીનાં માતૃશ્રીની ધાર્મિક જીવિત પરિચિત કે અપરિચિત તમામ પ્રજામાં વખણાય છે. 'પૂર્વજન્મમાં ખૂબ ખૂબ તપશ્ચર્યાઓ કરી દશે, ખૂબ ખૂબ દાનપુણ્ય કર્યાં દશે, લોક કલ્યાણ યુ' દશે, ત્યારે ધર્મ? કૃપારી આ રથાન પ્રાપ્ત થયું છે. એટલે ધર્મને અને આત્માને ન જુવવો, પોતાના કર્તવ્યને ન ચૂકવું. એજ એક મનુષ્ય તરીકેનો ધર્મ છે 'એવા માતાશ્રીના સંસ્કારો આ 'નવા નરેશ'ના કંવાડે કંવાડે પ્રવેશ્યા હોય, એવું મને લાગ્યું છે. અન્યથા આવા એક ગજવીને 'પૂર્વજન્મ' અને 'પૂર્વજન્મ'નું તત્વજ્ઞાન મેળવવાની જિજ્ઞાસા કેમ થઈ શકે? અમારી એક દિવસની બેઠકમાં આ પ્રશ્ન શ્રી માધુબા સાહેબે પૂછ્યો હતો, અને તેના ઉપર જે ચર્ચા થઈ હતી, અને તેમાંથી એમના હૃદયના ઉગામ

માથી જે નુર સંભળાતા હતા, એ સુરોનો ધ્વનિ હજુ પણ મારા કાનો સાથે અચડાઈ રહ્યો હોય, એમ જણાય છે.

શ્રી માધુભા મોહન 'સાહિત્ય'ના પણ માગ શોખી હોય, એમ જણાયું છે. હું પહેલાંજ કહી ચૂક્યો છું, કે 'પ્રવૃત્તિ' એ 'નિવૃત્તિ'ની હોતક છે. માણસ શું હચ્છે છે, એ એની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એક વખતે આવીજ 'સાહિત્ય ચર્ચા' નીકળતા તેઓથીએ કેટલાક પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર મારી પાસે માગ્યું. હું તેમને પૂછું, તે પહેલા તો પોતેજ સૂચ્યું કે, 'તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનું સૂચિ મને મોકલજો' મત્તાની ગળ્યાઓ ઉપર સૂતા, મોજશોખના અનેક સાધનોની સંપન્નતા ધગવનાર, કચ્છના આ ભૂપતિ 'તત્ત્વજ્ઞાન'ના પુસ્તકોની માગણી કરે, એ શું પતાવી આવે છે? તે જાગ્યે જ કહેવાની જરૂર છે. આજના જડનાદના જમાનામા અને જડતાનાં પ્રયોજનોમા રહેનાર એક માનવી તત્ત્વજ્ઞાન જેવા શુદ્ધ વિષય શોધે, એના ઉપર પ્રિયાર અને મનન કરે, અધિકારના માન મગ્તમાઓને દૂર કરી, અનેક રોકાણોને અલગ કરી, તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને જોવના કરે, તેમની સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠિઓ કરે, શાન્ત અને ગભીર વડને તે વસ્તુઓને હૃદયના ઉડાણમા ઉતારે, એની દાર્શનિકવૃત્તિ ઠેવી હોવી જોઈએ, એ સમજવું પણ કંઈ કઠિન નથી.

શ્રી માધુભા સાહેબમા એક ખીછ વાત પણ મેં જોઈ, અને તે 'અષ્ટ વ્રતા' તરીકેની દિલ્હીતાનીઓમા અને પણે જાગે મોટા પુરોમા ગાંધી એવી ખામિયત જોવામા આવે છે કે, કોઈ પણ વસ્તુ અપાંદતાયી ન હોયારે. થઈ ગયું હોય કે ન થઈ ગયું હોય, કંઈ હોય કે ન કંઈ હોય, માફ હિતર ગદુ થોડાજ આવે કેટલાકો પોતાના મહત્ત્વની ખાતર એવા હિતરો આવે છે, એનું જ કાણુ છે કે, આજે લગભગ દિલ્હીતાનીઓમાં એ ખીજ પ્રત્યે અવિશ્વાસની લાગણીઓ વધારે જોવામા આવે છે. શ્રી માધુભા સાહેબમા જ્યાં સુધી હું સમજી ગયો

છું, આ વસ્તુનો અભાવ છે. તેઓ 'હા' કે 'ના' જરૂર ઉત્તર આપશે, વિચારીને આપશે. પણ આપશે એકજ ઉત્તર.

ધણી વખત તો 'કહેવા કરતાં કરવું સારું' એવી વૃત્તિ વધારે જોવાઈ છે. એક વસ્તુની માગણી કરવામાં આવી હોય કે ના આવી હોય, જો એમના જાણવામાં આવી હોય, અને શક્ય હોય તો તે સુપચાપ કરી નાખશે. આ એમની વિવેક બુદ્ધિનું પરિણામ છે. એમ હું 'સમજી શકું' છું.

પાકટ ઉમરે પડેંચેલા, પાકટ અનુભવોથી સ્થિર થયેલા, પાકટ બુદ્ધિના, પ્રતાપી ઝેરશવાળા, દ્યાણુ હૃદયના, ધાર્મિક વૃત્તિના, પ્રજ્ઞવાન્મત્સ્યથી ભરેલા કંઠ દેશના આ 'નવા નરેશ' કંઠના ભાગ્યવિધાના થઈને કંઠની પ્રજ્ઞનું કન્યાજી કરે, એજ અંતઃની અભિમાન.

: ૧૦ :

લદ્રાવતી

૧૬ છે લક્ષ્મી ગુણનમા,
હતો જ્યાં વાસ જુલુલુનો;
મધુરા જ્યાં હતા ત્યાં,
કાગડાઓ રાગ ગાયે છે

કુચ એક મહા પુરાતન દેશ છે, એ વાત સમજાવવા જેવી નથી રહી. પ્રાચીન કાળના આ કુચ દેશમાં એવી અનેક નગરીઓ હોવાનું સંભવિત છે કે, જેની જાહોજલાલી દેશ દેશાન્તરોમાં ફેલાયલી હશે. અને તેમાંથી, કુચ દેશ હમેશાંથી દરિયા કિનારે આવેલો દેશ હોવાથી, એ દરિયા કાંઠાનાં યહોદો ‘ મહાજંદો ’ તરીકે—વ્યાપારનાં કેન્દ્રસ્થાનો તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય, એ પણ સ્વાભાવિક છે.

ભૂજથી લગભગ ૧૨૫ માણસોના સંઘ સાથે ૮ મી માર્ચ ૧૯૪૦ના દિવસે પ્રયાણ કર્યોની વાત છઠ્ઠા પ્રકરણની

અંતમાં હું જનારી ચૂક્યો છું. કૃષ્ણા, હાગપર, ચંદીઆ,
અને ભૂવડ થઈ ૧૨ મી માર્ચે અમે ભદ્રેશ્વર પહોંચ્યા. આ ભદ્રેશ્વર, તે
પ્રાચીન જમાનાની ભદ્રાવતી નગરી, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો
ચૌદમી સતાબ્દીના પ્રારંભમાં થયેલા મહાદાની જંગમશાહની જે ભદ્રા-
વતીનું વર્ણન જેનાં મંથોમાં આવે છે, તે- આજ ભદ્રાવતી. જે નગરીની
ભાગોળમાં જ દરિયો ઉઠાળા મારી રહ્યો હશે, જ્યાં હાતરો વદાયોની
આવ-જવથી અને લોકોના કોળદળોથી કાન પડ્યું મંભળાતું નહિ હશે,
મોટાં મોટાં શિખરજંઘ આકાશથી સ્પર્શ કરી રહેલાં મંદિરોના ઘંટાના-
દો ગાથ રહ્યા હશે, મોટી મોટી અદ્વાલિકાઓથી સુશોભિત અસંખ્ય
મહેયો પોતાની સુંદરતા બનાવવા સ્પર્શ કરી રહ્યા હશે, અનેક રાજમાર્ગોથી
જે નગરીના બગરો દીપી રહ્યા હશે, અને જ્યાં અનેક પ્રકારના બાજ
બગીચાઓ જુદી જુદી જાતના પ્રુષ્પોની સૌરભો માણ્યો મુધી ફેલાવતા
હશે, તે ભદ્રાવતી નગરી આજે

✓ મદ્રે છે કહ્મ ગુહ્યવર્માં
દનો જ્યાં વાસ શુભુદનો;
મયુરા જ્યાં હતા ત્યાં,
કામદાઓ રાજ માર્યે છે.

આ કથનની મત્થના માખીન કરી રહી છે. પરિવર્તનશીલ સંસારમાં
એમ થતું જ આવ્યું છે.

ભદ્રાવતી નગરીનો ઇતિહાસ જનુ જૂનો જનાવનામાં આવે છે,
કેવદાય છે કે મહામાગતમાં વર્ણવેલી યોવનાશ રાખની નગરી તે આજ
ભદ્રાવતી. અને પાંડવોએ અજગેધનો થોડો પણ અદિંબ આંધો દનો.

ઉપરની વાતનો જનુ પૌગણિક છે. જેને આપણે ઇતિહાસ કાગ કહીએ,
એ સમયનાં પ્રમાણ લઈએ તો પણ, ભદ્રાવતી એક પ્રાચીન નગરી હતી,

એ સિધ્ધ થાય છે. ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ અત્યારના ભદ્રેશ્વરના જૈનમંદિર ની માથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે. વિક્રમ સંવત્થી ૪૪૮ વર્ષ પૂર્વે, એટલે આજથી ૨૪૪૬ વર્ષ ઉપર આ નગરીના દેવચંદ્ર નામના એક જૈન ધનાઢયે એક પ્રિશાળ ' જૈન મંદિર ' બનાવેલું, એવું એક તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાયું છે. આ તામ્રપત્રમાંના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિક્રમ સં. ૨૩માં આ મંદિર બન્યું. આ તામ્રપત્ર જૂજના ઠાકર યતિ પાસે હોવાનું કહેવાય છે. અને તેની નકલ ભદ્રેશ્વરના મંદિરમાં સાચવી રાખેલ છે. વિક્રમ સં. ૮ થી ૧૦ સુધી ભદ્રાવતી નગરી ' પઢીઆર ' રાજપૂતના હાથમાં હતી. એમ શ્રીયુત લાલજી મૂલજી જોશી પોતાના ' કચ્છની લોકકથા ' નામના પુસ્તકમાં લખે છે.

જૂની ' ભદ્રાવતી ' નાં જે અવશેષો અહિં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેમાં જગદુશાહે બંધાવેલી જુડીઆ વાવ, માણેશ્વર ચોખંડા મહાદેવનું મંદિર, પૂલસગ તળાવ, આશાપુરા માતાનું મંદિર, લાલશા બાજ પીરનો કુખો, સોળ થાબલાની મસ્જિદો, પંજર પીરની સમાધિ, અને ખીમલી મસ્જિદ—આમ હિંદુ મુસલમાનની સંસ્કૃતિનાં અને પ્રાચીન સ્થાનોનાં અવશેષો અહિં મૌજૂદ છે. તેમાંના કેટલાક ઉપર અને કેટલાક પાળીઆઓ ઉપર શિલાલેખો પથ્થુ છે. દાખલા તરીકે, આશાપુરા માતાના મંદિરના એક થાંભલા ઉપર સં. ૧૧૫૮ નો લેખ છે. અને કેટલાક પાળીઆઓ ઉપર સં. ૧૩૧૬ ના લેખો છે. ચોખંડા મહાદેવના મંદિરની ડોહીના એક ઓટલાના ચણેલા પથ્થરમાં સંવત્ ૧૧૬૫ નો સિદ્ધરાજ જયસિંહના મમયનો લેખ છે. કહેવાય છે કે આ પથ્થર દ્વિધિ-આ વાળા મંદિરમાંથી લાવીને બેમરાડવામાં આવ્યો છે. ૨૧ ના. મગન-લાલ ખખ્ખરે પોતાના એક લેખમાં આ શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૪૪૪૬ વર્ષ ઉપર દેવચંદ્ર નામના ગૃહસ્થે બનાવેલા મહાવીર સ્વામીના જે મંદિરનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, તે મંદિરનો જીર્ણો-

દાર કુમારપાળ ગમ્યએ પણ દુઃખ્યોનો ઉત્થેખ મળે છે. તે પડી. જે જમડુયાદનું નામ ઉપર લેવાયું છે, તે જમડુયાદે અદ્યક્ષ અરમ્યાનાં પ્રમાણે પણ હતિદામ પ્રમિધ છે. 'વીરધવળ પ્રગથિ'માં જે 'વેપા-કૃત અંદર'નું નામ આવે છે, તે આ જ 'ભગવતી' હતું, એમ પણ પ્રતિદાસકારે માને છે.

આ પ્રમંજે આપણે મદાદની જમડુયાદની દાનગતિ જાના જોઈએ, તે ઉપરથી માયૂમ પડ્યો, કે, તે વખતની મદોજ્જ્વાલી જેવી દોષી જોઈએ. દિંદુરતાનમાં પડેલો પનરોતરો (૧૩૧૫) નો કુશળ પ્રતિગમ પ્રમિધ છે. જમડુયાદનું અગ્નિ કદે છે કે, તે વખતે 'ભગવતી' વાપેલાઓને તાબે હતી. જમડુયાદે તેમની પામેથી પોતાના કબજે લીધા, અને આ કુશળમાં એટલું જાણું દાન હતું કે, આખા દેશને કુશળની અનર ન થવા દીધી. જાણે કવિઓ કલ્પના કરે છે કે, કુશળને પણ ખૂબ ખબર પાડી દીધી. અને એને કહેવું પડ્યું કે,

વર્તમાન કચ્છી કવિ શ્રી કારાણીએ, પોતાના ‘ કાવ્ય કુંજ ’માં આ દાનવીર જંગડુસાહની મુતિ કરતાં કથ્યું છે:

‘ જંગડુ જનમ્યો જગતમે’, પૃથ્વી પાલનહાર,
દુલ્હને ભિયડા વઠા, સ્વર્ગ મધાનું સાર,
કચ્છ ને કીર્તિ યંબ થ્યો, જંગડુ જસ લંકાર,
સીવળી ને ગુણવતી, જસોમતી ઘરનાર,
હા તારી અવતાર,
કરમી જાગ્યો કચ્છમે’

૨

‘ કરમી જાગ્યો કચ્છમે’, ગુણિયવ ગરીબ નવાજ,
સૂરજ આવક કોમ ને, શ્રીમાળી શિરતાજ,
ધર્માત્મા ધિવમે’ રખે, દયા ધરમને ફાંજ,
વઠા વણજ વેપારને, સરસા કરે સુકાજ.
જંગી જેલ જહાજ.

ધોવેળા ધરિઆ મયે.’

૩

‘ જંગડુસાહજ જહાજમે’, ભમઈ જયજયકાર,
ધિલ્લી, હજજન, સિંધ બ્યા, કાસીને કંધાર,
મુલક મુલક ન મહિપતિ, જેલ જયજય હાર,
ધણ દિને તે ધાઈલ, મુડા કંઈક હનર.

જંગડુ જંગ—હા તાર,
ધન જનની જણકાર કે.”—૧૧

જે નગરીમા આવા દાનવીરો મૌજૂદ હશે, તે નગરીની જહાજલાલી કેવી હશે, એની કલ્પના કરવી જરાપણ કઠિન નથી.

ભદ્રાવતી એ જ હવે હવે. વ્યાપારનું મોટું મથક હવે. એ વાત પ્રતિદામકારોએ સ્થિર કરી છે. શ્રીમત સાક્ષરવર્મા કુંગરશી ધર્મશી સંપટ, પોતાના ‘ કચ્છનું વેપાર તંત્ર ’ એ નામના પુસ્તકમાં લખે છે:—

‘કચ્છની પ્રાચીન ભદ્રાવતી એક મરમ બંદર હતું. અને ત્યાંના વેપાર અને ત્યાંનું વદાણુવદું અતિ વિકાસને પામ્યાં હતાં. તેરમા શેકામાં એ ભદ્રાવતીમાં જગદુશાહ નામે મોટો વેપારી થઈ ગયો છે, એ બહુ ધનવાન હતો. તેની અનેક પેઢીઓ દૂર દેશાન્તરેમાં હતી. તેના વદાણુ જગતના બંદરેમાં કિમતી માવ લઈ આવતી કરતાં હતાં. એમણે ભદ્રેશ્વરમાં મોટું જૈન પ્રાનાદ ગાંધ્યુ છે, જે અદ્યાપિ પર્યન્ત જૈનભાર્તિઓનું યાત્રાનું સ્થળ ગણાય છે.’

‘કચ્છમાં સં. ૧૩૧૫ ની સાવમાં બારે અનાવૃદ્ધિ થઈ. શેકો અને જનવરો બધંકર કુષ્કાગના પંજમાં સપડાયા હતા, તે વખતે જગદુશાહે પોતાના ધનના બંડારો ખોલી મનુષ્યોને અન્ન વસ્ત્રો અને જનવરોને ચારો પૂરો પાડ્યો હતો, એણે લાખો રૂપિયા ધર્મોદાર માટે ખર્ચ્યા હતા’ પૃ. ૬-૭

આ બધા ઉપગ્રી એ નહીં યાચ છે કે, આ ભદ્રાવતી એક વખતે જગતના નગરી હતી, અને દેશ દેશાન્તરોની માથે વ્યાપારનો મંબધ ધગવનું એક મોટું બંદર હતું. અને તે ચોઈથી ગતાબ્દી સુધી તો જનદોજલાલીવાળું થકેર હતું.

પણ, તે પછી તેનો પડનો કાળ આવ્યો હોય એમ જણાય છે. ભદ્રાવતી ચાલી બાંગી ? એ સંબધી ખામ કંઈ પ્રમાણ મળતું નથી.

આ મંબધમાં શ્રી લાવજી મૂવજીબાઈ જોશી પોતા ‘કચ્છની લોકકથા’ નામના પુસ્તકમાં એક સ્થળે ‘ભદ્રાવતી’ ઉપર નોંટ લખતાં લખે છે કે-

‘વિ. મં. ૮ થી ૧૦ સુધી તે પેઢીવાળા નામક, એક ચગીર ગજાનું કામના કાથમાં હતું. તે પછી વાણેજીઓના કાથમાં આવ્યું, તે પછી સેમા જામ જાહેજીઓના કાથમાં ગયું.’

‘ એ રીતે આપણે જોશું તો, વિક્રમ ગજની તેરમી શતાબ્દિની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં ભદ્રેશ્વર ગડેજ ગજપૂતોના હાથમાં આવ્યું હતું; પરંતુ ‘ પઢીયાર ’ ગજપૂતોની હકુમત જતાં શહેરની ઉન્નતિ, સમૃદ્ધિ પણ હટવા લાગ્યાં. ધતીરકંપથી થયેવ ફેરફારો અને ઉપગ ઉપરી પડેલ દુષ્કાળોના કાળે તથા રાજ્યના પરિવર્તનના લીધે આ સમૃદ્ધિશાળી શહેર દિન - પ્રતિદિન પતન તરફ ધસડાવા લાગ્યું. ’ પૃ. ૫૪-૫૫.

પણ ખરી રીતે ચૌદમી શતાબ્દિ સુધી તો આ નગરી પૂર જાહોજલાલીમાં હતી. બેશક વિદ્વાન લેખક કહે છે તેમ, ધરતીકંપો અને દુષ્કાળ ઉપર દુષ્કાળો પડવાના કારણે અને હમેશાં બનતું આવ્યું છે તેમ—ચઢતી પડતીના નિયમે ચૌદમી શતાબ્દિથી આ નગરીનું પતન શરૂ થયું, એ વાત તો ખરી જ.

જો કે આવી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ‘ ભદ્રાવતી ’ નગરી અત્યારે ખંડેરો અને તૂટ્યાં ફૂટ્યાં અવશેષોના આકારમાં જ દેખાય છે. પરંતુ આ જૂની ‘ ભદ્રાવતી ’ નાં ખંડેરોની નજીક જ એક ‘ ભદ્રેશ્વર ’ નામનું ગામ છે. કચ્છના મુંદ્રા તાલુકાનું આ ગામ ગણાય છે. લગભગ આ ગામમાં ત્રણથી સાડા ત્રણ હજાર માણસની વસ્તી છે. હકગતનું આ ગામ છે. આ ગામ નવું વસાયેલું છે. આ ગામની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં રાવસાહેબ મગનલાલભાઈ ખખખરનો મત છે કે—

‘ જનમ ગવળનું થાણુ જૂના ભદ્રેશ્વરમાં હતું, તેને ગુંદીયાળીવાળા રાયધણુના ભાઇ મેરામણુએ ઉઠાડીને સર ક્યું. તેના દિકરા કુંગરણુએ તેને તોડીને નવું ‘ ભદ્રેશ્વર ’ બંધાવ્યું, એ વાતને આજે ૪૦૦ વર્ષ થયાં છે. ’

આ ‘ ભદ્રેશ્વર ’ થી પૂર્વમાં લગભગ અડધા માઇલ દૂર અનેક શિખરાયી સુશોભિત જૈન મંદિર, અનેક ધર્મશાળાઓ વિગેરે એક મોટું

ધામ છે. આને 'વસહી' કહેવામાં આવે છે. આ મંદિર તેજ છે કે નેત્રો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. ને ભગવાન મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી ૨૩ વર્ષે એટલે આજથી લગભગ ૨૪૪૫ વર્ષ ઉપર આજ સદાવતીના દેવચંદ્ર નામના ગૃહસ્થે જાંધાવ્યું હતું. તે પછી આ મંદિરમાં અનેક હજારો હાર ચલા છે. આ મંદિરના સંબંધમાં વિશેષ દ્રષ્ટાન્ત 'તીર્થો' ના પ્રકરણમાં આવશે.

ભદ્રાવતી બાંગી, પણ ભદ્રાવતીનાં અવશેષો, ભદ્રાવતીની ભવ્યતાનો હજુ પણ પરિચય કરાવી રહ્યાં છે. રાત્ર્ય આ સ્થાનની શોધખોળ કરાવે તો ઘણી વસ્તુઓ મળી શકે.

: ૧૧ :

કંઠી

ભૂજમાં આગામિ ચતુર્માસ કવવાનું નક્કી થયું હતું, એટલે હવે કચ્છના જુદા જુદા વિભાગોમાં ભ્રમણ કરવા સિવાય છૂટકો ક્યાં હતો ? 'બદેશ્વર'ની ગમગીયતાએ, મંદિરની આકર્ષણતાએ, શાંતિના વાતાવરણે, વધારે રિયરતા કરવા માટે ચિત્તને લલચાવ્યું. ફાગણ સુદિ ૩-૪-૫ના મેળા ઉપર તો ખૂબ ધમાલ ચલી. દુકાળના કારણે સાધનોના અભાવને લીધે મેળામાં લોકો ઓછા આવશે, એમ ધણાઓની કંપના હતી. પરંતુ અણુધાન્ય માણસ મેળા ઉપર ઉતરી આવ્યું. અને મેળાની નૈમક ખૂબ વધી ગઈ. મેદાનના એક મનોહર મંડપમાં વ્યાખ્યાનો થતાં. આખા કચ્છમાં ફરીને, કચ્છના જોનોનો જે પગિયથ હું ન કરી શકત, એ પગિયથ એકજ રથાનમાં એકજ મમયમાં કરી લેવાનો સમય મને માંપડયો. શ્રીમંતો અને ગરીબો બધાં ત્યાં આવેલા. વિદ્વાતાની દૃષ્ટિએ, શ્રીમંતાઈની દૃષ્ટિએ, વક્રવૃત્તની દૃષ્ટિએ, કાર્યકર્તાની દૃષ્ટિએ,

ધાર્મિકતાની દૃષ્ટિએ, સુધારકતાની દૃષ્ટિએ અને સ્થિતિચુસ્તતાની દૃષ્ટિએ, જે જે વ્યક્તિઓ કચ્છમાં મશહૂર ગણાતી હશે, તે બધાઓનો દૂંડો દૂંડો પણ પરિચય કરવાનો પ્રસંગ અહિં પ્રાપ્ત થયો. અને એ બધા પત્રિયોમાંથી ધણું થણું બજાવવાનું અને જોવાનું મળ્યું. કચ્છની જનતાને પણ, કરાચીથી વિહાર કરીને આવેલા આ અદના બિશુકને જોવાની જે તમન્ના હતી, તે એકજ ધ્યાનમાં પૂરી થઈ.

ત્રણ દિવસ મેળામાં આવેલી જનતાને પ્રભુભક્તિનો, ગુરુભક્તિનો અને ઉપદેશ વાણીનો ખારસો લાભ મળ્યો. કચ્છમાં અમારા જેવા બીજા દેશોથી વિચરી આવતા સાધુઓને 'પરદેશી માધુ' તરીકે લોકો મંબોધે છે. મારા જેવા 'પરદેશી માધુ' ને કચ્છની પ્રજાના 'દેશી માધુઓ' ના દર્શનનો પણ લાભ સારો મળ્યો. પણ સાથે સાથે માધુઓના દિવેની સંકુચિતતાનાં દર્શન પણ માર્ગ થયાં. આ પ્રમંગે જુદા જુદા ગચ્છના સાધુઓ ને માધ્વીઓ સારી સંખ્યામાં આવ્યાં હતાં. પ્રમંધ કર્તાઓ માનેમબામાં પધારવાનું નિમંત્રણ આપતા. પણ કેટલાક સાધુ તો, જાણે કે મારે ત્યાંજ માંડવો ન મંડાયો હોય, એટલે હું જામને વિનતિ કરું તો જ પધારે. અસ્તુ, ઉવટે મારા જેવા એક નાનકડા સાધુની વિનતિથી પણ એકાદ વખત મબામાં પધારવાની કૃપા સૌએ કરી. પણ મારા જેવા 'પરદેશી માધુ' ને શી ખજર કે અહિંન, 'દેશી' તરીકે ઓળખાતા સાધુઓમાં પણ ઉંચી નીચી જત હશે? એટલે પહેલા જ દિવસે વચમાં બેસત્રા માટે બે ગચ્છના આગેવાન માધુઓનું રીસામણા મનામણાનું જે દારમ બજવાયું, એ જોઈને મને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું.

મેળા સમાપ્ત થયા પછી, લગભગ પંદર દિવસ ભેદેશ્વરમાં જ અમે સ્થિરતા કરી. કેટલી ગાનિત? કેટલો આનંદ? સાંજના વખતે મંદિરના કંપાઉંડના ડાહ બાગમાં ઉભા રહીને ગગન ચુમ્બી ચિખરો ઉપર ઉડતી

ધમઓ તરફ ધ્યાન આપીએ તો અપૂર્વ આનંદ આવે. સવારની પૂજાપાઠની પ્રવૃત્તિ બંધ થયા પછી, શાન્તિના સમયે મદિરની અંદર એકાન્તમાં જઈને બેસી જઈએ, એ શાન્ત, ગંભીર અને હૈરામય વાતાવરણથી અકલ્પનીય આત્માનો આનંદ સ્ફૂગાયમાન થાય. કેવળ ભક્તિ અને જ્ઞાન ચર્ચાને માટે જ કેટલાક ગૃહસ્થો પણ અમારી સ્થિરતા પ્રસંગે ભદ્રેશ્વરમાં રહેવા, બપોરના સમયે કોઈ આધ્યાત્મિક ક્રિયા તાત્વિક વિષય ઉપર જ્ઞાનચર્ચામાં બેસી જતા, ત્યારે કેટલો સમય નીકળી ગયો, એનું પણ ભાન ન ગંહેતુ. જે ગૃહસ્થો, આ જ્ઞાનચર્ચામાં લાભ લેતા હતા, તેઓમાં રાચણવાળા શ્રીચુત પુનશીભાર્ગ, કે જેઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના ભક્ત છે, તેઓ પણ પોતાનાં ધર્મપત્ની સાથે હતા. આ મિત્રાય પણ કેટલાક ગૃહસ્થો અને બહેનો હતાં.

આમ શાન્તિપૂર્વક કેટલાક દિવસો આ પવિત્ર તીર્થસ્થાનમાં ગાળી અમે ફાગણ વદિ ૨ ના દિવસે ભદ્રેશ્વર છોડ્યું.

એક બીજી વાત પણ કહી લઉં. કચ્છમાં હું પહેલે પહેલો આવ્યો હતો. કચ્છના અધિકારીઓ અને મહારાજ કુમાર માહેજની સન્મનતાનો પનિચય થયો હતો. ‘મહાવીર જયંતી’નો દિવસ સામેજ દેખાતો હતો. ભદ્રેશ્વરના શાન્ત વાતાવરણમાં મને વિચાર થયો કે, ‘જો કચ્છ નરેશ ‘મહાવીર જયંતી’નો દિવસ ‘જાડેઠ નડેવાર’ તરીકે મંજૂર કરે, તો કચ્છની પ્રજામાં, ખામ કરીને કચ્છના એક લાખ જૈનોમાં તો અપૂર્વ આનંદ ફેલાય. ગામે ગામ જયંતી ઉજવાય, પ્રભુ મહાવીરના ગુણગાન થાય, અને જાડેઠ તહેવારના કાગળે અધિકારીઓ પણ છૂટથી લાભ લઈ શકે.’ મેં એક પત્રદ્વારા કચ્છ મહારાજાઓશ્રીનું અને દીવાન સાહેબનું ધ્યાન ખેંચીને માગણી કરી. ભદ્રેશ્વર હું છોડું તે પહેલાં તો મારી આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યાનો શુભ મહેશ કચ્છના ધર્મપ્રેમી દીવાનશ્રી રાણા માહેજ તરફથી મને મળ્યો. જૈનોની ખુશાલીનો પાટ નરવ્યો, કેટલાય ગામોના લોકો

એ ઈચ્છવા લાગ્યા કે હું તેમના ગામ જઈ અને 'મદાવીર જયંતી' ગદ્ય સારી ધૂમધામથી ત્યાં ઉજવાય. પરંતુ બધે સ્થળે કેમ પહોંચી શકાય? આખરે માંડવીના સંઘ તંત્રથી દાનવીર શેઠ નાગજી પુરુષોત્તમ, શેઠ પોપટલાલ લક્ષ્મીચંદ વિગેરેએ વિનંતિ કરતાં, મારે 'મદાવીર જયંતી' પ્રસંગે માંડવી રહેવું, એવો નિર્ણય કર્યો. માંડવીના સુવક્રેએ આ સંબંધી જલેરે પત્રિકાઓ જલાર પાડી, કચ્છના તમામ ગામેમાં ખુશખબર પહોંચાડ્યા. પરિણામે ભાગ્યે જ કોઈ ગામ દશે કે ન્યાં 'મદાવીર જયંતી' નહિ ઉજવાઈ શકાય.

કંઠીમાં અમારો પ્રવાસ શરૂ થયો. કંઠી, એટલે કચ્છનું નંદનવંદન, કંઠી એટલે ઉત્સાદનો મદામાગર, સમય બારીક હોવા છતાં, કંઠીની શ્રીમંતાઈ હજુ પણ ઝગમગ રહી છે. કંઠીના દરેક ગામમાં ધર્મભાવના જાગ્રત છે. ભેદેશ્વર હોડયા પછી અનુક્રમે લૂણી, ગોધરામમા, બારોમ, સુંદ્રા, ભૂજપુર, દેશવપુર, મોટીખાખર, નાનીખાખર, બીદડા, કોડાય, અને માંડવી, અને તે પછી નાગજીપુર, નવાવાસ, રાયણ, કોડાય, તપવાણા, મોટાઆમબીઆ, દંદીમગ અને મુખપુર-આદિના ગામેમાં ભ્રમણ કરીને જોઈ સુદ છે તા. ૫ મી જૂનના દિવસે 'અખિલ કચ્છ વિદ્યાર્થી પરિષદ'ના પ્રમુખ તરીકેની મેવા જાગવવા હું ભૂજ પહોંચ્યો.

'કંઠી' શબ્દ આપણને જણાવે છે કે, તે મસુદના કિનારાનો એક પ્રાન્ત છે. કચ્છના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં ભાગ્યે જ કોઈ ફગદુષ જાડ દેખાશે. ન્યાં જૂઓ ત્યાં મેદાને મેદાન. અને કદાચ જાડ દોષ તો જંગલી આવળ કે ખીજડાનાં. કંઠીને હું નંદનવન એટલા માટે કહું છું કે, કચ્છ જેવી શુદ્ધ જમિમાં પણ કંઠી સુંદર જાડોની ઘટાઓથી સુશોભિત પ્રાન્ત છે. ગામે ગામે વાડીઓ અને ગળીયા છે. ખામ કરીને ભૂજપુર, દેશવપુર, અને બીદડાના બગીચાઓમાં દિવન થતા આંગા આખા કચ્છમાં વખખાય છે.

આખો પ્રદેશ લીંચોછમ-દેખાય છે. લોકોની રહેન, સહેન, ખાનપાન,
અને વેપ વિગેરે કચ્છના ખીજા પ્રાન્તો કરતાં તરી આવે છે.

અમારી પ્રવૃત્તિ માટે તો શુ કહેવું જોઈએ ? ગામ ગામમા અહમ્મત હિસાહ દેખાયો. એક મિનીટ પણ ફરસદમાં બેસવા દે, તેવા આ દેશના જૈનો અને જૈનેતરો નહિ હતા. દરેક ગામમાં જવાનુ થાય, એટલે પાખીઓ પડે, આસપાસના ગામોમાંથી મેંકડો બાહ્યો બહેનો વ્યાખ્યાનો સાંભળવા દોડી આવે. જુદા જુદા ગામોથી આવનારા તમામ લોકોને માટે અતિથિ મકાર થાય. કોઈ પણ ગામમા એક, બે કે ત્રણ ત્રણ દિવસથી વધારે નહી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, વ્યાખ્યાનો માટે પહેલેથી જ બધી તૈયારીઓ થાય. સુરોભિત મડયો અને. એમાં પણ એક ખીજાની જાણે સ્પર્ધાઓ ન થઈ રહી હોય, એવું જ દેખાય. વ્યાખ્યાનમાં હજારો બાહ્યો બહેનોની ભીડ હોવા છતાં, એટલી બધી શાંતિ અનુભવાય કે, તમામને આશ્ચર્ય થાય. ઘણી વખત લોકોમા એ ચર્ચા થાય કે, શું કારણ છે કે આટલી બધી ભીડ હોવા છતાં આટલી બધી શાંતિ રહે છે ? વ્યાખ્યાનોમાં અશાંતિ થવાના કોનાહલ થવાનાં ત્રણ કારણો છે : ૧ વક્તાનું મોઢું ન દેખાતું હોય તો, ૨ વક્તાની ભાષા અને વિષય ન સમજતો હોય તો, અને ૩ વક્તાનો અવાજ ઠેક સુધી ન પહોંચી શકતો હોય તો. જો આ ત્રણમાંની કોઈ પણ હરકત ન હોય, તો કદી પણ સભામાં અશાંત ન થાય, એવો મારો અનુભવ છે.

કંઠીમાં લગભગ દરેક ગામમા પાઠશાળાઓ છે. કન્યાશાળાઓ છે. પાઠરાપોળા છે. અને એવી ખીજી પણ કેટલીક ખાસ ખામ સંસ્થાઓ છે. આ સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરવું, એના તરફથી થતા મેળાવડાઓમાં ભાગ લેવો, વ્યાખ્યાનો આપવાં, અને ચર્ચા માટે આવનારા જૈન અને જૈનેતરોની સાથે જ્ઞાન ચર્ચા કરવી, એ મારી પ્રવૃત્તિનાં મુખ્ય અંગો હતાં.

કંઠીમાં એક વાતની વિશેષતા નોંધ. જે ગામેમાં થયેને હું પસાર થયો છું તે ગામેના ઉપાશ્રયોમાં બધે રથજે લગભગ એક જ જાતનાં, સાધુઓને વ્યાખ્યાન માટે બેસવાનાં સિંહાસન બન્યાં છે. એક ખૂબ ઉચ્ચ વ્યાસપીઠ અને તેની બન્ને બાજુએ ગોળ પગથીયાંની મીડીઓ. કોઈ કોઈ રથજે સિંહાસન, ઉપાશ્રયના પ્રમાણમાં એટલું મોટું લાગે કે, જાણે માર્થ નાનું ને પાધડી મોટી; છતાં ફેશન તો બધાની એક જ.

એક બે અપવાદોને બાદ કરીએ તો, લગભગ બધાં ગામેમાં જૈન મંથની વ્યવસ્થાઓ મારી જોવાઈ. બેચક, કોઈ કોઈ રથજે એવો પણ અનુભવ થયો કે ‘લોકશાસન’ની હિમાયત કરનારાઓ, પણ ‘ગજ-શાસન’ની ખાફકે એક હથ્યુ મત્તા ભોગવી ગયા છે. છતાં દૂંઝ દૂંઝ પરિચયોથી મંથની વ્યવસ્થા તો લગભગ બધે સુંદર દેખાઈ. બેચક એક હથ્યુ મત્તા વખાણુવા લાયક નથી. પણ જ્યાં મો પોતાને નાયક તરીકે ઓળખાવે છે, અથવા જ્યાં કોઈ નાયક જ નથી હોતો, ત્યાં હરેક કાર્યમાં અવ્યવસ્થાઓ ઉભી થાય છે, એ વાત પણ સાચી છે. એટલે કોઈ પણ મહાજામાં, નાયકની—આગેવાનની—કાર્યક્ષતીઓની તો જરૂર છે જ. પણ તે કાર્યક્ષતીઓએ પોતાનું વિશાળ દિલ રાખી પોતાને ‘સમાજના મેવક’ સમજી કાર્ય કરવું જોઈએ, અને મહાજો પોતાના વડીલોને, કાર્યક્ષતીઓને એક ‘વડીલ’ તરીકે પૂરતું માન આપવું જોઈએ. બન્નેમાં જો આવી બાવનાઓ રહે, તો તે મહાજા ધણો જ આગળ વધી શકે, અને બીજાઓને માટે એક આદર્શ બની શકે.

ભદ્રેશ્વર છોડ્યું, ત્યારે અમારો વિચાર હતો કે એકદમ ૧૩-૧૪ માઈલ સુંદર પહોંચીએ, તે કરતાં લૂણીમાં મુકામ કરવો, અને લૂણીની પ્રજાને પણ કંઈક ઉપદેશ આપવો. મંદિર પૂજતાં પૂજતાં અને મંદિર મયા પૂજારી પૂજા કરી રહી હતો. ‘બાઈ ઉપાશ્રય દયાં છે !’ ‘હમા ગદો દું પૂજા કરી લઉં, પછી સાચે આવું.’ બમવાન જણે પૂજા કરારે

કરી રહેગે ? મંદિરે પૂજતાં પૂજતા મંદિરે પહોંચ્યા, તો ઉપાશ્રયે પૂજતાં પૂજતાં ઉપાશ્રય નહિ પહોંચીએ ? પહોંચ્યા ઉપાશ્રયે. પણ ત્યાં તો ખંભાતી તાળું હતું. થોડી વાર બેઠા, એટલે પૂજારી આવ્યો, અને ઉપાશ્રય અમારે આધીન કર્યો, બસ, ન દેખાય કોઈ બાઈ કે બાઈ. ફેટલીવાર ઘોખ્યા, ત્યારે એક મુવક ત્યાંથી નીકળ્યો. મોઢા આગળ લૂગડું રાખી એણે કહ્યું:— ‘ઓ હો મહારાજ સાહેબ, તમે અહિં પધાર્યા !’ બિચારો ભદ્રેશ્વરમાં વ્યાખ્યાનો સાંભળી મર્યો હતો, એટલે આટલો વિવેક કરવાનું મૂંઝવું. ગોચરી પાણી પણ લઈ ગયો. મેં કહ્યું:— ‘કેમ બાઈ, અહિં કોઈ મને સાંભળશે ખરું ? કોઈ બાઈ કેમ દેખાતા નથી ?’ એણે જવાબ આપ્યો. ‘ધણા લોકો કાંણુ મ્હોંકાણુમાં પડ્યા છે.’ અમારી માથેના એક મહાતુભાવ બડબડ્યા: ‘કોઈ કોઈ ગામમાં ‘મગ્નગાળો’ ચાલે છે, તેમ હમણાં આ તરફ ‘મરણગાળો’ ચાલતો ભાગે છે.’ બેર, બારથી ત્રણ વાગ્યા સુધીનું મારું મૌન પૂરું થયું, એટલે અમે ગરતો માપવો શરૂ કર્યો. પાંચ વાગે મુંદ્રા પહોંચ્યા. અકસ્માત અને બેટાઈએ અજાણ્યા અજાણ્યા અમે મુંદ્રામાં જતા હોવા છતાં, કોણ જાણે સાચી ત્યાના લોકોને ખબર પડી કે, બિચારા અખે માર્ગ સુધી બાઈઓ બહેનો માથે આવ્યાં હતાં.

દુકાળનો મમય હતો. ગામેગામ હિંદાર સખી શુદરથી તરફથી મહા-જનો તરફથી સરતા અનાજની દુકાનો ચાલી રહી હતી. આ દૃશ્ય આ કંઠીના જૈનોની દયાળુતા અને હિંદારતાને પ્રકટ કરતું હતું.

કંઠીનાં ગામો ઘણે ભાગે હિંજળાં, સદાપ્રદાર અને શોભાવાળાં દેખાયાં. તેમા નાની ખાખર એ તો કંઠીમાં જ નહિં, આખા કચ્છમાં ‘આમ-રચના’ ના એક નમૂના સમાન દેખાયું. અહિંના શેઠ લંધ્યાભાઈ પ્રતાપશુ છે; પરંતુ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ધણા જ હિંડા અભ્યાસી છે. તેમના પુત્ર

ત્રેમજીભાઈ અને જીમજી 'આખરચના' ના ખૂબ શોખીન છે. જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ પાણીના કુવા, હવાડા, ધોનાના હોળે, ધર્મશાળા વિગેરે રથાનો એવા ઉપયોગ પૂર્વક બનાવ્યા છે કે, ક્યાંય જરા પણ ગંદકી કે જીવોત્પત્તિ નહીં થાય. સાંમારિક દૃષ્ટિએ બનેલી આ સુંદરતાઓમાં. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન દાન આપતું એક બલ્લ 'ગુરુકુળ' આ કરોડાધિપતિ ગણાતા શ્રીમન્ત ગૃહસ્થ પોતાના આ ઐહિક લાભકર્તા ગામમાં બનાવે, તો 'ઐહિક' અને 'પારમાર્થિક' બન્ને લાભો મેળવી શકે. વિહાર પ્રસંગે મેં આ મહાનુભાવોનું આ વાત તરફ ધ્યાન પણ ખેંચ્યું હતું.

કંઠીના દરેક ગામમાં એક એક બે બે કાર્યકર્તાઓ એવા ઉત્સાહી છે કે જેના લીધે ગામમાં સારો ઉત્સાહ દેખાઈ આવે છે. મુદ્રામાં ભાઈ નાનાલાલ ગણાસચંદ, મોટી આખરમાં શેઠ રણુશી દેવરાજ ને શામજી નેણુશી, ન્હાની આખરમાં શેઠ ત્રેમજી લખાબાઈ, દેસલપરમાં ટોકરશી બવાનજી ને મગનલાલ ઉમશી, ભૂજપુરમાં શાહ આણંદજી દેવશી, શેઠ વેલજી મેથજી, ને શેઠ પૂંજભાઈ ઠાકરશી બેઠા, બીદડામાં શેઠ કલ્યાણજી માવજી વિગેરે-આમ દરેક ગામના ઉત્સાહી ભાઈઓના લીધે વ્યાખ્યાનની પ્રવૃત્તિ સારી થઈ.

દરેક ગામમાં બપોલે ત્રણ ત્રણ કે ચાર ચાર દિવસની સ્થિરતા થઈ, પણ કોઈ કોઈ સ્થળે વધારે પણ રહેવાના પ્રમંજો મળ્યા. માંડવીમાં ૧૭ દિવસ અને કોડાપમાં એક મહીનો રહેવું પડ્યું.

માંડવી, એ તો કંઠીનું જ નહિ, પરંતુ આખા કચ્છનું દરેક રીતે પોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવતું નગર છે. અહિં ખૂબ પ્રવૃત્તિ રહી. અદિના સુવકે મંડળનો ઉત્સાહ અદ્ભૂત હતો. વ્યાખ્યાનમાં પાંચ પાંચ સાત સાત હજાર માણસની મેદની, અહિંની પ્રજાની ભાવુકતાને પ્રકટ કરતી હતી. થીમતો અને ગરીબો બધાઓનો એક મરજો

કચ્છ માંડવીમાં મહાવીર જયન્તી વર્તમાન મહારાજાશી વિનયરાજજીના
પ્રમુખપણા નીચે ઉત્તરવત્સ તે પ્રમંથનું દુહા.

ઉત્સાહ હતો. જૈન અને જૈનેતરોની અનેક સંસ્થાઓને જોવાનો સુઅવસર પણ અહિં પ્રાપ્ત થયો. અનેક સાક્ષરો અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓનો અહિં પરિચય થયો. કેટલાઓનાં નામો લખું ? કેને કેને યાદ કરું ? કોની કોની પ્રશંસા કરું ? માંડવીએ તો ખરેખર મને પ્રવૃત્તિમય બનાવ્યો હતો. માંડવીનો 'મહાવીર જયંતી'નો પ્રસંગ કહી પણ ન જૂલી શકાય, એવો પ્રસંગ હતો. પંદરથી સત્તર હજાર માણસ સભામાં ઉતરી આવે, માત્ર એકમ કલાકોની અંદર જ ૧૦ થી ૧૨ હજાર માણસના ભોજનની વ્યવસ્થા જપાટાખંધ કરી નાખે, ગમે તેવાને પણ આંખે ચકાયાંદ કરી નાખે, એવો અદ્ભૂત મંડપ 'મહાવીર જયંતી' માટે બને, કંચના નવા જૂપતિ-એ વખતના મહારાજ કુમાર સાહેબ શ્રી વિજયગજજી, આ જયંતીના સમાપતિનું સ્થાન ગાભાવે, અને વીસ વીસ હજાર માણસની મેદનીને પોતાના પવિત્ર દર્શન કગવી તૃપ્ત કરે, આ બધીયે વસ્તુઓ માંડવીમાં જ બને. માંડવીના યુવકો અને શ્રીમંતો જ દરેક કાર્યને પહોંચી વળે. આખું કંચ આજે માંડવીના આ પ્રસંગને દોઢ દોઢ વર્ષનાં વહાણાં વહી જવા છતાં જૂથ્યું નથી. માંડવીના જૈન અને જૈનેતર મુલસ્થોની કાર્ય-કુશળતા અને ઉદારતાને જૂથ્યું નથી.

માંડવી છોડવાને માત્ર એક જ દિવસની વાર હતી. માંડવીની 'પાંજરાપોળ' ની કાર્યવાહક કમિટીએ માંડવીની આદર્શ 'પાંજરાપોળ' માટે જનતાને અપીલ કરવાની વિનંતિ કરી. હવે શું અપીલ કરી શકાય ? વ્યાખ્યાનોનો પૂર પ્રવાહ મંદ પડ્યો હતો, વિદ્યાર્થી તૈયારી હતી. અને અપીલનું નામ પડતાં તો કેમ આવે પણ શું કામ ? આજે જનતાને વગર પૈમાનાં વ્યાખ્યાનો નેટલાં ખીકાં લાગે છે, તેટલાં પૈસાનાં વ્યાખ્યાનો નથી લાગતાં, બદલે ખાગં ઝેર જેવાં લાગે છે. છતાં કમિટીએ પ્રયત્ન કર્યો, અને પેન્ડાયમાં મળા થઇ. માણસ જે કંઈ ધારે છે, યા નમને છે, એના

કચ્છમાં કુદરતની ધમ્મો દંધક જીજી જ લેાય છે. અને કુદરત જે કંઈ કરે છે, તેનો બેદ કોઈ જામી પણ શક્ય નથી. બ્યાખ્યાન થયું. ત્યારે કે કોઈ જેમી અવાજ-દુષ્ટાગ પીડિત અને માંડવીની પાંજગણનો આશ્રય લઈ ગયેલાં ઢોરોનો આર્તનાદ ત્યારે કે મહામાં બેઠેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિના કાનો પગ ન પડો'એ હોય, અણધારી કંઠથી જાગત થઈ. મહાની પ્રત્યેક વ્યક્તિની આંખમાં આંસુ વહેવા લાગ્યા. પોત પોતાની પામે જે કંઈ નાણું હતું, તે ફેંકવા લાગ્યું. જેની પામે નહિં હતું તે નોધાવા લાગ્યા. બધાઓના આશ્રય વચ્ચે અધ્યાત્મમાં પણ નહિં કંઈએલી એવી, દાનરોની મોટી વસ્ત્ર માત્ર અધી ક્યાકમાં બેગી થઈ. મૂંગા જનવરોનું પણ પુણ્ય તો હોય જ ને.

માંડવીનો એક બીજો પ્રમંગ પણ ન નોધુ તો માડ આ વૃત્તાંત અપૂર્ણ જ મણાય.

આજ સુમધમાં કચ્છના મહારાઓશીના આંગણે, પેરગંદના મહાગણાજી સાહેબ થી નરવગ્નિદંજ સાહેબ મેમાન થઈ પધાર્યા હતા. અને આ સમયે તેઓથી પણ, એ વખતના મહારાજ કુમાર સાહેબ શ્રી વિજયગજજી સાહેબ માથે માંડવી 'વિજય વિલાસ' પધાર્યા હતા. કમીટીએ વિનંતિ કરવા છતાં, જે કે તેઓથી કેટલાંક અનિવાર્ય કાન્જોથી મહામાં તો નહિ પધારી શક્યા, પરંતુ બીજા દિવસે તેઓથી પોતાના એ. ડી. સી. ડાંગ મગવાની ઈચ્છા પ્રમટ કરી. ૨૧ મી એપ્રિલે જા પાસે 'જૈન ધર્મશાળા'માં પોતાના મેકેટરી માથે પધાર્યા, અને સગમમ એ ક્યાક ધર્મોપદેશ સામળ્યો. પેરગંદના મહારાજાજી સાહેબના પ્રભુ પ્રેમ, વિનય, વિવેક અને એમની મનનતા માટે મે ઘણું ઘણું આભળ્યું હતું. જે મામળાં હતું, એના કચ્છા દંધ મુલ્ય વધારે જોયું. કેટલા નર ગજની! કેવી ઉદા-ભાવના! કેટલા સુદ વચારો! ખરેખર, તેમના વ્યક્તિત્વ માટે મને ઘણું જ માન હિતવન્ન થયું. આજે દોઢ વર્ષ થયા છતાં, આ ઉદા

માંડવીમાં પોરબંદરના મહારાજા મહારાજા આર્ય શ્રી નટવરસિંહજી સાહેબને મુનિશ્રી
વિદ્યાવિજયજી સંખટેજી આગે જે

પ્રજાપ્રેમી રાજવી, આજ પશુ પત્રો દ્વારા પોતાની પ્રજાને લાભ આપવાની વિનંતિ કરી રહ્યા છે. ને પોતાનાં દર તરફ આકર્ષી રહ્યા છે,

પોરબંદરના મહારાણાજી સાહેબની સાથે આ સંબંધ જોડવાનું શ્રેય પશુ, કચ્છના વર્તમાન નરેશ—એ વખતના મહારાજકુમાર સાહેબ શ્રી વિજયરાજજી સાહેબને જ ધટે છે. તેઓશ્રીની ભાગણીયી જ અમારો આ મેળાપ બન્યો હતો.

કોડાયમાં એક મહિનો રહેવું થયું. પોતાને ચોરાસી વર્ષના જીવાન તરીકે જાહેર કરતા, જૈનોના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પંડિત લાલન પશુ અહિં આવ્યા હતા. માથે આવ્યા ને સાથે વિદાય થયા. એક મહિનો નિર્ગત અમારી વ્યાખ્યાનમાળા ચાલી.

એક સમયે આજ કોડાય, એ કચ્છનું ‘કાશી’ મળ્યાનું હતું. કારણ કે જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ તે વખતે ખૂબ ચાલતી. સાગમાં સારાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના જે બંદારો પશુ અહિં મૌજૂદ છે. ‘સદાગમ પ્રવૃત્તિમંડળ’ નામની એક સરેયા પશુ અહિં ચાલી રહી છે. કોડાયમાં હેમરાજભાઈ નામના એક બૃહસ્પતિ ગૃહસ્થ થઈ ગયા છે, તેમની પાછળ કેટલાક અનુયાયીઓ થયા હતા. અને લોકદષ્ટિએ ‘હેમાચંદ’ એ નામના પંથ જેવું કંઈક ચાલેલું, કે જેના તરફ વર્તમાન સાધુ સમુદાયનો અને પ્રસિદ્ધ આગેવાન ગૃહસ્થોનો મોટો વિરોધ હતો. આજે તો પંથ જેવું માંધ નથી જોવાતું પશુ તેમના બક્તો તન્કથી આમઓનું એક આશ્રમ, પાળગપોળ, મંદિર, હસ્ત લિખિત બંડા એ વિગેરે ચાલે છે. પ્રસિદ્ધ જૈન પંડિત રવજીભાઈ દેવરાજ, કે જેમણે કેટલાંક સૂત્રોના અનુવાદ કર્યાં છે, તેઓ પશુ આ કોડાયના જ હતા.

નંદાના ક્ષેત્રમાં ને શુકીબર હાડકામાં છૂપાયેલ, પરન્તુ પોતાની અદ્ભૂત વ્યાપારિક શુદ્ધિથી પંકાયેલ, જળરસ્ત સક્તિ ધરાવનાર તે

હિદાર મુદત્ત (માંડવીની પ્રમિદ્દ કૃત્યાણુ ધનજની કું. વાળા) ગેઃ કૃત્યાણુજીભાષ, તે આજ કોડાયના તેમનાં માતાજી કુંકુમા વયોવૃદ્ધ હોવા છતાં, સંસ્કૃતનાં માર્ગ અભ્યાસી છે. અને વિચારોમાં આજના સુધારકને પણ માહત કરે એવાં છે. કોડાયનો ઉત્સાહ અને ઉદારતાનું એક ઉદાહરણ આપું.

ભૂજથી એક વ્યાયામશાળાના વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ આવેલું. તેણે પોતાના પ્રયોગો બતાવ્યા. બીજા દિવસે વ્યાખ્યાનમાં આ મંડળને મદદ કરવા થોડી સૂચના કરી. જમ, ટપોટપ ગુસ્સો બરાબ લાગી. પાંચ દશ મીનીટમાં તો એ મંડળના એકેટલી લખતાં યાક્યા, અને કહેવા લાગ્યા: ' મહાગજથી ખુજ થયું. મારે તો જોઈવું હતું, એના કરતાં જે ખૂબ મજબૂત '

પંડિત હાલન ઘણા વર્ષોએ અહિં આવેલા એમની નમાજ સેવાની કદર તરીકે, અહિંના મહાજને ભાગ પ્રમુખપણા નીચે એક મેજાવડો કરી માઠી ગુસ્સા પર્મ તરીકે ભેટ કરી.

કોડાયના આગેવાનોમાં પટેલ મગનલાલ, શ્રીકૃત રવજીભાઈ વિગેરે મુખ્ય છે.

આવું હિદાર ઉત્તમાક્ષી વિદ્યાનુગમી કોડાય હોવા છતાં, કોણ જાણે કોડાયના કયા કયાધરો (')ની કૃપાથી કોડાય મારે કંઠની જનતામાં એવી કહેવત પ્રચલિત થયેલી મંબળાય છે કે: ' અર્ધયે' તો કોડાયને જ ન '

કોડાયની પામેજ નવાવામ ને રાયણુ પણ છે. નવાવામની ' જન એડિંગ ' અને રાયણુની ' માર્વજનિક ગ્રુવ ' જન્મે વખાણવા લાયક છે નવાવામના આગેવાનોમાં શેઠ હિમંશીભાષ અને નગરશેઠ જોડાભાઈ વિગેરે મુખ્ય છે. આ પ્રમંજે રાયણુમાં એક જડેનનો દીપાનો પ્રમંજ દનો. બાહના માતા પિતાના અને તેમના મુગ્ધીજી શ્રી લક્ષ્મીશ્રીજીના

આગ્રહથી આપ્રસંગે મારે જવાનું થયું. કેઈ પણ જાતની નિમંત્રણ પત્રિકાઓ નહિ નિકળવા છતાં, હજારો માણસોએ આ ઉત્સવનો લાભ લીધો.

કોડાવથી આસંખીયા ગયા. આસંખીયા બે છે, ન્હાનું તે મોટું. બન્ને પાસે પાસે હોઇ બન્નેમાં બબ્બે દિવસની સ્થિરતામાં બન્ને ગામેની જનતાએ ખૂબ લાભ લીધો. રંગૂનનાં પ્રસિદ્ધ વ્યાપારી, અને હજારોની એક સાથે સખાવતોમાં, અને તેમાં બે જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શેઠ કોરસી વીજપાલ, તે મોટા આસંખીયાના. અહિં તેમના તરફથી એક સ્કૂલ પણ મારા પાયા ઉપર ચાલી રહી છે. કોરસી શેઠના અતિવિશ્વાસુ, સહૃદય ગુવાજરાયભાઈ માત્તર, આ સંસ્થાની દેખરેખ ગળે છે. તેઓ કોરસી શેઠના જ નહિ, આખા ગામના માનીતા છે. અહિંના મુવકોમાં ખૂબ ઉત્સાહ છે, જેમાં બાઇ કેવજી જેઠાબાઇ, રતિલાલ ધાગશી વિગેરે મુખ્ય છે. ન્હાના આસંખીયામાં શેઠ મૂલજી ઉમગસી, શેઠ કુંવરજી ઉમગસી ને પટેલ બેનજીબાઇ વિગેરે મુખ્ય છે.

: ૧૨ :

વિદ્યાર્થીઓની વચમાં

જે વખતે હું કુંડીમાં વિચરી ગલી હતો, તે વખતે મારા કાન ઉપર બહુભાગ આવી ગયા હતા કે જૂનમાં વિદ્યાર્થીઓ 'અખિય કન્હ વિદ્યા ધી' મ મેનન ' જન્વાની હીવમાય કુંડી ગયા છે. ચાલીમ દિવમની ગિયતા મે જૂનમાં શ્રેણી, એકમે જૂનમાં વિદ્યાર્થીઓનો પગિયમ મને મહુ જ ઓઠો યથેનો. તે પછી હું ત્યારે કોડાયમાં હતો, ત્યારે જૂનમાં ઉત્તમ્હી મર્યંત્તો બાધ રાયસિંહ નોડોડ માતગદાગ જાણુ' કે, 'વિદ્યાર્થી' મમેલન જગવાનું નહી થયુ છે.' એમણે એમ પણ જણાવ્યું કે મમેલન વખતે તમારે જૂન આવવું પડશે, ને વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્તમ્હ વધારવો પડશે. આ પછી ત્યારે હું આસંખીઆ પહોચ્યો ત્યાં તો મમેલનના કાર્યકર્તાઓનું એક કેબુરેશન મારી પાસેઆવ્યું. ને મમેલનના પ્રમુખ તરીકેની એકમને ચૂંટણી મારી કગવામાં આવી છે, એમ જણાવી, તામડનોજ જૂન પહોચવાનો મને આમલ ક્યો.

ભૂજમાં ચતુર્માસ કરવા જવા માટેનો હજુ મમય હતો, એટલે તે દરમિયાન તુ'બડીના પટેલ શામજીભાઈ સંઘવીના અતિ આગ્રહથી તુ'બડી, પૂનડી અને તે તરફના ગ્રામોમાં વિચરવાનો મારો કાર્યક્રમ મૂકરર થઈ ચૂક્યો હતો. તે દરમિયાન આ નોટીસ મળી.

વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિમાં હમેશાંથી હું ભાગ લેવામાં આનંદ માનું છું. ગમે તે દેશમાં જઈ, મારાથી બનતો સહકાર વિદ્યાર્થીઓને હું અવશ્ય આપું છું. એટલે સમય થોડો હતો, શારીરિક તકલીફ હતી, ભૂજના વિદ્યાર્થીઓનો મને અનુભવ નહિં હતો, વ્યાખ્યાન તૈયાર કરવા માટે સાધનો નહિં હતાં, એ બધી અગવડો હોવા છતાં, મેં તેમની વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો. આસંખીયાથી એકદમ વિહાર કર્યો, ને ૮ મી જૂને, પરિપક્વના દિવસે જ સહવારમાં ૮ વાગે ભૂજ પહોંચી ગયો.

આ પ્રસંગે હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરતાં, અને વિદ્યાર્થીઓના ખૂબ ખૂબ પરિચયમાં આવતાં વિદ્યાર્થીઓ સંબંધી સાધારણ રીતે મારો જે અભિપ્રાય બંધાયો છે, તે હું અહિં રજૂ કરું, તો અસ્થાને નહિં ગણાય.

હું મને પોતાને આપારે પણ એક વિદ્યાર્થી સમજું છું. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે મને બહુ માન છે. અને વિદ્યાર્થીઓનો હિતસાહ, એટલે જાણે દૂધનો ઉબરો, એવું મેં મારી મુમાફકી દરમિયાન ધણે સ્થળે અનુભવ્યું છે. કંઈ ને કંઈ કરવાની તમન્ના વિદ્યાર્થીઓમાં જન્મત જરૂર થાય છે, પણ શું કરવું ? એ મંબંધીના વિચારો આજના ધણા ખરા નવયુવક વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ ઓછા દેખાય છે. કેવી રીતે કરવામાં વધારે લાભ થશે ? એવા વિચારો આજના નવયુવક વિદ્યાર્થીઓ બહુ ઓછા કરે છે, અને તેનું કારણ એમની જુવાનીનો નનમનાટ અને કંઈકે મિશ્વામિમાન પણ છે. સાધારણ જોડવાની શક્તિ આવી, થોડુંક, આડું અવળું માદિત્ય શાંતી વીધું, જે ચાન્ મિત્રોએ જગ વાદ વાદ કરી

લીધી, એટલે તેઓ પોતાને 'મવ કુછ' સમજી લે છે. પરિણામે એક વિદ્યાર્થી તરીકે એમનામાં જે આદર્શ ગુણો આવવા જોઈએ, તે આવતા અટકી જાય છે. અને તેમનું આખું જીવન વિદ્યજ્ઞાનથી વંચિત રહી માત્ર યોદ્ધા મર્યાદામાં જ ગુંધાર્પ રહે છે.

ખીજી વસ્તુ શિસ્તની છે, જેને અંગ્રેજીમાં Discipline કહે છે. Discipline ની વાતો પ્રત્યેક યુવક કહે છે, પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી કહે છે, કોઈ મબામાં બોલવાના પ્રસંગો મળે, ત્યારે Discipline ની વાતો ઉપર ઝડી વરમાવે છે. પણ આજે ઘણે રથને લગભગ વિદ્યાર્થીઓ તરફના અદ્યોયનોમાં-વિદ્યાર્થીઓના વ્યવહારોમાં Discipline નો-શિસ્તનો ફેટલો બધો અભાવ છે, એ શું નથી જોવાનું? જોઈવું એક વસ્તુ છે; જીવનમાં ઉતારવું ખીજી વસ્તુ છે. અંશ ભાવમાં જીવનમાં ઉતારો વિના, બોલ બોલ કરવાનું જ આ પરિણામ છે, કે ખીજી ઉપર અસર થતી નથી, અને જે પ્રગતિ કરવામાં આવે છે તેનું કળ દેખાવું નથી.

ગિલકુલ અઘાત અવરથામાં પ્રમુખપદ લેવાની વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને, ઠીક સંમેલનના દિવસે જ હું ભૂજ પહોંચ્યો. પણ ભૂજમાં પ્રવેશ કરું તે પહેલાં તો, વિદ્યાર્થીઓની વચમાં પડેલી 'દલજબો' અને તેમાંથી અનેક 'અનિષ્ટ પરિણામો' આવવાની આગાહીઓ મારા કાન ઉપર આવી. ત્રણ વાગે અધિવેશન શરૂ થવાનું હતું. આ સંમેલન 'જૂન વિદ્યાર્થી મંધ' નામની એક મંદ્યાના આશ્રય નીચે થતું હતું. આ 'મંધ'ની વિરૂદ્ધમાં વિદ્યાર્થીઓની એક ખીજી મંદ્યા ખૂબ પ્રચાર કરી ચલી હતી. આ બન્નેને લડાવી મારનાર વ્યક્તિઓ વળી ખીજી જ હતી. બન્ને પાર્ટીને સમજાવવાની કોશીશ કરી. કપાકોના કલાકો તેની પાછળ ગાળ્યા, અને છેક નાહા ત્રણ વાગે યુદ્ધેવની કૃપાથી મમાધાન થયું. આ મમાધાનના પ્રયાત્નમાં માંડવીના 'બાટીઆ બાવાજમ'ના

આદર્શ ગૃહપતિ શાન્ત સ્વભાવી શ્રીયુત કલ્યાણુરાયભાઈ છાયા મારતરે આપેલો સાથ બૂલી રાકાય તેમ નથી.

બંને સમાધાન થયું. ને પરિપત્નું કાર્ય પણ થયું. પણ વિદ્યાર્થીઓના આ વિખવાદમાંથી અત્યારના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના માનસ સંબંધી ઘણું ઘણું જાણવાનું મળ્યું. ‘કેટલાક’ હું એટલા માટે કહું છું કે, કંઈ બધા વિદ્યાર્થીઓ એક સરખા નથી જ હોતા. ઘણા સાક્ષર, સમજુ, શાન્ત અને પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થાને સમજનારા પણ હોય છે. પણ કેટલાકોમાં, વિદ્યાર્થી જેવી પરિત્ર બુમિકામાં રહેવા છતાં, લોભ, હાયાં દ્વેષ, અને ખોટા મમત્વના જેતરવોનું દિગ્દર્શન થાય છે, એ ખરેખર દુઃખ કતી છે.

‘બૂજ વિદ્યાર્થી સંઘ’ના આશય નીચે સંમેલનનું કાર્ય એ દિવસ ચાલ્યું. અનેક ઠરાવો થયા. પ્રમુખોનાં બાપણો થયાં. રાજ્યને ભલામણ કરનારા પણ કેટલાક ઠરાવો થયા, પણ આને દોઢ વર્ષ થયા છતાં, પણ ‘હતા ત્યાને ત્યા’ સિવાય બીજું કંઈ પરિણામ જોવાયું નથી. પણ સાંબળવા પ્રમાણે, તેના કાર્યવાહક પ્રમુખ શ્રી કલ્યાણુરાયભાઈ છાયાની અનેક સૂચનાઓના પરિણામે ‘બૂજ વિદ્યાર્થી સંઘ’ એ સંમેલનનો રિપોર્ટ છપાવવાની તૈયારી કરી રહેલ છે.

શક્તિનો ખ્યાલ કર્યા વિના કાર્યોને લિપાડવામા આવે, તો તેનું પરિણામ આ ન હોય તો બીજું શું હોય ?

અત્યારે આખા દેશમાં ‘કેળવણી’નો પ્રશ્ન ખૂબ જણાઈ રહ્યો છે. માગ સારા કેળવણીકારો પણ, ભારતના બાળકો અને યુવકોની કેળવણી સંબંધી ગંભીરપણે વિચાર કરી રહ્યા છે. આ સંબંધી સંમેલનના પ્રમુખ-પદેથી જે સંક્ષિપ્ત વિચારો મેં રજુ કર્યા હતા, તેમાંના થોડાક અહિં રજૂ કરું છું :

પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિ-

આ પ્રસંગે આપણી ' પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિ ' તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં શિક્ષણની એ પદ્ધતિઓ હતી. એક ' આશ્રમ ' પદ્ધતિ અને બીજી ' વિદ્યાપીઠ ' ની પ્રદતિ. બન્ને પદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ શારીરિક, માનસિક, વાચિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો હતો. શિક્ષણ તે છે કે જેનાથી વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચારની શુદ્ધતા થાય. પ્રાચીન પદ્ધતિમાં આ વસ્તુઓ ખાસ કરીને સિદ્ધ થતી હતી.

આશ્રમ પદ્ધતિ—

હિંદુસ્તાનમાં જેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી નીકળી ત્રીજા વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં જતા હતા, તેઓ પહેલાં બાળે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાનું કામ કરતા. પાંચ-પચીસ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ત્યાં રાખે. માંસાદિક વાસનાઓથી દૂર રાખી વિદ્યાધ્યયન કરાવવા માથે આધ્યાત્મિક ભાવનાઓને પોષે. વિદ્યાર્થીઓ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા માથે સરીરને સંગ્રહિત કરે, વિદ્યાનું અધ્યયન કરે, ગુરુની સેવા કરે, અને એક જ ગુરુનો આદર્શ સામે રાખીને પોતાના જીવનનું ધડતર કરે. આઠ વર્ષની ઉંમરમાં ગુરુની પાસે ગયેલો વિદ્યાર્થી વધારેમાં વધારે ૪૪ અને ઓછામાં ઓછા ૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં, એક જ ગુરુના ' આદર્શ ' નીચે રહી, ગતદિવસ વિદ્યાનું અધ્યયન કરી, સુંદર સંસ્કાર મેળવનાર યુવક કેટલી શક્તિઓ મેળવી શકેતો હશે ? કેવો આદર્શ પુરુષ થતો હશે ? કેવો માથો નાગરિક બનતો હશે ? સરીરે કેવો હૃષ્ટપુષ્ટ થતો હશે ? બુદ્ધિમાં કેવો વિચક્ષણ થતો હશે ? એની કલ્પના આપણે કરી શકીએ છીએ.

પ્રાચીન સમયના આવા આશ્રમોની ઝાંખી કોઇએ જોવી હોય, તો જંગાળના નદિયા-શાંતિ જેવાં સ્થાનોમાં જઈને જોઈ શકે છે. જંગાળના કોઇ કોઇ પ્રાંતમાં હજી પણ આવાં આશ્રમોના કંઈક કંઈક નમૂનો દેખાય છે, જેને જંગાળમાં ટોલ કહેવામાં આવે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં આવાં આશ્રમોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. કહેવાય છે કે, બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે જ્યારે બંગાળને હાથ કર્યો, ત્યારે એકલા બંગાળમાં એંસી હજાર આશ્રમો હતાં. દર આશ્રમે માણસની વસ્તી પાછળ એક આશ્રમ હતું, એમ ઇતિહાસમાં વંચાય છે. આ ઉપરથી કલ્પના કરી શકીએ છીએ કે આખા હિન્દુસ્તાનમાં આવાં કેટલાં આશ્રમો હશે ?

આ આશ્રમોમાંથી નીકળતા વિદ્યાર્થીઓ સાચા વિનયી, દેશપ્રેમી અને ધર્મપ્રેમી થતા. વિદ્યાનો મહાન ગુણ ‘ વિનય’, એ તો એમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થએલો ગ્રહેતો. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ગુરુઓનો વિનય વિદ્યાર્થીઓ કેટલો કરતા, એનાં અનેક ઉદાહરણો આપણને ચક્રિત કરે છે. આશ્રમમાંથી નીકળતા વિદ્યાર્થીને ગુરુઓ અંતિમ શિષ્યામણુ રૂપે જે આશિર્વાચનો કહેતા તે આ હતાં : ધર્મં ચર ! સત્યં વદ ! માનુદેવો ભવ ! પિતૃદેવો ભવ ! આચાર્યદેવો ભવ ! ઇત્યાદિ.

વિદ્યાપીઠા—

અત્યારની કુમ્ભીજ અને ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીઓની સાથે તુલના કરી શકીએ એવાં અનેક વિદ્યાપીઠા હિન્દુસ્તાનમાં મોજૂદ હતાં. નાલંદા, કામ્બી, તક્ષશિલા, વલ્લભીપુર, કાશી, અહમ્મદનગર, અને એવાં અનેક સ્થાનોમાં વિશાળ વિદ્યાપીઠો હતાં કે જેમાં દર દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યસન કરતા હતા. અહારે અહારે જાતની વિદ્યાઓ તેમાં શીખવવામાં આવતી. ચીન અને જાપાનના વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં અભ્યાસ કરવા અર્થે આવતા. વિશાળ પુસ્તકાલયો તેની સાથે મોજૂદ હતાં. પંદરમો પંદરમો અધ્યાપકો એક એક વિદ્યાપીઠમાં ‘ વિદ્યારુક ’ નું કામ કરતા. એવાં વિશાળ વિદ્યાપીઠોમાંથી નીકળેલા યુવકો પોતપોતાના

વિષયમાં દિગ્ગજ વિદ્વાન થઈને જદાર પડતા. નાવંદા અને તક્ષશિપા વિગેરે સ્થાનોની ચએલી મોઘખેળો ઉપરથી તે વિદ્યાપીડોની વિશાળતાનું અનુમાન કરી શકાય છે. દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓની પાછળ પંદરસો શિક્ષકો કામ કરતા હોય, ત્યારે અરેગશ એક શિક્ષકની પાછળ છ વિદ્યાર્થીની જવાબદારી આવે છે. આજે એક શિક્ષકને કેટલા વિદ્યાર્થીઓનું જીવન ધડપાનું આશ્રય નિર્માણ થયું છે, તે તમે ગંધા જાણો છો.

આમ હિન્દુસ્તાનમાં ઉપરની જે-આશ્રમ અને વિદ્યાપીઠ-પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીનાં જીવન ધડપાનું હતા. તેઓને માયા નાગરિક જીનાવવામાં આવતા હતા. પશ્ચિમે જન્મે પદ્ધતિઓ વિદ્યાર્થીઓને મારે ઉપયોગી થતી, અને તેઓમાં જેમ અધિક માનવજાતિને યોગ્ય ગુણોનો વિકાસ થતો, તેવી જ રીતે પ્રત્યેક દેશમાં ધડેલા અવધવાની વિશેષતાઓનું ધડતર પણ થતું.

અત્યારની શિક્ષણ પદ્ધતિ—

અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં જે રીતે શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે, એ ક્રાંતિનાથી અમલદાર નથી. હાથકંકણને આગમીની જરૂર ન હોય. આજની શિક્ષણ પદ્ધતિ હિન્દુસ્તાનની મંડૂતિને બંધબેસતી છે કે કેમ ? એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. જ્ઞાનપાન, વેશ વહેનાર, એ ગંધી વસ્તુઓ જેમ જુદા દેશની મંડૂતિને અનુકૂળ હોવી જોઈએ અને હોય છે, તેવી જ રીતે શિક્ષણ પદ્ધતિ પણ જીવનવિનયનું એક સાધન હોઈ, ને પણ દેશની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ હોવી જોઈએ. અત્યારે જે શિક્ષણ પદ્ધતિથી હિન્દુસ્તાનના બાળકો અને યુવકોને શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે એ ધણે ભાગે જીવન વિદ્યામની વાત તો દૂર નહીં, પણ માનવતાના મામાન્ય ગુણો અને વિશેષ ગુણોને પણ વિકાસી શક્તી નથી. અહીં તેથી ઊંચકું જ પરિણામ આવતું હોય એમ જગજગ દેખાય છે. પડેલા દુઃખી ગયો છું તેમ. વિદ્યાના કેતનૂત વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચારની ખીવવળી, રમગ્યુરકિતનો

વિકાસ, વિનય, શિસ્ત (Discipline) અને સેવાભાવ વિગેરે બાબતો ઓછી થતી જતી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જો કે આ વસ્તુઓનો પોકાર ધણો થાય છે. દાખલા તરીકે Discipline (શિસ્ત)ની વાતો નાનામાં નાનાથી લઈને મોટામાં મોટા લોકો કરે છે, પણ ખરી રીતે ' ડીસીપ્લીન ' શી વસ્તુ છે, એને બહુ જ ઓછા લોકો સમજે છે અને આચરેતા પણ બહુ ઓછા દેખાય છે. ' કોઈ પણ પ્રકારના નિયમનું પાલન ' એ શિસ્ત છે. જુદી જુદી જાતના મનુષ્યોની સાથે જુદા જુદા અમલમાં વ્યવહાર કેવો રાખવો ? એ શિસ્ત છે. પણ આ શિસ્તનું પાલન કેટલું થાય છે ? સાધારણ વિચાર-મિત્તતા થાય, એટલે એક બીજાનો વિરોધ કરવાને માટે માથુંસ તૈયાર થાય છે. એ વિરોધ ત્યાં સુધી વધે છે કે સાધારણ સભ્યતાનું પણ ઉલ્લંઘન કરી જવાય છે. કોણ કહી શકે કે આ શિસ્તનું પાલન છે ? આવી રીતે શિસ્તનો ભંગ ક્યાં નથી થતો ? આજના વિદ્યાર્થીઓની ઉદ્વેગતા, ઉચ્છ્રંખલતા અને સ્વચ્છંદવૃત્તિનાં જ્યારે જ્યારે હું દર્શન કરું છું ત્યારે ત્યારે મને તો ધણું લાગી આવે છે. એક સામાન્ય જનોચિત વ્યવહાર પણ આજના કહેવાતા કેટલાક શિક્ષિનો, વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો ન રાખે, ત્યારે ભારે ખેદ થાય છે. આ દોષ તે દેવો કોને ? શું આજના શિક્ષણમાંથી કંઈક આવી વસ્તુ તો ઉત્પન્ન નહિ થતી હોય ?

આ તો મેં એક સામાન્ય વાત કરી છે, પરંતુ ખરી વાત એ છે કે શિક્ષણમાંથી જે શુભો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ, તે બહુ જ ઓછા થાય છે. અને તેનું કારણ શિક્ષણ નહિ પણ ' શિક્ષણની પદ્ધતિ ' છે એમ ધણા કેવળણીકારોનું કથન છે.

અત્યારની શિક્ષણ પદ્ધતિની ખામીઓમાં થોડીક આ પણ છે:

શિક્ષકો—

વિદ્યાર્થીઓના જીવનનો મોટો આધાર શિક્ષકો ઉપર રહેલો છે.

એવ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવવો, એનો શો અર્થ છે ? પોતાના ગામની જ ભાગોળમાં શું છે ? ખૂં નદી છે ? એનું તો જોતે ભાન નથી, ને તે યુરોપ-અમેરિકાના પહાડો ને નદીયોના નામો જાણ્યા કરે, એનો અર્થ શો ? અને તેનું શું પરિણામ આવે, એ મમજવા માટે કોઈ અર્થશાસ્ત્રી પાસે જવાની પણ જરૂર નથી અભ્યાસના વિષયોને સુકરર કરવામાં જેમ માનસ શાસ્ત્રના અભ્યાસની ખૂબ જરૂર છે તેમ દેશ-કાળને જોતાને પણ જરૂર છે

મિનજરૂરી અને વધારે પડતા વિષયોનો જોજો વિદ્યાર્થીઓના ઉપર લાદવાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે—આજના બાળકો રમ્મત-ગમ્મતમાં, ખેલ-કૂદમાં જેટલું સોહી વધારે છે, એના કરતાં હુ ધાર છું કે દોડું સોહી પોતાના બધા વિષયોને તૈયાર કરવાની ચિંતામાં બાળી નાખે છે એમ મિનજરૂરી અને વધારે પડતા વિષયોની ખામી, વિદ્યાર્થીઓના જીવન વિકાસને રુધનારી છે

પરીક્ષાઓ—

અભ્યાસક્રમના વિષયોની ખામીના નેટલી જ બહારે તેથી પણ વધારે બચકર ખામી પરીક્ષાના ધોરણની છે. આજે પરીક્ષાઓનું જે ધોરણ ચાલી રહ્યું છે, એનાથી જે અનર્થો થઈ ગયા છે, એ કોઈથી અજાણ્યા નથી, સાગમાં સારો જીવિશાળી વિદ્યાર્થી આખા વર્ષ સુધી પહેતો ન બર રાખે, પરંતુ પરીક્ષા સમયે એકાદ ચેપરમાં કંઈપણ કારણે નિશ્ચિત માંડ ન મેળવી શકે ? તો તેનું આખું વર્ષ નકામું જાય છે—તે નાપાસ થાય કે ડોણ મ્હી શકે તેમ નથી કે આજની પરીક્ષા પદ્ધતિથી જ્ઞાનની પરીક્ષા નથી થતી, પણ લ્હાગ્યની થાય છે જુગારના અખાડામાં જુગારીઓ જેમ પોતાના બાગ્યની કસોટી કરે છે, ઘોડોડોની રમતમાં જેમ શ્રીમતો પોતાના બાગ્યની કસોટી કરે છે, તેવી જ રીતની કસોટી પરીક્ષાના મેદાનમાં વિદ્યાર્થીઓના બાગ્યની થઈ રહી છે

આ કસોટીમાંથી પસાર થવાના દિવસો જ્યારે નજીક આવે છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ટેવી હાલતમાં પોતાના દિવસો પસાર કરે છે, એ તમે બધા સૌ જાણો છો. પરીક્ષાના દિવસો, એટલે જાણે કંતલની રાતો. ખાવા પીવાનું ખાન નહિં. તંદુરસ્તીનો ખ્યાલ નહિં, કેવળ પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે જોષ્ટતા માર્ક મેળવવા જતાં, આખા વર્ષ સુધી કુટબોલ ને હોકીટ, જોજો ને હુલુલુલુ ખેલી ખેલીને વધારેલું લોહી, એ પરીક્ષાના છેલ્લા અઠવાડિયામાં પૂરું કરી નાખવામાં આવે છે.

આજની પરીક્ષાપદ્ધતિમાં જ્ઞાન હોય કે ન હોય, છતાં કોઈ પણ ઉપાયે માર્ક મેળવી જેમ પરીક્ષામાં પાસ થવાનું લક્ષ્ય વિદ્યાર્થીનું હોય છે, તેવી જ રીતે શિક્ષકો પણ ગમે તે ઉપાયે પોતાના વધારે વિદ્યાર્થીઓ પાસ થવા છે, એવું બતાવવા બની શકતા બધા પ્રયત્નો કરે છે. આખા વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ તરફ બેદરકાર રહેનાર શિક્ષક, પરીક્ષાના નજીકના દિવસોમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સોઠો લાઇને ઉભો થઇ જાય છે. રાતદિવસના ઉમંગરા કરાવીને જોખવે ને વંચાવે છે, અથવા જે જે કંઈ કરવાનું હોય તે કરાવીને પણ કોઈપણ રીતે પરીક્ષામાં પાસ થનારની સંખ્યા વધારે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પછી બંધે વિદ્યાર્થીની શારીરિક, માનસિક બધી યે શક્તિયો છુંદાઇ જતી હોય. આટલું કરવા છતાં પણ જે વિદ્યાર્થી નાપાસ થવા જેવું દેખાય, તો આખા જગતમાં જે લાંચ-ફેશનની બદીએ જગતનું નૈતિક પતન ક્યું છે, એનો આશરો લેવાને પણ કેટલાકોને તૈયાર થતા સાંભળ્યા છે.

મિત્રો, મારું આ કથન બધે સ્થળે, ને બધાઓને લાગુ પડે છે, એવું સમજવાની કોઈ જૂલ ન કરશો, પણ આ બદીના અપવાદથી કેળવણી જેવું પવિત્ર ખાતું પણ હવે નથી બચ્યું, એ કહેવાનો મારો આશય છે. બંધે તે અમુક સ્થાનમાં કે અમુક વિભાગમાં જ પ્રવેશ્યું હોય, પરંતુ કેલવણીખાતું, એ તો પવિત્રમાં પવિત્ર ખાતું જ હોય, એમ હું

માનતો હતો ને માની રહ્યો છું. છતાં એવા પવિત્ર ખાતામાં પણ અપવિત્રતાની દુર્ગંધ આવવા લાગી છે, એમ દુઃખ સાથે મારે કહેવું પડે છે.

નવો યુગ ને નવો પ્રયાત્ન—

ભાઈઓ અને બહેનો, સમય એક સરખો રહેતો નથી. વખતના વહેવા માથે માનવજાતિના વિચારોમાં, ભાવનાઓમાં, ક્રિયાઓમાં, રીત-રિવાજોમાં પરિવર્તનો થાય જ છે. અનાદિ કાળથી આમ થતું આવ્યું છે. હેતુલાં કેટલાંક વર્ષોથી લગભગ અર્ધી સદીથી આ કેળવણીના વિષયમાં પણ, અને હિંદુસ્તાન જેવા પરાધીન દેશમાં પણ જાગૃતિનાં પ્રકાશ કિરણો ચમકવા લાગ્યાં છે. બેશક, આપણો દેશ જોટલું અનુકરણ કરવામાં ધરે પૂરો છે, એટલું સ્વયં શોધવામાં નથી, છતાં આજે સારી વસ્તુનું અનુકરણ કરતો થશે, તો કાલે સ્વયં વિચારક અને સ્વયંશોધક પણ થશે, એવા આપણે આશાવાદ સેવવો જોઈએ.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણા દેશે કિન્ડરગાર્ડન પદ્ધતિ અને હમણાં હમણાં મોન્ટીસરી પદ્ધતિનું અનુકરણ કરી કેળવણી આપવાનું શરૂ કર્યું છે. જો કે આ પદ્ધતિએ કેળવણી આપવાનું એવાં ન્દાનાં બાળકોને માટે થાય છે, કે જે બાળકોને ખરી રીતે માતા-પિતાઓ તરફથી સુમંદગર પાડવાના હોય છે. છતાં પણ આટલી ન્દાની ઉમરનાં બાળકોને ઇન્દ્રિયો-દ્વારા અપાતું આ શિક્ષણ, ઉપયોગી તો જરૂર છે, પણ તેથી મોટી ઉમરના એટલે ૭-૮ વર્ષથી શરુ થતી અને મોટી ઉમરના બાળકોને અત્યાગ સુધી અપાઈ રહેલી કેળવણીની પદ્ધતિમાં પણ હવે કંઈક ફેરફાર થતો રહ્યા છે, એ ખરેખર ખુશી થવા જેવું છે.

સાધી પહેલી વાત તો એ છે કે શિક્ષણનું કાર્ય જ્યાં સુધી આપણા હાથમાં ન લેવાય, દેશના સાચા શિક્ષણચાત્રીઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના

હાથમાં ન લે, ત્યાં સુધી આજના શિક્ષણથી આપણા બાળકોનો જીવન વિકાસ થઈ શકે નહિ, એ વાત તરફ આપણા નેતાઓનું ધ્યાન ગયું અને તેના પરિણામરૂપે ગુરુકુલો, આશ્રમો, વિદ્યાલયો, છાત્રાલયો સ્થાપવા લાગ્યાં. જો હું ન જૂલતો હોઉં તો આવા ગુરુકુલો વિગેરે સ્થાપવાની શરૂઆત આર્યસમાજે કરી અને તે પછી જોનો અને બીજાઓએ અનુકરણ કર્યું.

આજે આખા દેશમાં અનેક ગુરુકુલો, છાત્રાલયો, વિદ્યાલયો વિગેરે ચાલી રહ્યાં છે. આ બધાઓનો ઉદ્દેશ મારા ધારવા પ્રમાણે એ હોવો જોઈએ કે ‘ આપણાં બાળકોના શિક્ષણનો પ્રશ્ન આપણા હાથમાં રાખવો, વિદ્યાર્થીઓ યોગ્યતા કલાક એક સાથે રહે, એક જ ગૃહપતિની દેખરેખ નીચે રહે, એક જ આદર્શ પુરુષના સંસ્કારો તે વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં ઉતરે. ’ વગેરે.

એ વાત બિલકુલ સાચી છે કે પ્રાચીન સમયની જે ‘આશ્રમ પદ્ધતિ’ અને ‘વિદ્યાપીઠ પદ્ધતિ’નો ખ્યાલ હું તમને પહેલાં આપી ચૂક્યો છું, એ પદ્ધતિઓ અત્યારના સમયમાં અમલમાં મૂકી શકાય એમ નથી, અને તેજ કારણે પ્રાચીનતા અને અર્વાચીનતાના મિશ્રણરૂપે આ ગુરુકુલોનો પ્રયત્ન અમલમાં આવ્યો છે, છતાં માગ હજારો માઇલના પાઠવિહારમાં અને હેઠલાં પચીસ વર્ષમાં જે અનેક સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું મહાબાગ્ય મને સાંપડ્યું છે, તે ઉપરથી મારા જે ખ્યાલો બંધાયા છે, એ ખ્યાલોને વ્યક્ત કરવાની જો મને છુટ મળતી હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે આવી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓથી જોટલે અંશે સફળતા મળવી જોઈએ, તેટલે અંશે સફળતા નથી મળી. અર્થાત્ જે મુખ્ય વસ્તુ મેળવવી જોઈતી હતી, તે મુખ્ય વસ્તુ આપણે નથી મેળવી શક્યા. એનાં અનેક કારણોમાં મુખ્ય કારણો આ પણ છે—

(૧) બાળવાવસ્થામાંથી જ માતાપિતાઓ તરફથી જે સુસંસ્કારો મળેલા હોવા બેઠકએ તે સુસંસ્કારો મળેલા નથી હોતા, બલકે તેથી બિલકુલ, ઘણે બાગે જે દુર્ગુણો આપી જિંદગી સુધી હાનિકર્તા થાય છે એવા દુર્ગુણોનો વારસો માતા-પિતા તરફથી મળેલો હોય છે.

(૨) બાળકોનાં જીવનનું ઘડતર કરી શકે, એવા આદર્શ શિક્ષકોને-આદર્શ મંચાલકોનો ઘણે બાગે અભાવ હોય છે.

(૩) અભ્યાસના સ્વચ્છંદી વાતાવરણની અસર તે બાળકો ઉપર થયા કરે છે.

(૪) સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ કરવા છતાં પણ શિક્ષણનું ધોરણ અને પાઠ્ય-પુસ્તકો તો સરકારી સંસ્થામાં જે હોય છે તે જ ગમખવામાં આવે છે, એટલે સરકારી પરીક્ષાઓનો અને ડીગ્રીઓનો મોહ હજી છૂટ્યો નથી.

(૫) જે શ્રીમંતોની ઉદારતાથી આવી સંસ્થાઓ બની થાય છે, તે શ્રીમંતો શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નિયંત્રક અનભિચર હોવા છતાં શિક્ષણની બાબતમાં પણ પોતાની સત્તા ગમે છે. એટલે સંસ્થાના શિક્ષકો સ્વતંત્ર રીતે કંઈ કરી શકતા નથી. બલકે ઘણે સ્થળે તે સંચાલકો અને શ્રીમંતોની વચમાં એવી અધકામણી બની થાય છે કે જેના લીધે સંસ્થાને ભયંકર હાનિ પહોંચે છે.

(૬) આવી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓની અંદર પણ વલ્લિકટ્ટિનું તત્ત્વ મોટે ભાગે અમલમાં આવે છે અર્થાત્ જેટલું કરકસર ઉપર ધ્યાન અપાય છે, એટલું ચોગ્ય મંચાલકોને મેળવવા તરફ નથી અપાતું. તેમજ બાળકોનું હિત ચાખાં છે ? એ ઉપર ધ્યાન નથી અપાતું.

આ અને આવાં અનેક કારણોથી, સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ પણ બેઠક રૂળ મેળવી શકતી નથી.

છાત્રાલયોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચરિત્રગઠનનો હોય છે, તેમાં પણ એક વાળીમ કારણોના લીધે જોઈતી સફળતા નથી મળી શકતી.

આમ હોવા છતાં પણ મારે એ કબૂલ કરવું પડશે કે-અભ્યાસની પરિસ્થિતિનો જ્યાં ખ્યાલ કરતાં, કેટલાક વર્ષોથી જે કંઈ નવો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે, અને ધીરે ધીરે શિક્ષણનું ક્ષેત્ર સ્વતંત્રતાના પંથે વળી ગયું છે, એ આવકારદાયક તો છે જ. સેંકડો વર્ષોથી પરાધીનતાની બેડીમાં જકડાઈ રહેલી પ્રજા, એક પછી એક ધીરે ધીરે સ્વતંત્રતામાં પગલા માડતી થાય, તો તે શુભ ચિન્હ છે, એમાં તો બે મત હોઈ શકે જ નહિ. બેશક, નવા અખતરાઓમાં આપણે ધારીએ તેટલા સફળ ન થઈ શકીએ તો પણ વખત જતાં એમા સુધારા વધારા થતા રહે, અને પરિણામે આખીઓ દૂર થતા થતાં એમાં જોઈતી સફળતા મળે જ.

કામ કામને શીખવે છે, કામ કામને આગળ ધપાવે છે. આજે મહાત્મા ગાંધીજીના શુભ પ્રયાસથી શિક્ષણ માટેની જે 'વર્ધા યોજના' બહાર આવી છે, એ મારા આ કથનને પ્રુષ્ટ કરે છે. આજે આખા દેશના શિક્ષણ પ્રેમીઓનું ધ્યાન 'વર્ધા યોજના' તરફ ગયું છે. જો કે આ યોજના ક્યાં સુધી સફળ થશે એ કહી શકાય નહિ, છતાં ધરાઈ શુભ છે, ને પ્રયત્ન આદર્યો છે, એટલે આપણે જરૂર આશા સેવીએ કે એનું પરિણામ સુધારા વધારા પછી પણ શુભ જ આવશે અને ભારતવર્ષ જંગવણીના ક્ષેત્રમાં પાછું પોતાનું અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

બાઇઓ અને જહેનો, મારે મારા જાલા વિદ્યાર્થી બંધુઓને અને અહિં પધારેલા શિક્ષક બંધુઓને જે કાંઈ આશીર્વાચનો ને હિતવચનો કહેવાનાં છે, તે મારા અન્તિમ પ્રવચન ઉપર રાખી, હાલ દુરત તો, તમે મને ધણી જ શાન્તિપૂર્વક સાંભળ્યો છે, તે માટે, અને તમે આપેલા આ માન માટે સૌનો ફરીથી આભાર માની હું મારું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરું છું.

૧૩૧

ચતુર્ભાસ

‘અમુખિય કુકુલ વિદ્યાર્થી’ સમ્મેલન ‘નું કાર્ય પૂરું થયા પછી, ચતુર્ભાસ શરૂ થાય, તે દરમિયાન એક બીજને પણ લાભ ઉઠાવી લીધો. અને તે ‘સદન વાડી’ અને ‘વાંદાચ’ની એ કેળવણીની સંસ્થાઓને જોવાનો. ‘સદન વાડી’ની મંસ્થાના આત્મા પ્રભુલાલભાઈ ધોળકીયાની વિનંતિ પણા વખતથી હતી. ‘મગ્ગવતી સદન’માં શાસ્ત્રભાષા હિન્દીનો પણ વિષય ગણવામાં આવ્યો છે. અને આ મંસ્થાને તેનું કેન્દ્ર પણ બનાવવામાં આવ્યું છે. પરીક્ષામાં પાસ થનારાઓને ‘મમાણ પત્રો’ આપવાનો મેળાવડો મારા પ્રમુખપણા નીચે કરવામાં આવ્યો. બ્યાખ્યાનો થયાં, વિચારોની ભેન દેતાં થઈ, પામે જ વાંદાચનું ‘ગુરુકુલ’ પણ જોવાનું મળ્યું. બાવાજી ઉદ્ધવદાસ, જે આગ્રમના પિતા. મોટાં મોટાં વિદ્યાળ મકાનો. અને મોટો આડંબર આ સંસ્થામાં જોયો. અને લાગ્યું કે આ

૧. અહિંથી ખસી જાય, તો આ મકાનો અને ગુરુકુલનું શું થાય ? મારા

સ્વભાવ પ્રમાણે મારા વ્યાખ્યાનમાં પણ એ વસ્તુની ધારા જરા થઇ જ ગયો. ખરેખર થોડા દિવસ પછી તો મેં સાંભળ્યું. કે ' હમ જૈસે સાધુઓં'કો ઘેસી ઉપાધિસે કયા મતલબ ? ગુરુકુલ ચલે યા ન ચલે ! ' બાવાજીને વેગમ્થ થયો; અને ગુરુકુલ છોડી ચાલતા થયા. હમણાં પાણુ સાંભળ્યું છે કે બાવાજી પાછા આવ્યા છે. અને એક ' કુટીર 'માં ગંઢી માત્ર ઉપલક દૃષ્ટિએ ગુરુકુલ મંભાજે છે.

ચતુર્માસને માટે જેઠ વદિ ૧૦ ગિવારના દિવસે અમે ભૂજમાં પ્રવેશ કર્યો.

ભૂજમાં જૈનોના ત્રણ ગઁછો છે તપાગઁછ, ખુગત ગઁછ, અને અંચલ ગઁછ, કોઇ પણ સાધુને ચતુર્માસ ગખવામાં ત્રણે ગઁછ મળીને વિનતિ કરે છે. સંઘનુ આ બધારણ પ્રશસનીય છે થોડી વસ્તીમાં, અચાનક ફેશમાં જુદા જુદા ગઁછના સાધુઓ પોત પોતાના ઉપાશ્રયમાં રહે, અને પોત પોતાની કુકોનો જમાવના ખેંચાતાણી કરી ક્લેશ મળગાવી શ્રાવકોને હેરાન કરે, એના કગતા ત્રણેના સ પથી યોગ્ય સાધુને ચતુર્માસ મગાયા, અને તેની દ્વારા વ્યાખ્યાન વાણીનો લાભ લેવાય, તે ધણું સારું છે. આમ ત્રણે ગઁછની વિનતિથી સાધુને ગખનાનો નિયમ હોના છતાં, ચતુર્માસમાં જે કાંઈ ખર્ચ ખુટણ કે મેમાનો આદિની વ્યવસ્થા કરવાની હોય, તે તો જે ગઁછના સાધુ ચતુર્માસ ગલા હોય, તેજ ગઁછવાળા કરે, એવો નિયમ છે. આ નિયમ પ્રમાણે જ અમારે પણ અહિં ચતુર્માસ કરવાનું હતું. જે કે અમારા ચતુર્માસનો નિર્ણય થઇ ગયા પછી, અંચલ ગઁછના સાધુઓ આવ્યા. હતા. અને તેઓ ચતુર્માસ પણ રલા હતા, પરંતુ વ્યાખ્યાનાદિની પ્રવૃત્તિ તો ભૂજના સંઘના નિયમ પ્રમાણે જ ચાલી હતી.

માર્ગ વ્યાખ્યાનોની પ્રવૃત્તિ સાર્વજનિક હોય છે, એ કહેવાની બાગમે જ જડ છે વધારેમાં વધારે મનુષ્યો નજા લાભ સદા શન્તા હોય,

જૈન અને જૈનેતરો વિના સંક્રાંતિ એક સાથે બેસી ચક્રતા હોય, એવાં સ્થાનમાં વ્યાખ્યાનો કરવાનું હું પર્મદ કરું છું. એ વાત જગજગદ છે. આવી બાજતોમાં રૂઢીનાં બંધનોથી હું બિવકુલ બે દગ્ગર ગદ્દુ છું. જુના વિચારના મુદ્ગથો લાભ કરતાં પોતાની રૂઢીને વધારે માન આપે છે. અને તેમણે 'વલ્લિકૃત્તિ'નો ઉપયોગ વધારે કરે છે. 'મહાગત્ર' એવે સ્થળે વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ, કે જ્યાં થોડા ખર્ચે અને જશ લાઇ શકીએ અને એમ કહેવડાવીએ કે અમે આવું બધું કયું કરું'

દરેક ધર્મનાં ધર્મસ્થાનો ધણે ભાગે આવી મંકુચિત ભાવનાઓથી જઠડાયેલા છે. સાધુ ઉપાચર્યમાં વ્યાખ્યાન કરે, એટલે બનતાં સુધી બીજા ધર્મવાળાઓ ઓઝા આવે. જરૂર જૈન ધર્મ પાળનારા બીજા શીરકાતા સોઠા પણ ઓઝા આવે, અથવા ન પણ આવે. પગિણામે મળ્યા ગાંઠયા ભાઈઓ અને બહેનોની મમલ સાધુને વ્યાખ્યાન કરવું પડે. અને તેમણે ઠાઈ મારો વિદ્વાનને વ્યાખ્યાતા માધુ હોય તો તો કંઈક મંખ્યા ધાવ પણ ખરી. પણ જો ઠાઈ માધાગ્ધુ માધુ હોય તો તો બે ચાગ જુદાઓ અને પન્નરપ બાઈઓ સિવાય ઠાઈ ઉપાચર્યમાં રહે પણ નહિ. એટલે જૈનોને પોતાની રૂઢી પ્રમાણે પ્રભાવનામાં થોડાં જ પતામાં અથવા થોડી જ માત્ર જોઈએ. વાણીઆઓનું આ 'મલ્લિતગાલ', મહેર સ્થાનમાં વ્યાખ્યાનો કરવાથી દાખરો સોઠો લાભ થશે, એ ભાવના, એ મંકુચિત હૃદયોમાં ન જ આવે. અને તેમણે મારા જેવો દુનિયામાં ફરનારો માધુ ઠાઈ વખત વ્યાખ્યાનમાં એમ બોલી નાખે, કે 'માતા પિતા, ધગ્ગાર, દેસ વેન, જાતિ પાતિ, પૈયા ટકા, બધું છોડીને માધુ થનારા માધુઓ ઠાઈ એક મંપ્રદાય કે એક ધર્મના બધાયવા ન દોષ, પણ તે તો જગતના માધુ છે. વસુધા, એજ એમનું કુટુંબ છે; જગતનું કલ્યાણ કરવું, એજ એમની ભાવના ને.' ત્યારે તો એ મંકુચિત હૃદયો અગમણી ઉઠે, એમાં આરમ્ભ જેવું થું છે.

એક દિવસ સાંજનો સમય હતો. બે લાકડીના ટેકાથી ધીરે ધીરે ચાલતાં એક અપંગ વૃદ્ધ ડોશીમા મારી ખાસે આવ્યાં. વંદન વ્યવહાર કરી બોલ્યાં, 'સાહેબજી, આપ ચોમાસામાં વ્યાખ્યાન ક્યાં કરશો ? ' મેં જવાબ આપ્યો: ' વંડામાં, કેમ વળી ? ' માણને જાણે ધરતીકંપ થઈ ગયો હોય, એમજ લાગ્યું. ' અરેરે મહારાજ, વંડામાં તે વ્યાખ્યાન થાય ? આ લાખ કેરીનો ' અપાસરો ' શું કામ બન્યો છે ? ' મેં કહ્યું: ' જેને માટે બન્યો હશે, તે ભોગવશે, હું તો માણ વંડામાં જ વ્યાખ્યાન કરીશ, પહેલાં સવા મહીનો ગ્હી ગયો, ત્યારે પણ વંડામાંજ વ્યાખ્યાનો કર્યો હતો ને ? ' ' ના એમ ન થાય. ' માણ જરા કડક થકને બોલ્યાં. ' માણ થાય કે ન થાય, એ તો મ્હારે માગ ગુરને પૂછવાનું રહ્યું, તમારે આ બાબતમાં કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. ' રોકકું સંભળાવ્યું. એટલે લાકડી ટેકતાં ટેકતાં અને મોઢેથી કંઈ બડબડ કરતાં માણ વિદાય થયાં. ધીરે ધીરે સાંભળવા મળ્યું કે—આ માણ અને એમની શાગીઈ બેત્રણ બહેનો, ન્યારે ન્યારે જૂનમાં કોઈ તપાગચ્છના સાધુ ચોમાસુ કરે છે, ત્યારે ત્યારે તે પોતાનો ફવાળ એવો જમાવી દે છે કે, સાધુ એમના વિચારથી જગ્યે આધો પાછો ન થાય. એટલું જ નહિ, પરન્તુ તપાગચ્છના ખાસ ખાસ આગેવાન આવકો પણ એમની મરજી જાળવીને જ બધું કરે છે. આ વખતે પણ તપાગચ્છના થોડાક આવકો આ ' મહિલા મંડળ ' (!) ના ગાંઠે ચઢી બેઠા, અને એમની પણ એજ ઇચ્છા થઈ કે, ' મહારાજ, વ્યાખ્યાન વંડામાં ન કરે તો સારું ! હોય, ' મિત્તરુચિર્દિ લોક: ' જેને જે ગમે તે ખરું.

વ્યાખ્યાનો વંડામાં શરૂ થયાં, હજારો ભોંઠો લાભ લેવા લાગ્યા. તમામ ધર્મના અનુયાયીઓ એક સરખા પ્રેમથી લાભ લેવા લાગ્યા. મારી પધ્ધતિ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનમાળો ચલાવવામાં આવી. કોઈ કોઈ વખતે ' ઇશ્વર વાદ ' જેવા વિષયો પણ આતાઓની ઇચ્છાથી દિવસોના દિવસો સુધી ચલાવ્યા.

ખુશી થવા જેવું તો એ હતું કે, તપાગચ્છના જે ભાઈઓ બહેનોને આ વંડામાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવતાં અમડાઈ જવાનો ડર લાગતો હતો, તેઓ પણ ધીરે ધીરે આવ્યા, એટલું જ નહિ પરંતુ ‘પશુસણ’નાં વ્યાખ્યાનો પણ, મહે કે, ‘પશુસણ’નો તહેવાર - ભૂજની સમસ્ત પ્રજાનો તહેવાર ન હોય, એવી જ રીતે, વંડામાંજ થયાં. બેશક તપાગચ્છવાળાઓ તરફથી, રાખેલા મુજબ પ્રભાવનાઓ વિગેરેની જે કંઈ બ્યવસ્થા ભૂજ સંઘના નિયમ પ્રમાણે થવી જોઈતી હતી, તે ન થઈ, પણ, એ વસ્તુની દરકાર તો હવે આજના જમાનામાં ત્યાંજ રહી હશે કે જ્યાં, વોકોને વ્યાખ્યાનમાં આવવા મટે લાલચો આપવાની જરૂર રહેતી હશે. છતાં ખૂબી તો એ થઈ કે, કેટલાક ખરતર ગચ્છ અને અંચલ ગચ્છના યુવકોએ એવો પ્રયત્ન કર્યો કે, જે પ્રભાવના આખા પશુસણમાં માત્ર એ કે ત્રણ વખત થતી હતી, તેના બદલે બાર પ્રભાવનાઓ થઈ, અને તે પણ જૈન-જૈનેતર હમરોની સંખ્યામાં.

આ ચતુર્માસમાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના પણ ત્રણ માધુઓ હતા. તેમાંના મુખ્ય શ્રી ગણુલાલજી સારા વ્યાખ્યાતા હતા, એટલે તેઓ અમારું વ્યાખ્યાન કરે થયા પહેલાંજ પોતાના ઉપાશ્રવમાં રોજ વ્યાખ્યાન કરી લેતા, અને ત્યાં જનારા શ્રોતાઓ અને પોતે પણ ઠીક સમયે વ્યાખ્યાનમાં પધારતા.

અમારી ઠાંઠ પણ શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં મદારાઓશ્રી, મદારાજ કુમારશ્રી, દીપાન માહેજ અને બીજા તમામ અધિકારીઓ જની શક્તો દરેક સફાર આપી પ્રેમ બતાવતા અને ઝોણીસરોમાંના વ્રજાઓ વ્યાખ્યાનો અને મપોન્ના ટાઇએ ચર્ચાનો પણ સામ લેતા.

ભૂજના ચતુર્માસમાં, મદારાજ કુમાર માહેજશ્રી (અત્યારના કચ્છનરેય) વિજયગજજી માહેજની વિનતિનું નિમિત્ત મુખ્ય હતું, એનો કહેવાય મધું છે.

અનેક રાજકાર્યની ઉપાધિમાં હોવા છતાં, તેઓ સાહેબ પણ વખતો વખત મુલાકાતે બોલાવી લાભ લેતા. તેવી જ રીતે ખુદ મહારાઓ સાહેબે પણ ચતુર્માસ ઉત્તરવાની લગભગમાં એટલે આશો વદિ ૮ (૨૪ એક્ટોબર) મુલાકાતે બોલાવી લગભગ પોણા કલાક જાનચર્ચા કરી. આ બધું એમની સહભાવના અને પ્રેમનું જ પરિણામ છે.

ચતુર્માસની સ્થિતિ દરમિયાન જે કેટલીક શુભ પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે, તેમાં જૈનોમાં જ્ઞાન, ધ્યાન, તપશ્ચર્યા અને પર્યાયજ્ઞના તહેવારોમાં હમેશાંના નિયમ મુજબની ધૂમધામો તો હતીજ, તે ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થ જગતપૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી વિજયધર્મસુરિ મહારાજનો ૧૮ મે ‘પૂણ્યતિથિ ઉત્સવ’ ઘણા જ સમારંભ સાથે ઉજવાયો હતો. આ ઉત્સવના પ્રમુખ તરીકે કરાચીના ભૂતપૂર્વ મેયર અને સિંધ ધારાસભાના મેમ્બર બાઇ રૂસ્તમ સીધવા એરાયેનથી આવ્યા હતા. ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છના જુદા જુદા તાલુકાઓમાંથી સેંકડો લોકોએ આ ઉત્સવમાં ભાગ લીધો હતો. આટલી સુંદરમાં સુંદર જયંતી ઉજવવામાં જે સર્વાધિકૃત્રેય કોઇને શકે જતું હોય તો, કચ્છના મહાગજકુમાર સાહેબશ્રી વિજયરાજજી સાહેબને શકે જાય છે. તેઓશ્રીની ઉદાર ભાવનાના પગિણામે જ આ બધું બની શક્ય હતું. આ જયંતીની બધી બવસ્થા માટે નગરશેઠ સાકરચંદ્રભાઈના પ્રમુખપણા નીચે એક વગવાળી કમિટી નીમવામાં આવી હતી. આ કમિટીએ છેવટ સુધી જયંતીને સફળ બનાવવા માટે સારો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ઉપરાંત કચ્છ સ્ટેટના ખાનગી ખાતાના ઓશીમજી શ્રીયુત હીરાચ દયાઈ સંઘવી અને તેમના ચિરંજીવીઓ બાઇ ભવાનજી અને બાઇ હેમચંદની લાગણી, પ્રેમ, અને ભક્તિ, દરેક કાર્યોમાં તરી આવતાં દેખાતાં હતાં. આવીજ રીતે અમાગ ઘણા વર્ષોના બૂના પગિચિત મારતર જગજીવનદાય બનીયા અને તેમના પુત્ર બાઇ પાકીબાલ, એઓની ભક્તિ પણ અરેબર પ્રશંસનીય દેખાતી હતી.

વખતે નહિં તો, હમણા પાછળથી પણ સંભળવા પ્રમાણે જૈનોનું એક સંયુક્ત છાત્રાલય (બોર્ડિંગ) સ્થાપન થયું છે. આ દિવસાવમાં ભૂજના શાન્ત અને ગંભીર કાર્યકર્તા વકીલ અમૃતલાલ વિસનજી બી. એ. એલએલ. બીનો પ્રયાતન પ્રશંસનીય હતો. અને છે.

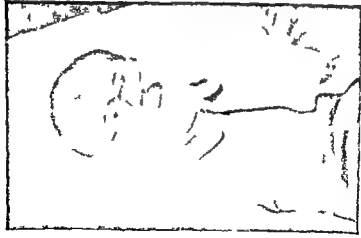
કુરાચીમાં જેમ દિવાળીના દિવસોમાં ફટાકડાના વિષેધની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરાવવામાં આવી હતી, તેવી જ રીતે અહિં પણ ફેટલાક ઉત્સાહી યુવકોના સાથથી આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડવામાં આવી હતી. ભૂજની સરકારી શાળાઓ તેમજ બધી ખાનગી શાળાઓ અને કન્યાશાળાઓમાં જઈ, વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને ફટાકડા નહિં ફેડવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો. મવારમાં લગભગ બે હજાર વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થતા. પ્રભાત ફેરીઓ નીકળતી. પ્રખંધકર્તાઓ, તેઓને મીઠાઈ અને ઇનામો બહેંચતા; આ પ્રવૃત્તિના પરિણામે ભૂજમાં ફટાકડાનું નામ જ માત્ર રહ્યું હતું. આ પ્રસંગે અને અહિંની ફેટલી સારી સારી શાળાઓ પણ જેવાનો પ્રમંગ મલ્યો. કે, જે શાળાઓને જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો. તે શાળાઓમાં શ્રી ઈન્દ્રાબાઈ કન્યાશાળા, રાજ-ગેર કન્યાશાળા, અને લોકાણા કન્યાશાળા એ ખાસ મુખ્ય છે. આ પ્રવૃત્તિમાં બાકી છગનલાલ ઉત્તમચ દનો ઉત્સાહ ખૂબ પ્રશંસનીય હતો.

એમાસાની સ્થિતિ દરમિયાન જે કંઈ કમનમીય બનાવ બન્યો, તે જૈનોના બંને મંપ્રદાયોમાંથી ૩ સાધુઓના થયેલ સ્વર્ગવાસનો છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના તપસ્વી સાધુ કેશરીમવજીના સ્વર્ગવાસની વાત ઉપર કહી ચૂક્યો છું. તે સિવાય અમલગચ્છના જે પાંચ સાધુઓનું ચતુર્માસ થયું હતું, તેમાંથી બે સાધુઓના માત્ર એક જ અઠવાડિયામાં થયેલાં આકસ્મિક મૃત્યુએ ખરેખર સમસ્ત જૈન સમાજને જ નહિં, પરંતુ સમસ્ત ભૂજની પ્રજાને ગમગીનીમાં નાખી દીધી હતી. પરંતુ બાવીમાવની આગળ ઠોનું શું ચાલી શકે છે ?

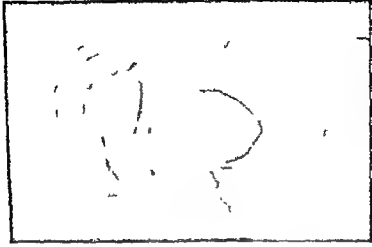
ભૂજ એક પાટનગર છે. અહિં પ્રજાકીય સેવા કરનારા સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓ પણ સારી સંખ્યામાં છે. પોતાના શાન્ત સ્વભાવ અને વ્યોત્કલ્હ હોવા છતાં એક યુવાનને છાન્ને તેવા ભેરથી કાર્ય કરનાર નગર-રોડ સ્થાકરચંદ પાનાચંદ, પોતાની મીઠી વાણી, પ્રામાણિકતા, જાહેરાતી અને ધારાશાસ્ત્રી તરીકે પંકાયેલા શ્રીયુત્ત ઉલ્હસીદાસ મૂવજીભાઈ સેક જી. એ. એક્સએક્. જી., કેળવણીના પ્રેમી, અને શાન્તપ્રતિષ્ઠા કાર્ય કરવામાં માનનારા ભાઈ ગુલામગંધર ધોળકીયા, જી. એ. એક્સએક્. જી., પ્રજા અને તમામ રાજ્યાધિકારીઓમાં પણ પોતાની નિરાપેક્ષ સેવામાં પંકાયેલા, અને રાજ્યાધિકારીઓ તેમજ પ્રજાની વચમાં સાંકળ સમાન કાર્ય કરનાર આસ્તર રાધસિંંદ કાનજી રાઠોડ. વિરેરે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓના કારણે કંઈને કંઈ જગેર પ્રવૃત્તિ ભૂજમાં થવા રે છે. કુષ્ઠાગની રાક્ષત પ્રવૃત્તિમાં, પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિમાં કે બદારના કોઈ પણ શક્તિશાળી પુરૂષોની રાક્ષિતો લાભ ભૂજની પ્રજાને અપાવવામાં આ અને બીજા ભાઈઓ મારો ભાગ સે છે. જોશક, ધણી વખત આવા માયા કાર્યકરનારાઓમાં, કેટલીક એવી વ્યક્તિઓ પેઠી જન છે કે, જેમના નૈતિક જીવન માટે લોકોમાં અશ્રદ્ધા હોવા હિપગંદ, અમલ કે સ્થાન તેવા વિના, માત્ર વાણીનો પ્રવાહ હોડવામાં જ પોતાની રોંગીયાગીની માર્ગદર્શન મમળે છે. તેમજ સેવા માટે નદિ, પરંતુ કેવળ મસ્તી ક્રાંતિ અને મેન કેન પ્રકારેજી પોતાનો ચોક્કસ સ્વાર્થ સાધવાના દેવુડી જ આવા પ્રતિષ્ઠિત નેનાઓની વચમાં 'માન ન માન, મેં તેરા મેમાન' થઈને પેઠી જન છે. પરિણામ એ આવે છે કે, આવા પ્રતિષ્ઠિત મોઝ વ્યક્તિઓનાં મા કાપોને પણ દાનિ પડેવે છે.

આવા જ એક જીવન અનુભવની વાત કહી લઉં.

કચ્છ એક દિંદુ રાજ્ય છે. કચ્છના મદાગાઓની અને નમાન ગામડાં પર્મપ્રેમી છે, પરંતુ કચ્છના મદાગાઓ માટેજ (૧૯૪૨-૪૩) જુની મા

ધીવિત ગુનામરાય કન્યાશ્રમાય વારા

ભુજના નગરશેઠ સારથ્યેક પાનાયેક

આવતી રૂઢીઓમાં વધારે માનનારા હોઇ કેટલાક એવા રીવાજોને પણ વળગી રહ્યા હતા કે જે વર્તમાન સમયને માટે અને વિચારશીલ ધાર્મિક ભાવનાના માથુસોને માટે અનુચિત લેખી શકાય તે રીવાજ છે: નવરાત્રી અને દશેરાના દિવસોમાં માતાઓની આમળ ચતા પશુના વધ સંબંધી. કચ્છનાં અમુક સ્થાનોમાં નવરાત્રિ અને દશેરાના દિવસે પશુ-વધ થાય છે. આ પશુવધ બંધ કરાવવા માટે મુળાઈની 'જીવ દયા મંડળી'એ અને જુદા જુદા સહેરાના લોકોએ ધણા તારો ઢીઝ હાથનેસ ઉપર ઠપાઈ હતા. અને વર્તમાનપત્રોના પાના ઉપર પણ આ ચર્ચાએ ઉગ્ર રૂપ લીધું હતું. કે જે પ્રયત્નો પ્રશસ્ત પ્રયત્નો ઠહી શકાય. બેશક આ પ્રસંગે હું કબુલ કરું છું કે, મારા જેવા માટે લોકો એ જરૂર આશા રાખે કે, હું ને સંબંધી મહારાઓ સાડેળને ઉપદેશ આપી બંધ કરાવું અને તે જ ધરાદાયી ધણી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ તરફથી તારો અને પત્રો મને પણ મળ્યા હતા.

પરંતુ મમજી મહાનુભાવો મમજી શકે છે કે, મારું કામ ઉપદેશ આપવાનું હોય છે, મમજીવવાનું હોય છે, તે સિવાય બીજું શું કરી શકાય ? છતાં કેટલાક ગિયારા દયાપાત્ર જીવોએ આ નિમિત્ત લઈને મારા ઉપર આક્ષેપોનો વગસાદ વગસાવવામાં ગાફી નડોતી રાખી. એ વાતને હું સારી પેઠે ગળું છું. એ આક્ષેપ કરનારાઓ કે જેઓ પોતાને કચ્છના કાર્યકર્તા તરીકે ઓળખાવે છે, પણ એટલું તો જરૂર સમજતા હશે કે, કચ્છ રાજ્યનો હું માલિક નહિં હતો, અથવા કચ્છનું રાજ્યકુટુંબ મારે આધીન નહિ હતું. છતાં એક અથવા બીજી રીતે પોતાના હૃદયનો દેવ હાલવવાની જ વૃત્તિ જ્યાં હોય, ત્યાં બીજો વિચાર ઓછો આવે છે. માથુસો જૂલી જાય છે અને તેમાં ખાસ કરીને જેઓ અકારણ વૈરવૃત્તિઓને પોતાના હૃદયોમાં સ્થાન આપી રહ્યાં છે, અને જેમનો ધંધો એક અથવા બીજા જીવને કેવલ નિંદાઓ અને આક્ષેપો કરીને જ કાર્યકર્તા તરીકેની પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનો હોય છે, તેઓ જૂલી જાય

છે, કે કોઈ પણ કાર્ય જળરદસ્તીથી થઈ શકતું નથી. શાન્તિપૂર્વક સમજાવાથી જે કાયદો થઈ શકે છે, તે કોઈના ઉપર હુમલો કરવાથી થતું નથી.

ભૂજની સ્થિતતા દરમિયાન કચ્છના વાગડ અને બીજા પ્રાન્તોના દુષ્કાળ પીડિતોને બની શકતી ગદત આપવા એક અધીશ કુંગચીના નાગરિકો તરફ મેં મોકલી હતી. મને જણાવતા ખુશી થાય છે કે, બાઈ જમશેદ મહેતા, બાઈ એદય ખગસ, મેઠ કુંગચી ધરમશી સંપદ, શેઠ મોદનવાય કાલીદાસ, (શેઠ રવજી ઝવેરચંદલાલ) વિગેરે મહાનુભાવોએ મારી અધીશને માન આપી મારી રક્ષો બરી લગમગ બે હજાર રૂપિયા, મેઠ ડોસાભાઈ લાલચંદ તથા નગરશેઠ ઉપર મોકલ્યા હતા. તેમજ મોખાસા (આફ્રીકા)થી બાઈ મગનલાલ જાલજી દોરીએ પણ પોતાના તરફના એક હજાર રૂપિયા મોકલ્યા હતા. એમ લગમગ ત્રણ હજારની રકમ આવી હતી. કે જેની વ્યવસ્થા, નગરશેઠ સાકરચંદભાઈ તેમજ કલકત્તાવાળા શેઠ ડોસાભાઈ લાલચંદની મારફત કમવવામાં આવી હતી.

મોખાસું પૂરું થાય છે, ભૂજને છોડવાનો પ્રસંગ આવે છે, વડે રોકાવા માટે જનતાનો આગ્રહ થાય છે, પણ જલ્દી અમલકાસાની ત્રાસ કરવાની ભાવનાથી કાર્તિક વદિ ૬ ના દિવસે વિદાર કરવાનો વિચાર પાી રાખ્યો.

એક સાધુ તરીકે મારે જોઈથી જવાનહારી મંબાગવાની છે, મારે જે કંઈ કર્તવ્ય જાનવવાનું છે. તેમાંનું સત્કારો પણ નથી જાનવી સમજી. પણ મનનાનો-ગુણપ્રાદીઓ એક નાની વાતને પણ જલ્દી મોડું રૂપ આપે છે. ભૂજની જૂન અને જૂનેતર પ્રજાએ, તમામ એરીમરોએ અને રાજ-કુટુંબે મારા પ્રયે જે કંઈ સહભાવના અને પ્રેમ અત્યાર સુધી જતાવ્યાં,

તેના બદલામાં મારે મારી કૃતગતા જતાવવા આજ અંતિમ ઉપદેશ આપવાનો એક મેળાવડો તા. ૧૯ નવેમ્બર ૧૯૪૦ ના દિવસે ૬૨૭ સ્ટેટના ચીફ મેડીકલ ઓફીસર ડૉ. જાદવજીભાઈના પ્રમુખપણા નીચે અહિંના આગેવાનોની એક કમીટીએ યોજ્યો હતો, જેમાં ભૂજની મેડી જનતાએ અને લગભગ તમામ ઓફીસરોએ ભાગ લીધો હતો. ભૂજની જનતાને, ૬૨૭ના રાજ્ય કુટુંબને અને જે જે મહાનુભાવોએ વિશેષ રૂપે મારી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સાથ આપ્યો હતો, તે બધાઓને મેં અન્તઃકરણથી આશીર્વાદ આપ્યો. પરન્તુ તેજ પ્રસંગે ભૂજની જનતા અને રા. રા. દીવાન સાહેબથી લઈ તમામ ઓફીસરોએ એક ‘ આભાર પત્ર ’ આપીને પોતાની સન્મનતાનો, મારા પ્રત્યેના મન્નનનો, અને પોતાની સહૃદયતાનો જે વધુ પરિચય કરાવ્યો, તેને તો હું કદી પણ ભૂલી શકીશ નહિં. સમસ્ત જનતાએ જે આભાર પત્ર આપ્યું તે આ છે:—

આભાર-પત્ર

શાંતિ પ્રવર્તક, ધર્મધુરંધર મુનિરાજ

શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજ

પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી,

ભૂજ-૬૨૭.

૬૨૭ના પાટનગર ભૂજના નાગરિકોની આ સભાને, આપે અમારા ઉપર ઉપકાર કરેલા ઉપકારની કૃતગતા પ્રગટ કરવા આજે એકત્રિત થતાં ધણો હર્ષ થાય છે.

મહારાજશ્રી,

જે વખતે આખી દુનિયામાં જડવાદનું તાંડવનૃત્ય ચાલી રહ્યું છે, અનેક પ્રકારનાં પ્રયોજનોમાં સંસારી આત્માઓ કસાઈ રહ્યા છે; અને સોફા

ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત થઈ રહ્યા છે, તે વખતે આપ અધ્યાત્મવાદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો મૂર જનતાના કાનોમાં પહોંચાડીને પોતાના કર્તવ્ય તરફ વાળવા માટે જે પ્રયાત્ન કરી રહ્યા છો, તેમ એ સંતપ્ત જીવોને માતા-મૃતનો હંટકાવ કરી જે શાંતિ આપી રહ્યા છો એ માટે ખરેખર આપને ધન્યવાદ ઘટે છે.

સાધુવર્ય,

એક સાચા સાધુમાં જોઈતા ત્યાગ તપશ્ચર્યા ને ક્ષમાના ગુણો આપનામાં જે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ રહ્યા છે, તેનાથી અમારા આત્માને ધણો મતિય થાય છે, અને તેની જે અસર અમારા હિંદુ ઉપર થઈ છે તે અમે કદિ ભૂલી શકીએ તેમ નથી.

પૂજ્યશ્રી,

બાહ્ય દૃષ્ટિએ આપ જૈન સાધુ હોવા છતાં, આપની ઉદારતા, આપનો કાર્યક્રમ, આપનો લોકપ્રેમ, આપના ઉપદેશની નિષ્પક્ષપાતતા, અને આપની પરધર્મ-સહિષ્ણુતા, એ બધું સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે-આપ જૈન સાધુ જ નહિ, પણ જગતના સાધુ છો અને આપે ખરેખર જ ‘યસુર્ધેય ગુરુવક્ત્રમ્’ એ વાક્યને અરિતાર્થ કર્યું છે.

શુક્રદેવ,

આપના ઉપદેશમાં રહેલી વિશાળ બાવનાએ જેમ અમને આકર્ષ્યા છે, તેમ આપની વક્તૃત્વકળાએ ખરેખર અમને મુગ્ધ કર્યા છે. ઠોણ પણ વિષયને અતિ સ્પષ્ટ રીતે અને વ્યવહારકુશળતાપૂર્વક સમજાવવાની આપની કળા અદ્ભૂત છે. તેમાં બે મત ઠોણ થકે નહિ. જ્યારે આપની વાણીમાં ઠોણ પણ વિષય પર ચામે છે, તે વખતે ઠોણ ફિંકું કે મુમ્મસમાન, ઠોણ પારસી

કે યદ્દી, કોણ જૈન કે જૌહ જાણે કે પોતાના જ ધર્મગુરના મુખથી, પોતાનાં શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ સૌ સાંભળી રહ્યા હોય, તેમ જાધાને લાગે છે.

મહારાજશ્રી,

કચ્છનાં સદ્ભાગ્ય છે કે આ દેશમાં આપના જેવા એક સંત, વિદ્વાન અને પવિત્ર ચારિત્રધારી મુનિવરનું આગમન થયેલ છે અને તેમાંય અમે જૂજવાસીઓ તો ખરેખર જ ભાગ્યશાળી છીએ કે આ ચાતુર્માસનો લાભ અમને મળ્યો; પણ તેને માટે તો સર્વ યશ અમારા રાજ્યના યુવરાજ મહારાજ કુમારશ્રી વિજયરાજજી સાહેબને ફાળે જાય છે કે જેઓ નામદારે આપને જૂજમાં રહેવા માટે સૌથી પહેલાં આગ્રહ કર્યો હતો.

મુનિવર,

આપના પ્રમુખપદે થયેલા અખિલ કચ્છ વિદ્યાર્થી સંમેલનમાં, તેમજ દીપોત્સવી પ્રસંગે ફટાકડા નિષેધ પ્રવૃત્તિ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં આપે આપના જ્ઞાનનો જ નહિ, પણ સક્રિય જે જે ફાળો આપ્યો છે, તે અમારા માટે એક મોટામાં મોટો લાભકર્તા ફાળો છે અને તે વસ્તુ પણ અમારાથી જૂલાય તેમ નથી.

મહારાજ શ્રી,

આપે કેવળ જૂજની પ્રજાને જ નહિ, પરંતુ અમારા નેક નામદાર મહારાઓશ્રી, તેમજ યુવરાજ મહારાજ કુમારશ્રી સાહેબની, મુલાકાતો લઈને અવારનવાર રાજ્યપાલકોને પણ ઉપદેશ આપવાના પ્રસંગો લીધા છે, તે પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આપની પ્રવૃત્તિ, રાજ્ય અને પ્રજાની વચ્ચેમાં પ્રેમની સાંકળના આધનરૂપ હોય છે.

પૂજ્ય મુનિરાજ,

અમે વિશેષ સદ્ભાગી એટલા માટે પણ છીએ કે આ ચાતુર્માસમાં, જેમ આપની વાણીનો, જ્ઞાનનો અને સંયમનો લાભ અમને મળ્યો છે, તેવી જ રીતે જૈનધર્મના સ્થાનકનાસી સપ્રદાયના બીજા સાધુવર્ગ શ્રી ગણુલાલજી આદિ સતોના પણ ઉપદેશ અને દર્શનનો લાભ મળ્યો છે. અને તેમા પણ મહાતપસ્વી શ્રી કેશરીમણ્ણીની ઉચ્ચ પ્રવચ્ચાએ અમાગ દિલ પગ જે અસર કરી છે તે કદિ બૂલાય તેમ નથી.

ગુરૂદેવ,

આપે ભૂજની પ્રજા ઉપર કરેના ઉપકારોનું 'નોટબુ' વર્ણન કરીએ તેટલું ઓછું છે. આપ તો ત્યાગી છો, જન્મતના કંઈનાથી માટે ત્યાગ સ્વીકારેલ છે, એટલે આપને કોઈ પણ ભતના બદલાની ધમ્મકા ન, શોષ એ 'સ્વભાવિક' છે. છતાં અમે આ ટૂંકા શબ્દોમા જે કંઈ હૃદયની ભાવના પ્રગટ કરીએ છીએ, તેને સ્વીકારી અમને વધુ આભારી કરશો, અને આભારી આપના પ્રવાણ પ્રસંગે તો એજ પ્રાર્થના છે કે-આપ કચ્છમા વધુ ને વધુ રોકાઈ કચ્છની પ્રજા ઉપર વધારે ને વધારે ઉપકાર કરો.

ભૂજ (કચ્છ) તા ૧૬-૧૧-૪૦.

અમે છીએ આપના આભારી:

ત્રિભુવનરાય દુલેરાય ગણા રાવખડાડર,

બી. એ. એન. બી. દીવાન, કચ્છ.

બાદશાહ હ સરાજ, એન. એમ. એન્ડ એમ. (Bry), ડી. એ. એમ.

એમ. (લડન), ચીફ મેડીકલ ઓફિસર-કચ્છ રેલ

જહંગમ પુરપોશામ ભટ્ટ, બી. એ. એલ. એન. બી., નાયબ દીવાન, કચ્છ

દુઆગો ખીર દરમશા હલ્લાની, (બીડ વાતાપીઠ શ્રી ભૂજ).

भारी कुछ यात्रा

नायक जीवन श्रीमान यदुरामभाऊ लहट साहेब

માલકમ રતનજી કોઠાવાલા, ખાનખલાદર,

કમીસ્તર ઓફ પોલીસ-કચ્છ રેટ.

શાહ સાકરચંદ પાનાચંદ, નગરશેઠ-ભૂજ.

હીરાલાલ હરગોવિંદ પંડ્યા, બી. એ. એમ. એમસી.

(U. S. A.), રેવન્યુ કમીસ્તર, કચ્છ.

ઉપાધ્યાય શ્રી પદ્મમેરજી જ્ઞેરાજમેરજી, મોટીપોસાળના અધ્યક્ષ-ભૂજ.

યશશ્વંદ્ર મોતીભાઈ મહેતા, બી. એ. એલએલ. બી. એડીશનલ
જજ, વરિષ્ઠ કોર્ટ-ભૂજ.

છબીલદાસ કાઠકોરીઆ, બી. ઈ., એ. એમ. આઈ. ઈ., રેટ

એન્જિનીયર-કચ્છ.

માવજી કાનજી મહેતા, બી. એ., એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર

-કચ્છ રેટ.

મોતીલાલ ધીરચંદ મહેતા, એકાઉન્ટન્ટ જનરલ-કચ્છ રેટ.

સૌભાગ્યચંદ ખીમચંદ કોઠારી, બી. ઈ. એ. એમ. આઈ. ઈ.

રેલ્વે મેનેજર અને એન્જિનીયર-ઇન-ચીફ.-કચ્છ રેટ.

લાલશંકર મણિશંકર પાઠક, બી. એ., હેડમાસ્ટર, સા. આર્ટ્સ

હાઇસ્કૂલ-ભૂજ.

રતનજી પાલનજી વાડીઆ, પોસ્ટ માસ્ટર સા. ભૂજ

હીરાચંદ ટોકરશી સંઘવી, ખાનગી ખાતાના ઉપરી-કચ્છ રેટ.

ફરદુનજી પેશાતનજી ભૂજવાલા, (રેટર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ-કચ્છ રેટ.)

ઈશ્વરલાલ રતનલાલ અંતાણી, હાઇકોર્ટ પ્લીડર, વકીલ-ભૂજ.

ડૉ. મૂલજી ગોવિંદજી શેઠ.

કેશવલાલ કે. ડાયા, બી. એ., એલએલ. બી., નિવૃત્ત પ્રાઇવેટ

સેક્રેટરી ટુ ધિ મહારાજા ઓફ શીરોહી.

શાહ વિશનજી માનસંગ.

વકીલ કુંવરજી હરિરામ.

વકીલ ગોપાલજી ઉમરશી, બી. એમ.બી. એચ.એચ. બી.,
 વકીલ-મૂળ.
 છાયાલાલ હીરાચંદ મંઘવી, બી. ઇ, એ. એમ. આર્થ. ઇ, એ.
 એમ. આર્થ. બી. ઇ., (Eng.) પ્રોફેસર-મુન્નર-કચ્છ સ્ટેટ. ।
 શાહ હિંમચંદ સાકરચંદ.
 શાહ જોહાલાલ રીવલાલ, પોસ્ટલ ઇન્સ્પેક્ટર-કચ્છ
 જગજીવન મુક્તજી બનીઆ, બી. એ. બી. એસ.સી, ગજકુમારના
 ટ્યુટર મૂળ
 અમૃતલાલ વિશનજી મહેતા, બી. એ. એન.એલ. બી. વકીલ. ।
 કોઠારી વેલજી જાડવજી. શાહ પુરુષોત્તમ સોમચંદ
 ઠા. લખાનજી નારણજી શાહ વિશનજી માનસંગ.
 રાઠોડ રાયસિંહજી કાનજી. એમજી જફરીઆ આદમ રા'વાલા.
 શાહ તેજશી મૂલચંદ શાહ માકરચંદ માધવજી. ।
 કચ્છનપ્રસાદ કે. છાયા, બી. એ. એચ. એચ. બી. વકીલ. ।
 પાનાચંદ કેશવજી શાહ, શાહ ગોતીલાલ ગોપાલજી
 મહેતા સાકરચંદ કચ્છરા. શાહ જાડવજી પાનાચંદ. ।
 શાહ પૂનમચંદ કરમચંદ શાહ છગનલાલ વિશનજી.
 કરમચંદ દેવશી શાહ, બી. એ. એસ.એચ. બી. વકીલ. ।

માગ જેવા એક માધાન્યમા માધારણ અસ્પર્શ અને શક્તિહીન
 માધુને આદતુ ગધુ માન આપે, એ એમની સન્મનતા મિત્રાય બીજી
 શુ ન્હી રાગય ? કાર્તિક વદિ ૬ ના દિવસે અમળાસાની યાત્રા માટે અમે
 પ્રસ્થાન કર્યું. પહેલું મુખ્યમ રોડ હોમામાઈની ધર્મશાળામાં ગમ્યું હતું,
 જેમાં લગભગ એ હજાર માણસોને એક એ જાવિક ગૃહથોએ જમણ
 આપી બધાઓની ભક્તિ કરી હતી.

૨૭-ભૂજથી વિહાર કર્યો, ને ગામ બહાર ધર્મશાળામાં ભૂજની પ્રગતિ
અતિમ ઉપદેશ મુનિ શ્રી વિદ્યાવિજયજીએ આપ્યો, તે પ્રસંગનું કથન.

‘ બાર માઝિએ બોલી બદલાય ’ એ કહેવત પ્રમાણે અખડાસા ભૂજ અને કંઠી કરતાં દરેક વિષયમાં લગભગ બુદ્ધોપડી ગયા જેવા છે. ખાનપાન, રીતરીવાજ, રહેન સહેન, વેપવિજૂયા, ધંધો રોજગાર-બધામાં ખીળ તાલુકાઓ કરતાં આ તાલુકાની બિન્નતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

નાના કે મોટા, શ્રીમંત કે ગરીબ, વાણીયા કે બ્રાહ્મણ, લોદાણા કે રાજપુત વિગેરે તમામનો લગભગ એકજ જોરાક-ગામ્તરીના રોટલાને હાથ. બન્ને ગરમી હોય કે ચરદી હોય. ચરીર સૌનાં ખડતલ. ગમે તેવી મજૂરી કરવી હોય તો પણ ચરમ કે આગસતું નામ નહિ. અખડામાની વાણીઓ મુંબજમાં બન્ને પોતાની પેઢીમાં ગાદી તકીએ બેસીને મૂનીએ ઉપર હુકમ કરતો હોય, પણ દેશમાં આવીને ખમે કોદાળી લઈ ખેતરમાં ધાસ ખોદવા જવું હોય તો એને જરાએ વધો નહિ. પગમાં ચોરડું અને એના ઉપર ધોળીયાની બેડ અને ખમીશ કે અંગરખું પહેરી ગમે તેવી મજૂરી કરવા ને જઈ શકે. મંદિર, ઉપાશ્રયે મુંઢર વસ્ત્રામૂલ્યથી સન્નિગત થઈને દેવશુદ્ધને વંદન કરવા જનારી શ્રાવિષ્ઠઓને મેલા થેલા સાડયામાં માથે ટોપડો અને ખભે કોદાળી લઈને ખેતરમાં ધાસ ખોદવા જતી આપણે જોઈએ અથવા માંજે ધાસનો બારોં માથે લઈને ગામમાં આવતી જોઈએ, ત્યારે ઓળખી ન શકીએ કે આ જડેન તે કોણુ દશે ? ઉપાશ્રયના વ્યાખ્યાનમાં માંજ સુચરોં કંપડાં પહેરી વ્યાખ્યાન માંબળનાર શ્રાવકને કોઈ ખેતરમાં ખેડતી કંપડાંમાં લગના બજારોનાં પૂછડાં આમળનો જોઈએ ત્યારે આપણને ખબર ન પડે કે આ બાછ કોણુ દશે ?

દેવા નમ અખડાને સદેશો મેલવાબો. સાદી સેન્ધ સાગર સમાન વિમાળ હોવા છતાં અખડાજામે સુમરીઓને સોંપી દેવા કરતાં કુચ્છ કરીને દુના વધ જણાવું જોડેદાર માન્યું. આથી તે મુસલમાન થઈ પોતાનો સેન્ધ સાથે સાદી વસ્ત્રકરને સામે ધરેલા. કચ્છ પરાક્રમ જનાવી આજરે તે કુચ્છમાં ખપી ગયા. આ અખડાજામની નીરવાનાં દેમરજમાં આ પ્રદેશકું નામ ‘ અખડાસો ’ રાખવામાં આવેલ છે.

અખડાસામાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. તમામ કામ ખેતી કરે, અને પોતાનો ગુનરો કરે. કેટલાક મોટાં ગામોમાં ચોકોક વ્યાપાર અને કાંઈક ઉત્પન્નતા દેખાય. ખાસ કરીને તે લોકોમાં ઉત્પન્નતા સારી દેખાય કે જે લોકો ધણેભાગે પગદેશ વસે છે.

અખડાસાનાં ગામોમાં નળીયા, જખૌ, કોહારા, મુથરી અને તેરા-એ મોટાં ગામો ગણાય છે. વસ્તી પણ મારી. વ્યાપાર રોજગાર પણ સારો, અને ખીજાં પણ કેટલાંક સાધનો હોય છે. આખા તાલુકાના ૧૫૩ ગામોમાં ગાત્રજખૌ, નળીયા, તેરા અને કોહારા-આ ચાર ગામોમાં તો ઓશીસ છે. આ ઉપરથી મમજી શકાય છે કે આ પ્રદેશ વ્યાપાર રોજગારમાં કેવો હોવો જોઈએ. કહેવાય છે કે આ તાલુકા કત્તાં વળી ખીજા તાલુકાઓમાં બાગ્યેજ એકાદ મુખ્ય ગામમાં તોર ઓશીસ હોય છે. ખેતીપ્રધાન દેશને તારની શી જરૂર? એને તો વરમાદ જોઈએ, પણ ખીચારો દેશ વરસાદને ૫ ક્યાં મેળવી શકે છે ?

આવો ખેતીપ્રધાન આ તાલુકો કોવા છતાં અને ખીજા શહેરો જેવી જંજળો નહિ હોવા છતાં દ્રેષ અને ધુધ્ધોની ખાત્રા વધારે જોવાઈ. બાધ્ધો બાધ્ધોમા કલેશ, એક ખીજાનું સાઈ કોઈ મંદન કરી શકે નહિ. એક ખીજાની નિંદાએતો પાર નહિ. મંદિરોના ઝગડા. આ બધું શાથી હશે ? તે મમજી, શકાયું નહિ ગામ હોય ત્યાં દેડવાડો તો હોય જ. કદાચ કોઈ કોઈ ગામમા એકાદ બે ચરિત્ર પ્રજાતાના ઉદાદરણો બની પણ મયા હોય. છતાં તેનો કોલાહલ એટલો બધો કે જાણે આખો દેશ પતિત ન હોય.

અખડાસામાં જૈનોમાં મોટે ભાગે બહુકે આખા અખડાસામાં કહીએ તો ચાલે, 'કન્હી દશા ઓશનાજો'ની જ વસ્તી છે. પછી કદાચ કોઈ ગામમા સીમાઓ હશે હા, દશામાથી વિખૂટા કરેલા પાચા પણ કોઈ કોઈ

ગામમાં છે. અમળાસામાં બધા જૈનો એક જ ધર્મ ને એક જ ગચ્છની લોકો છે. કુંડીમાં મંદિરમાર્ગી અને સ્વાનકવાસી જન્મે છે, જ્યારે અમળાસામાં કેવળ મંદિરમાર્ગી જ છે. કુંડીમાં અસ્તળ ગચ્છ, તપાગચ્છ, પાયચંદ્ર ગચ્છ અને અંચળ ગચ્છ—એમ જુદા જુદા ગચ્છો છે, જ્યારે અમળાસામાં એક જ ગચ્છ—અંચળ ગચ્છ છે. આખા કચ્છમાં એક ભદ્રેશ્વરને છોડીને જૈન મંદિરોની જેવી વિચળતા, ને સુંદરતા અમળાસામાં છે, તેવી ક્યાંય નથી. કચ્છની જૈન પંચતીર્થો પણ આ અમળાસામાં છે. પંચતીર્થ શા માટે? અમળાસામાં એક એક ગામનું મંદિર ખરેખર દર્શનીય છે, અને દરેક ગામનાં મંદિરોમાં લાખોની મિશ્કતો છે.

જીજ્ઞાસુ પ્રતિ હરતાં અમળાસામાં અતિથીસત્કાર પણ સારો થાય છે. કોઈ પણ ગામમાં ગમે તેટલા યાત્રાળુઓ આવે, તેનું આદર મન્માન થાય છે, અને તમામ પ્રકારની વ્યવસ્થા જળવાય છે. ધર્મી ગામોમાં તો અમુક અમુક શુદ્ધરથો તરફથી મહેમાનોની મરમરા માટે હમરોની રકમો સ્થાપિત રખાયેલી છે, કે જેમાંથી મુકરર થયેલા ટંકોની જોગનની વ્યવસ્થા અને છે.

આમ એક દર દેશ ભક્તિવાળો છે, અને પ્રદક્ષિણ—પણ—છે. તમામ લોકો એક જ અંચળ ગચ્છના હોવા છતાં કોઈ અપરાધને બાદ કરીએ તો, લોકો ધાર્મિક દુરાગ્રહથી દૂર છે; અને તેમાયે કોઈ વિદ્વાન, ત્યાગી સાધુ આવે તો તેને માટે તેને યોગ્ય માન મન્માન આપવામાં જગ પણ પાઠા નથી પડતા. ધણે ભાગે જોવાય છે કે ધાર્મિક જગડાઓનું નિમિત્ત સાધુઓ હોય છે. સાધુઓ પોત પોતાના ગચ્છ માટે, દિવાલોડો માટે શુદ્ધરથોને જોડેકાવે છે. અમુકને માનવા, અમુકને ન માનવા, આવી વૃત્તિ સાધુઓની પ્રેરણાથી શુદ્ધરથોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ખરી રીતે ધર્મ શા છે? એ વસ્તુ શુદ્ધરથોને નહિ જ મમળવનાં કેવળ પોતાના વાકાનો ધર્મ જનાવી તેની જ માન્યતામાં દુરાગ્રહી ગતાવે છે.

આમ છતાં તેઓ પોતાનું મંભાગીને જેસી રહેતા હોય, ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ ખીમ્તોને ' નાસ્તિક ' અથવા ' મિથ્યાદર્શિ ' અથવા ' પાખંડી ' તરીકે ઓળખાવે છે. એક જ મિદાંત ને એક જ ધર્મને માનનાગઓ પણ આપા દુગાગ્રહમાં પડી મમાજમા છિન્નમિન્નતા કરી નાખવા ડોગેય કરે છે.

આવો અનુભવ અબડાસાના વિહાર દરમિયાન અમને પણ થયો. સમાજ તો દૂધીનો વેસો છે. ન્યાં ચઢાવો ત્યાં ચઢે. ચઢાવનાર ઉપર બધો આધાર છે. જખીના ઝગડામાં અમને ખુબ અનુભવ થયો. હું ગયો ત્યારે પૂર્ણ શ્રદ્ધાને ભક્તિપૂર્વક સૌએ લવાદનામું લખી આપ્યું. વ્યવસ્થા કરી, ને કેવળ જખીમાં નહિ, આખા અબડાસામાં લોકો પ્રશંસા કરવા લાગ્યા કે ધણું સારું થયું. સો સો વર્ષની મંદિરની આશાતના દૂર થઈ. ન્યારે બીજી વાર તે તરફ વિચરવાનું થયું ત્યારે કોઈ કોઈ એમ કહેનાગ મળ્યા કે:- ' મહારાજ, તમારે વળી આવા ઝગડામાં પડવાનું શું કામ ? ' વિગેરે. મેં વિચાર્યું કે વળી આ શું ? પણ તપાસ કરતાં જણાયું કે અમુક માધુઓ એ તરફ વિચર્યા ને લોકોને બહેકાવ્યા કે ' અરે ! એ તો તપગચ્છના માધુ, તમે અચળગચ્છના, મંદિર અચળગચ્છના શ્રાવકનું બનાવેલું તપગચ્છના સાધુને તે વળી ફેસલાનું કામ સોંપાવું હશે ! ' એટલુંજ નહિ, પરન્તુ ઈર્ષ્યા અને દેવધી થઈ શકે તેટલી નિંદાઓ કરી.

પણ એ તો સૌ સૌનો ધધો છે. મનુષ્ય સ્વભાવ છે. કોઈનો કેવો સ્વભાવ હોય, કોઈનો કેવો હોય. કોઈ સાંધવાનું કરે, કોઈ ફેડવાનું-તોડવાનું કરે. પરિણામ તો જે આવવાનું હોય તેજ આવે. થૂંક ઊડાડનારા ખીયારા થૂંક ઊડાવીને જેસી રહે. બહુ તો સમાજમાથી બેચાર દેવીલા સ્વભાવવાળાઓને વીરોધી બનાવીને નિંદાઓ કરાવે, પણ એથી શું ?

દુનિયાનો એવો ક્યો શક્તિશાળી સુધારક ને પ્રચારક થયો છે કે જેની પાછળ વિરોધીઓ ન 'ભગ્યા' હોય? મહાવીર, કે બુદ્ધ, વિવેકાનંદ કે રામતીર્થ, શંકરાચાર્ય કે દયાનંદ—એવો ક્યો પ્રચારક થયો છે, કે જેની પાછળ ધર્મ્યો અને દ્વેષથી બળીભંગીને નિંદા કરનારાઓ ન નીકળ્યા હોય? શક્તિની પાછળ વિરોધ નિર્મોલ્ય થયેલી વસ્તુ છે. સત્કાર્યમાં વિઘ્નો આવવાનાં જ. કોઈ પણ કાર્યકર્તાએ વિદ્યોધી, નિંદાઓથી કે વિરોધોથી જરા પણ ડરવાતું ન જ હોય. હું તો મારાં પ્રવચનોમાં ઘણી વખત ઉપદેશ આપતાં હતું છું કે—“હમરો પ્રાર્થના કરતાં કહો કે હમરો વિદ્યો, હમરો નિંદકોની નિંદાઓ અને હમરો આફતોને સહન કરવાની અને શક્તિ આપો!” જુઓ, તમારો આત્મા કેટલો ઉન્નત બને છે! વિરોધીઓ સામે વિરોધ કદી ન કરવો નિંદકો સામે નિંદાઓ કદી ન કરવી. આત્માની સાક્ષીથી તમારા અંતર-આત્માના અવાજ પ્રમાણે તમે તમારું કામ ધપાવે બાકી, વિજય જરૂર મળશે.

અમળાસામાં મેં નદિ કારી એટલી રિયરતા યજ્ઞ. ભ્રમણ પણ ખૂબ થયું. માગશર વદ પાંચમને રોજ તેરામાં પ્રવેશ કરી, અમળાસામાં વિદ્યા શરૂ કર્યો, અને ચૈત્ર વદ ૫ ને રોજ મંજલ રેસડીયામાં રિયરતા કરી. પૂરા ચાર મહીના કેવળ અમળાસામાં ફરવાતું થયું. તેરા, નગીયા, જખી, લાલા, પરમજી, વાડાપદર, કોહારા, સાવગ, મુઘરી, હુમરા, વરાડીયા, સાંધવ અને બાનાડા—આટલું ફરી નગીયાનો ચનાનિ મહોત્સવ ઉપર ફરી નગીયા આવવું થયું. શેઠ નરસી નાથાની ઉદાર સખાવત અને ધર્મપ્રેમના પરિણામે બનેલા મંદિરનાં સો વર્ષનો ચતાનિ મહોત્સવ સંધ તરફથી ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો. પૂજાપાઠ અને જમણવારોની ધામધૂમ સાથે કંઈ સમાજને રથાઈ સામકાગ ધર્મ પડે એવો પણ કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો, તો આ ઉત્સવ વધારે ચિરમંદગીય

બતી જાત. મહોત્સવનું કાર્ય પત્યા પછી પાછો ખીજો રસ્તો શરૂ કર્યો. જશા પર, સિંધોડી, રાપર, વાંકુ, અરિખાણા થઇ ખીજવાર સુથરી આવ્યા. હવે સુથરીથી એક ત્રીજો માર્ગ લીધો, સાંધણ, હાવાપર, કોટડી, પોલડીયા થઇને મંજલ રેલડીયા આવવું થયું. આ પછી જખોનો અંતિમ ફેંસલો સંભળાવવા માટે નારાણપુર, વરાડીયા, કોઠારા, પરગઢ, લાલા થઇને જખો જવું થયું. ત્યાંનું કામ પતાવી રાણપુર, વાંકુ અને વરાડીયા થઇને ચેત્ર વડ પ બુધવારે મંજલ રેલડીયામાં પાછું આવવું થયું, અને ત્યાં સ્થિરતા કરી.

અખડાસાના આ આખા વિહારમાં અનેક પ્રકારના અનુભવો થયા કે જે અનુભવો આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં જ લગભગ ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે. દરેક ગામમાં બે, ચાર, આઠ દિવસની સ્થિરતા થતી. દરેક ગામમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ જોવાયો. ગામેગામ મંડપો થાય, વ્યાખ્યાનો થાય, આસપાસના અનેક ગામના લોકો વ્યાખ્યાનો સંભળવા અને વિનંતિ કરવા આવે. એક ગામથી ખીજા ગામ જતા ગામના પ્રમાણમાં પચીસ, પચાસ, સો, બસો માણસોના ટોળાં સામા ગામ સુધી માથે ચાસે. લોકો મહેમાનોની ખૂબ સરભરા કરે, એમ ધૂમધામ ચાલી રહે.

અખડાસા ફાંટી કરતાં કાંઈક અસિક્ષિત દેશ વધારે. ખેતીપ્રધાન દેશ છે. મોટા ગામોના થોડાક લોકોને છોડીને બાકીના બધાય ખેતીનો ધંધો કરનારા હોય છે. ગામેગામ શાળાઓનાં સાધનો નાના મોટા પ્રમાણમાં જરૂર છે. કોઇ કોઇ સ્થળે દાનવીર શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ તરફની સુંદર સ્કૂલો ચાલી રહી છે, તો કોઇ સ્થળે 'હુલા ચુા ફેળવણી ફંડ' તરફથી સ્કૂલો ચાલે છે, કોઇ કોઇ સ્થળે જૈનો તરફથી પણ શાળાઓ ચાલે છે. આ બધીય શાળાઓ કોઇ પણ જાતના જાતિભેદ વિના સાર્વજનિક હોય છે, એમ અખડાસા જેવા અગ્રાન દેશમાં પણ

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી શિક્ષણનો પ્રચાર ઠીક ઠીક ચલ રહ્યો છે. આ મંબધી વધુ હકીકત 'કચ્છની કેળવણી'ના પ્રકરણમાં જણાવીશ.

કચ્છ, ખામ કરીને અગાડાસા કેળવણીમાં પ્રગતિ હોવા-છતાં-ખામ-ઓમાં ધાર્મિકજ્ઞાનને પ્રચાર પુરવો કરતાં વધારે સારો છે. નળાયા, જખી, સુથરી, હુમરા વિગેરે કેટલાંક ગામોમાં બહેનો જૈનધર્મના તત્વજ્ઞાનમાં (દ્રવ્યાનુયોગ વિષયમાં) કેટલીક બહેનો એટલી બધી વિદુષી છે, કે જેમનું જ્ઞાન જોઇને જ્ઞાનપ્રેમીને ખરેખર આનંદ જ થાય. કેટલાંક ગામોમાં ત્યાંના જૈન અને જૈનેતર મહાનુભાવના પરિચયથી જે આનંદ થયો, તે કદી બુલાય તેવો નથી. તેમાં પંડિત પુરુષોત્તમદાસ, વૈષ્ણવ કૃષ્ણદામભાઈ, ડૉ. શુવરાજભાઈ અને પટેલ કુંવરજીભાઈ ખરેખર તેઓની વિશૂતિઓ છે. જખીમાં પંડિત રઘુનાથ શાસ્ત્રી વિગેરે, વાંકુમાં શેઠ દેવજીભાઈ અને વિદ્યા-ધિકારી હાથીભાઈ વિગેરે; આરિખાણામાં શેઠ હીરજીભાઈ વિગેરે; સુથરીમાં ચોરણી વર્ણની ઉમરના અને 'બાપા' તરીકે ઓળખાતા શેઠ ખીમજી ભગત, પટેલ વેલજીભાઈ શેઠ શામજીભાઈ વિગેરે અને ડાટડીમાં ચાંત સ્વભાવી, ઉદાર ચરિત શેઠ દેવરાજ ભાઈ વિગેરે ગૃહસ્થો ઉત્સાહી કાર્યક્ષતા અને અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓ તરીકે મળી શકાય.

નળાયા શેઠ નરસી નાથાની ચેરીડીથી ખૂબ ઉજળું છે. શેઠ નરસી નાથાની ઉદારતા જગમગાહર છે. એમની મખાવતોનું રીતમર દ્રસ્ટીક થયેલું છે. એનું જ પર્ણિણામ છે કે આજે એમનાં બધાં ૫ કાપો સુંદર વ્યવસિયન રીતે ચાલી રહ્યાં છે. નળાયામાં શેઠ વેલજીભાઈ જેવંત, શેઠ વર્ધમાનભાઈ અને જૈનોના જુના કાર્યક્ષતા તરીકેના પ્રસિદ્ધ કાનજી કરમચી મારતર વિગેરેનો ઉત્સાહ ખૂબ પ્રમંસનીય છે. ગોળગામ તેજપાળ રઘુના હેડમારતર માટેજ જવસુખલાલભાઈ યોગદીસ અને ખીમ શિશુની મજાનતા અને પ્રેમ પણ બુલાવ તેમ નથી.

નળીયા શેઠ નરસી નાથના નામથી, જખો શેઠ ભીમથી રતનથી અને જીવગજ રતનસીના નામથી, કોદારા શેઠ કેશવજી નાથના નામથી અને મુથરી શેઠ વસનજી ત્રીકમજી, ખેતલી ખીઅસી વિગેરેના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ અને આવી બીજી અનેક વિભૂતિઓ આ અખડાસામાં થઇ ગઇ છે, કે જેમણે ખર્ચેલા અકળક દ્રવ્યોના પશ્ચિામે અખડાસા તીર્થોનું એક મહાન સ્થાન મણાવ્યું છે.

કરનારા કરી ગયા, વાવનારા વાવી ગયા, ઉગાડનારા ઉગાડી ગયા, પણ કમનસીમે કેટલાક જૈનોને તેનાં ફળ ખાતાં પણ નથી આવડતું, અને તેનું જ એ ઉદાહરણ છે કે જખો જેવામાં વર્ગોથી જુગજુનો ઝગડો ચાલ્યો આવ્યો હતો. કેવળ જખોમાં જ નહિ, એક અથવા બીજી રીતના મંદિરો સખંધી ઝગડાઓ અખડાસાના અનેક સ્થાનોમાં સંભળાય છે. એ કમનસીમી નહિ તો બીજું શું કહી શકાય ?

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, અખડાસામાં જુદા જુદા ગૃહસ્થો તરફથી, હુદાણા કેળવણી ખાતાં તરફથી, ઝોડખદાસ તેજપાળ તરફથી તેમ જૈનો તરફથી જેમ અનેક સાર્વજનિક શાળાઓ ચાલે છે અને કન્યાશાળાઓ ચાલે છે, તેવી જ રીતે કેટલેક સ્થળે સાર્વજનિક દવાખાનાં પણ ચાલે છે. મોટાં મોટાં દરેક સ્થાનમાં લગભગ આવાં દવાખાનાં છે, તેમાં સાંધવનું દવાખાનું વધારે પ્રસિદ્ધ છે. ગામથી બહાર એક રણિયા-મણાં સ્થળમાં આ દવાખાનું આવેલું છે. બીમારોને રહેવા માટેના અને બીજાં અનેક સાધનો વખતવામાં આવ્યા છે, આ દવાખાનાનો સર્વ યશ તેના સખાવતી ગૃહસ્થ શેઠ થોમણ દેવજીને તો છે જ, પણ ડૉ. રાવને પણ મેટો યશ ધટે છે. આવી રીતે કુમરા અને બીજાં પણ કેટલાંક સ્થાનોમાં સાર્વજનિક દવાખાનાં છે. આ સખાવતી દવાખાનાંમાં તમામ પ્રકારનાં સાધનો મળવા છતાં ડાક્ટરો તરફની કનડ-ગતો ધણી સંભળાય છે. ચાર ચાર આનાનાં ઇજકસનોનાં પાંચ પાંચ

દસ દસ રૂપિયા તદ્દાવી ડાક્ટરો ખીરમાં તર કરે છે. ગરીબોને સતાવે છે. પરિણામે દવાખાનાનો ઉદ્દેશ જળવાતો નથી. આવી રીતની સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં 'પોલીટીવાની પાંજરાપોજ' પણ એક છે. માંડવી પાંજરાપોજની અંતર્ગત આ પાંજરાપોજ છે. એક સુંદર જંગલની અંદર પશુધનના રક્ષણ માટે આલીશાન મકાનો બનેલાં છે. તેમાં લમણાંજ માંડવીના, પરંતુ કલીકટમાં રહેતા પ્રસિદ્ધ બાપારી અને દાનવીર શેઠ નાગજી પુરોત્તમ તરફથી હાથરોના ખર્ચે આલીશાન બીલ્ડીંગો પશુઓ માટે બની છે. તે મકાનોના ઉદ્દ્યાનનો એક બધ્ય મેળાવડો સંવત ૧૯૯૭ના માર્ગ ૦ વદિ ૧૨ ને દિવસે યથો હતો. આવા જંગલની અંદર પણ માંડવીના હિમાલી કાર્પેટોઓએ પડેલેથી આવીને એક સારા શહેરમાં બનાવી શકાય એવો બધ્ય મંડપ બનાવ્યો હતો. આ મેળાવડામાં કચ્છના જુદા જુદા જાગીરદારો અને દેશવરથી અનેક શ્રીમંતો પણ આવ્યા હતા. મેળાવડો બધ્ય યથો હતો, અને તે પ્રસંગે અનેક વક્તાઓનાં સમયોચિત વ્યાખ્યાનો પણ થયાં હતાં.

વિચારતો હતો કે અગામી હોડી જમી ગુજરાત, કાશિવાસ જમું; પણ બચિબના ઉદરમાં શું બમું છે, એની મેને ખબર છે ? તમી-અત નાકુરરન હતી. શરીર લેવાઈ મયું હતું. વખતો વખત કુશાલીની ખામારીના ધાંડા થોડા હમવા થવા કરતા હતા. આ રિધિમાં હોટીના ઉપાગ્રયમાં માંડવીના દાનવીર શેઠ નાગજી પુરોત્તમ આદિની સાથે પોલીટીવા સંજયી વાતો ચાલી રહી હતી, ત્યાં એક કુટુંબ આવી અડરમાલ વંદન કરવા લાગ્યું. તે હતું મંજલ રેવડીયાના રહેવાસી ઉર્જેનવાળાં બહેન રતનબેનનું કુટુંબ. તેમણે પોતાના મામ માટે વિનંતિ કરી. માત્ર વજુમે ચાગમેની વસ્તીવાળું ટેકરી ઉપર વમાએનું આ નાનકડું ગામ એ મંજલ રેવડીવા. દવાખાણી શાકભર આખાં સપે વિનંતિ કરી, અને ચોમાસું મંજલમાં જ કરવાનો નિર્ણય થયો. ચોમાસાની બહિનો તમામ લાખ લેવાનો આદેશ સુધે પામેથી રતનબેને લીધા. ને ચોમાસું મંજલમાં ઠપું.

१२१ कुछ यात्रा-चित्र

श्री नागजी अमरेशी-कवीकट.

૧૬ :

તીર્થ.

કોઈ પણ દેશની પ્રાચીનતા ને પવિત્રતામાં તે દેશમાં રહેલાં તીર્થો મોટું પ્રમાણ પૂરું પાડે છે. દેશની ધાર્મિકવૃત્તિ એ એના મંદિરો અને ધર્મસ્થાનોથી પુરનાર થાય છે. આર્પસંસ્કૃતિનું ધોણુ તીર્થો, મંદિરોદ્ધાર હંમેશા થતું આવ્યું છે. રાજા ને પ્રજા બંનેમાં ધર્મના સંસ્કારો વ્યાપ્યા આવે છે. કચ્છની જૂમિ હંમેશાથી ધર્મવૃત્તિમાં વખણાઈ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ કચ્છમાં એના ઉદ્ધાર પુરેપો થઈ ગયા છે, કે જેમણે લાખો, કરોડો રૂપિયા ધાર્મિક કાર્યોમાં ખર્ચ્યા છે. તેના પરિણામે કચ્છમાં દરેક ધર્મનાં તીર્થો મોજૂદ છે.

હિંદુ તીર્થ.

કચ્છના રાજ્યનો જીનો ઇતિહાસ આપણે જોઈ ગયા છીએ. કચ્છમાં પુરાતન કાળથી હિંદુ રાજાઓ રાજ્ય કરતા આવ્યા છે. જો કે કોઈ

અયાગ થયો છે, એમ પ્રત્યેક ઇતિહાસકારને કબૂલ કરવું જ પડે છે. એક તરફ ત્યાગી આચાર્યોનો ઉપદેશ અને બીજી તરફ જૈન શ્રીમંતોની હિદાયતા આ બેના પરિણામે જૈનધર્મની જાડોજલાલી દરેક સમયમાં આગળ પડતી રહી છે.

જૈનાચાર્યો રાજ્યાધિકારીઓની સાથે પણ પરિચય કરતા. રાજાઓને ધર્મોપદેશ આપતા, અને તેમની પાસે અનેક કાર્યો કરાવતા. શિધિલાચારના સમયમાં પણ કેટલાક યતિઓ, ગોરજીઓ એવા સક્તિશાળી હતા, કે એક અથવા બીજી રીતે રાજાઓને મદદ કરતા, અને રાજાઓ તેમને વ્યક્તિગત જ નહિ, પણ ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ સાચું માન આપતા. કચ્છની ગાદી ઉપર થએલા એંગારજી ૧ લાના પરિચયમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ, કે તેઓને કચ્છની ગાદી મળવામાં નિમિત્તભૂત તો જૈન યતિ જ હતા. કહેવાય છે કે જૂનનાં ત્રણ મંદિરો પૈકી તપગચ્છનું મંદિર અતિ જુનું છે. જૂનની સ્થાપનાનું તોરણ બંધાયું, તેજ વખતે કહેવાય છે કે આ મંદિરનો પાયો નંખાયો હતો, અને તે રાજ્ય તરફથી બંધાવીને જૈન સંધને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

બીજી દૃષ્ટિએ જૈનોની શ્રીમંતાઈ અને દાનવીરતા પણ અતિ મશહૂર છે. એના પરિણામે આખા કચ્છમાં જૈનોની વસ્તીવાળા પ્રત્યેક ગામનાં બધાં મંદિરો મોજૂદ છે. આ બધાં મંદિરોનો ઉત્થેષ કરવો અશક્ય છે, પણ અત્યારે કચ્છમાં જૈનોનાં જે પ્રસિદ્ધ તીર્થો છે, તેનો જ પરિચય કરાવીશ. આ તીર્થો ખૂબ દર્શનીય છે, ને શિક્ષકોની દૃષ્ટિએ પણ હિંદુ રચાન ધરાવે છે. આનાં તીર્થોમાં ભદ્રેશ્વર અને અખડાસાની પંચતીર્થો એ મુખ્ય છે.

૧. ભદ્રેશ્વર.

ભદ્રાવતી નગરીની પ્રાચીનતાના સંબંધમાં પહેલાં એક પ્રકરણમાં

કહેવામાં આવ્યું છે—એ ભદ્રાવતીમાં લગભગ આજથી ૨૪૪૭ વર્ષ પૂર્વે દેવચંદ્ર નામના એક ગૃહસ્થે મંદિર ઇર્ધાવ્યું, અને તેમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપન કરી. એ મંદિરના સંબંધમાં પાછળનો કાંઈ ઇતિહાસ જાણવામાં આવ્યો નથી. પણ કુમારપાત્ર રાજ્યએ એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો, એવું એક ગિલાયેખ ઉપરથી જાહેર થયું છે. તે પછી સં. ૧૩૧૫માં જગદુશાહે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. એ તો બીવકુલ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. કહેવાય છે કે જ્યારે ભદ્રાવતી ભાંગી પડી ત્યારે આ મંદિર એક જાવાના હાથમાં ગયું. જાવાએ પ્રભુની મૂર્તિ ઉપાડી ભોંયરામાં ગખી દીધી. ત્યાર પછી જૈનોએ સં. ૧૬૨૨માં મહાવીર રવામીની મૂર્તિ પથરાવી તે પ્રતિષ્ઠા કરી. તે પછી તો પેલા જાવાએ પણ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ જૈનોને પાછી સોંપી. આ મૂર્તિ હાલ મંદિરની પાછળ એક દેવકુલિકામાં મોજૂદ છે.

કહેવાય છે કે બીજાવાર પણ એવો પ્રસંગ આવેલો કે મંદિરનો કબજો ત્યાંના ઠાકોરના હાથમાં ગયેલો, પણ પાછળથી ઠાકોર પાસેથી જૈનોએ લઇને સં. ૧૬૨૦માં રાઓશ્રી દેશજીના પુત્ર રાઓશ્રી પ્રાગમલજીના સમયમાં જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. છેલ્લામાં છેલ્લે જીર્ણોદ્ધાર સં. ૧૯૩૬ના મહા સુદ ૧૦ના દિવસે માંડવી નિવાસી શેઠ મોહુશી તેજશીના પત્ની મીઠાંબાઈએ કરાવ્યો હતો.

ભદ્રેશ્વરનાં મંદિરની ગચના ખૂબ ખૂબીવાળી છે. સમતળ જમીનથી મંદિરનો ગભારો ઘણો ઉંચો હોના છતાં લગભગ ૧૦૦ ફે તેથી વધારે ફૂટ દૂરથી પણ મુખ્ય મૂર્તિનાં દર્શન થઈ શકે છે. ૪૫૦×૩૦૦ ફૂટના પહોળા ચોગાનમાં આ મંદિર આવેલું છે. મુખ્ય મંદિરની ચારે તરફ જાવન નાની દહેરીઓ છે. ચાર મોટા ઘૂમટ અને એ નાના ઘૂમટ છે. ઘણા મોટા એના ૨૧૮ થાંભલાઓ છે. મંદિરની ચારે તરફ અને કમ્પાઉન્ડથી બહાર પણ માંડવી, જૂન અને ઝીઝાં ઝીઝાં ગામો તરફથી અનેક અનેક

ધર્મશાળાઓ છે. એક મોટો ઉપાચય છે. વચ્ચમાં વિશાળ સુંદર ચોક છે. આ ચોકમાં વ્યાખ્યાનો કરી શકાય છે. દર વર્ષે ફાગણ સુદ ૩-૪-૫ તો મેળો ભરાય છે. પાંચમે ધૂમધામ પૂર્વક જ્વળ ચઢાવવામાં આવે છે. મેળામાં સમય પ્રમાણે હજારો માણસ આવે છે.

આ મંદિરનો વહિવટ 'વર્ધમાન કલ્યાણજી' એ નામની પેઢીનાં ચાલે છે. ભૂજ, માંડવી અને કચ્છનાં બીજાં ગામોના આગેવાન ગૃહસ્થોની કમીટી આ પેઢીના વહિવટદારો છે, અને કમીટીના પ્રમુખ ભૂજના નગમ મેક સાકરચંદ પાનાચંદ છે.

પાટણના રહીશ અને મુજબના મહાન વેપારી ધર્મપ્રેમી શેઠ નગીન દાસ કરમચંદ સં. ૧૯૮૩ માં કચ્છની યાત્રાએ હજારો માણસોની મેલી વાળે, મંથ લાવેલ અને આ તીર્થની યાત્રા કરેલી, ત્યારથી આ તીર્થની પ્રસિદ્ધિ વધારે થઈ છે.

પંચતીર્થી

અમદાવાદની પંચતીર્થી પણ ખાસ દર્શનીય અને ભવ્ય છે. પંચ તીર્થોમાં પણ મુખ્ય તીર્થ સુથરી છે.

સુથરી

યાત્રાળુઓ મમય હોય તો પાંચે તીર્થોમાં જાય, નહિ તો સુથરીની યાત્રા તો જરૂર કરે. કેહાસ અને બીજાં તીર્થોની મારફત સુથરીનું મંદિર ઘણું વિશાળ નથી, છતાં એની ભવ્યતા અદ્ભૂત છે. 'ધૃત ક્ષીય પામર્વ નાથ' ના નામથી આ તીર્થ મશહૂર છે. આ મંદિર આ નામ પડ્યું ? એની કથા આમ કહેવાય છે —

‘ ઉદેશી નામના એક ગરીબ ગૃહસ્થને સ્વપ્નમાં કોઇ દેવે કહ્યું: ‘સવારે રોટલાની પોટલી બાંધી તું ગામ બહાર જાજે. ત્યાં તને રસ્તામાં એક માણસ મળશે, તેના માથે પોટલું હશે. તારા રોટલાનાં પોટલાના બદલામાં તે પોટલું તું ખરીદી લેજે. પોટલામાંથી તને જે ચીજ મળશે એનાથી તું સુખી થઇશ.’ સવારમાં તેણે તેમ કયું. સામો માણસ મળ્યો. પોટલું ખરીદ્યું. ઘેર લાવીને પોટલું છોડી બેસ્યું તો તેમાંથી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ નીકળી. પોટલાના રોટલાના ભંડારીયામાં આ મૂર્તિ મૂકી. ભંડારીયું અખૂટ થઈ ગયું.

સુથરીમાં આ વખતે એક વતિ રહેતા હતા. તેણે ઉદેશીને મમળવી મૂર્તિને ઉપાશ્રયમાં મૂકાવી, પણ રાત્રી પડતાં તો આ મૂર્તિ અદિંથી અયોપ થઈ ગઇ અને ઉદેશીના ભંડારીયામાં જઇ પહોંચી.

યતિએ એક નાની દહેરી બંધાવી, એની પ્રતિષ્ઠામાં સંઘે સ્વામી વાતસલ્ય કયું, તે વખતે ધીના એક કુડલામાંથી ધી નીકળતું જ ગયું. લોકોને બહુ આશ્ચર્ય થયું. કુડલામાં હાથ નાખીને તપાસ કરી તો ઉદેશી શાદવાળા મૂર્તિ એ કુડલામાં દેખાવા લાગી. લોકોએ તેને બહાર કાઢી અને તેનું નામ ‘ધૂત કલ્પેલ પાર્શ્વનાથ’ રાખ્યું. સંઘે ઉદેશીશાહને ગજી કરી તે સે મૂર્તિ સંઘના મંદિરમાં પધરાવી.

ધણી મૂર્તિઓના સંબંધમાં એક અથવા બીજી જાતની આવી અમરકારી વાતો શ્રદ્ધાળુ લોકોમાં પ્રચલિત હોય છે, છતાં એમાં તે કાંઈ શક નથી, કે આ મૂર્તિ એક ભવ્ય મૂર્તિ છે, અને પ્રતિષ્ઠા થયે લગભગ ૧૦૦ વર્ષ થઈ જવા છતાં દિવસે દિવસે એની જાહોજલાલી વધતી જ જાય છે. મંદિર ઉપર કળશથી લઈ કરીને ઠેક જમીન સુધી એકજ રંગથી સુશોભિત બનાવવામાં આવ્યું છે. જાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળા વિગેરેની સગવડ સારી છે. યાત્રાળુઓને ભોજનના ટકો મુકરગ થએલા છે.

ઇતિહાસરસિકોને માટે અપૂર્વ સાધન સામગ્રી પૂરી પાડે છે. અહિં બે મંદિરો છે. એકમાં મૂળ નાયક “ જીરાવલા પાર્શ્વનાથ ” છે અને બીજામાં “ શામળા પાર્શ્વનાથ ” છે. મોટાં મંદિરો નવ સિખરો છે. ભવ્યતા અને સુંદરતામાં આ મંદિર પણ ઉતરે તેવું નથી. વ્યવસ્થા ધણી સુંદર છે. આગેવાન શેઠ કુંવરજી પટેલ, શેઠ નારાયણજી ને બીજાઓ જહુ જ સારી સંભાળ રાખે છે.

અખડાસાનાં પાંચે તીર્થો જહુ પ્રાચીન તો ન કહેવાય. લગભગ ૧૦૦-૧૨૫ વર્ષની અંદર અંદરનાં છે, છતાં વિશાળતાની દૃષ્ટિએ, સુંદરતાની દૃષ્ટિએ આ તીર્થો ધણાં જ દર્શનીય છે. દરેક મંદિરમાં સેંકડો મૂર્તિઓ છે. એ મૂર્તિઓની ભવ્યતા પણ ખરેખર દિલને આનંદ ઉપજાવે છે.

દરેક તીર્થમાં લગભગ યાત્રાળુઓ માટેની દરેક સગવડ છે. ધર્મશાળાઓ તેમજ બોજન માટેના પ્રવંધો પણ છે. વહીવટકર્તાઓની બેદરકારીથી અથવા કોઇની કંજુસાઇના રસભાવથી કોઇ તીર્થમાં યાત્રાળુઓને અમવડતા ભોગવવી પડતી હોય, તો તે વાત જુદી છે. હવે નો વર્તમાન જમાનામાં મોટરોનાં પણ માધનો છે, એટલે યાત્રાળુઓને થોડા સમયમાં સગવડતાપૂર્વક યાત્રા થઇ શકે છે.

કટારીયા

ઉપર પ્રમાણેની અખડાસાની પાંચતીર્થો ઉપરાંત વાગડમાં પણ એક પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે, તેનું નામ છે કટારીયા.

કાઠિયાવાડથી કચ્છ આવનાર વેણાસરના રણમાં ઉતરે. વેણાસરનું રણ ઉતર્યા પછી તત્કાળ કચ્છમાં પ્રવેશ થાય. પહેલું જ ગામ માણુબો. માણુબો પછી કટારીયા. આ પણ એક પ્રાચીન તીર્થ છે. આંદિ જગત પ્રમિદ્ધ જ મહુસાદના મહેસો દત્તા. પહેલાં આ નગરી જહુ જગત દત્તી.

મુસલમાનોના વારંવાર અહિં હુમલા થતા. કહેવાય છે, કે એક વીર રમણી હાથમાં કટારી લઈને એક વખતે રણસેત્રમાં કૂદી પડી હતી. આ વીર રમણીના પતિને દુશ્મનોએ મારી નાખ્યો હતો. પતિના ખૂનીને શોધી, તેને ઘોડા પરથી પછાડી, કટારી તેની છાતીમાં દલાવી દીધી હતી. વીર રમણીની કટારીની સ્મૃતિમાં આ ગામનું નામ કટારીયા પડ્યું છે. કટારીયાનું મંદિર ધણું જ ભવ્ય છે, મનોહર છે, મૂર્તિ અતિ પ્રાચીન છે.

પ્રાચીન સમયમાં તો કચ્છમાં અનેક એવાં ભવ્ય મંદિરો હતાં, કે જે તીર્થ તરીકે ઓળખાતાં હશે. કંચકોટ એ પણ એક જૈનોનું તીર્થ હતું. આંહિ જૈનમંદિરો અનેક હતાં. એના ભગવાનશેષો આજ પણ મૌજૂદ છે. ઇતિહાસપ્રેમીઓ આ મંદિરોના શિસ્પતી જૂરી જૂરી પ્રશંસા કરે છે. શ્રીયુત વૃજલાલ ભગવાનલાલ છાયા, એમ. એ. પી. એસસી. મહાશયે પોતાના “ કચ્છી સ્થાપત્ય કળા અને શિક્ષાપ્રેમો ” નામના લેખોમાં આ મંદિરનો પરિચય આપતાં લખ્યું છે :

“ એકંદર યોજના જોતાં એક કાળે તે બહુ જ ભવ્ય અને સુશોભિત હશે. તેના માટે જરા બ શક નહિ. ભદ્રેશ્વરવાળા જગદુશાહના પૂર્વજોનું બંધાવેલું છે. ”

આ મંદિરની ડાબી બાજુના દરવાજા આગળની શિલાપર એક ગુનો શિલાલેખ પણ છે. (જુઓ “ સ્વદેશ ” નો દિપોત્સવી અંક. સં. ૧૯૯૧).

આમ કચ્છમાં હિંદુ, જૈન ને મુસલમાન તીર્થો અનેક છે. રાજ્યની ધર્મ વત્સલતાનું એ પરિણામ છે, કે દરેક ધર્મના તીર્થસ્થાનોમાં ધણે ભાગે રાજ્ય તરફથી કાંઈને કાંઈ ધૂપ-દીપ માટેની મદદ મળતી જ રહે છે. કેટલાંક હિંદુ તીર્થો તો રાજ્યના ખર્ચે જ નક્કી રહ્યાં છે, અને કેટલાંક તીર્થોમાં જખર મેળા પણ જરાય છે.

પ્રકારનાં રૂપો ધારણ કર્યાં છે. અને સમયે સમયે એકબાંધી અનેક શાખા-
પ્રશાખાઓ પણ નીકળી છે. પરિણામે તીર્થને અને રથાનિક સમાજને
ઘણું ઘણું મદદરૂં પડ્યું છે.

[૩]—ભૂજનું ચતુર્માસ પૂરું કરી, અબડાસાની ઉપધુક્ટા પંચ
તીર્થોની યાત્રા નિમિત્તે તેરા, નળીઆની યાત્રા કરી ચાતુ વર્ષના પૌ.
સુદ ૧ ના દિવસે મારી મંડળી સાથે હું જખો આવ્યો. જખોતીર્થના
વહીવટ સંબંધી વર્ણોથી ચાલતા ઝઘડાની વાત હું સાંભળી ચૂક્યો હતો.
આ ઝઘડાએ એવું ભયંકર રૂપ પણ પકડેલું મેં સાંભળ્યું કે—આપમની
તકરારોના કારણે મંદિરના દરવાજા પણ બંધ રહેલા, પૂજા-પ્રસાદ અને
ભાવિક સ્ત્રી-પુરુષોને દર્શનાદિ પણ બધું બંધ રહેલું. કેવળ સત્તાની
સાઠમારીમાં લાખોની લાગનનાં બનેલાં અને લાખોની ભિક્ષુક ધરાવતા
આવા પવિત્ર તીર્થમાં આ દશા થાય, એ ઘણી જ કમનસીબીની વાત
હોઈ શકાય. દુરામદ, ધાર્મિક વૃત્તિનો કેવો લોપ કરાવે છે, એવું આ
ઉદાહરણ છે.

[૪]—મામમાં પ્રવેશ કરતાં જ મંગલાચરણમાં મેં અહીંના બન્ને
પક્ષકારોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અલાદશાંતિ કરીને મંદિરની આશાતના ફર
કરવાદો અને બવિધની વ્યવસ્થા સુધારવા માટેનો ઉપદેશ આપ્યો અને
જણાવતાં ખુશી થાય છે કે—મારા ઉપદેશને માન્ય ગણી બન્ને પક્ષકારો
સમાધાનીના નિર્ણય ઉપર આવ્યા. હું તો આહતો હતો કે—તેઓ પોતે જ
આપમમાં સમગ્રુતી કરી લે, પરંતુ લગભગ હમેશાં બનતું આવ્યું છે
તેમ, જ્યાં રાગદ્વેષની વૃત્તિઓ વધારે હિમ બની હોય, ત્યાં પોતાની મેઝે
આપસમાં સમગ્રુતી થવી અશક્ય બને છે. તેમ અહીં પણ બન્ને
પરિણામે ડેટલીક વાટાઘાટો પછી બન્ને પક્ષે એક ‘લવાદનામું’ તૈયાર
કર્યું. જે લવાદનામામાં બને, જખોના વતનીએ—રોક આપણી કુંવર
અને શ્રી. માણેકજી દંસગજ—એમ ત્રણને ‘લવાદ’ તરીકે મુકરર કર્યાં.

[૫]-મારી સાથે મુકરર કરેલા લવાદો જન્ને પક્ષના આગેવાનો છે, તેમજ મંદિરના ટ્રસ્ટીઓ પણ છે. ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ, સામાન્ય નીતિથી વિચારીએ તો, પક્ષકારો લવાદ જને એ તો અનુમતું લાગે. પણ ખીજી દષ્ટિએ વિચારતાં પક્ષકારો પૈકીના આગેવાનો લવાદ તરીકે મુકરર થાય તો કાર્યની વધારે સફળતાનું ચિન્ન બાની શકાય. પક્ષકારો એકબીજાની સાથે બેસી, મતભેદો સંબંધી વાટાઘાટો કરશે, અને 'પંચ એ પરમેશ્વર છે' એ વસ્તુનો ખ્યાલ રાખી તઠરચ વૃત્તિએ ન્યાય આપશે, તો તે વધારે શાભા અને લાભદાયક થશે, એમ માની, જન્ને ગૃહસ્થોને મેં મારા જોડીઆલવાદો તરીકે મંજૂર રાખ્યા.

લવાદનામું

શ્રી લીતરાગાય નમઃ ॥

[૬]-શ્રી જખોના મંદિર અને મહાજનના વહીવટ સંબંધી કેટલાંક વર્ષોથી જે કંઈ મતભેદ પડેલા છે, તે સંબંધી બધી બાબતની તપાસ કરીને ફેંસલો આપવા માટે, અમે જન્ને પક્ષવાળાઓ મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી, શેઠ ચાંપસીભાઈ કુંવરજી તથા શા. માણેકજી હુંસરાજને 'લવાદ' મુકરર કરીએ છીએ. તેઓ જન્ને પક્ષની બાબતો જાણ્યા પછી, જે કંઈ ફેંસલો આપશે, અને મંદિરના વહીવટ માટે જે કંઈ ધારાધોરણુ બાંધી આપશે, તેને અમારો જન્ને પક્ષનો સમસ્ત સઘ વધાવી લેવાને તૈયાર છે, અને તે ધોરણે બધી વહીવટ ચલાવવામાં આવશે.

[૭]-જ્યાં સુધી આ ફેંસલો ન સંભળાવાય, ત્યાં સુધી મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી, મંદિરના ચોપડા, મંદિરની મિલકત અને ખીજી વસ્તુઓ જને સોંપવા ચાહે તેને સોંપીને, હાલ તુરતમાં મંદિરનો વહીવટ

ચાતુ કરાવે. અને મંદિની આશાતના મંજીથી જે કંઈ સામાન્ય ફેરફારવાની ચૂચના કરે, તેને મમસ્ત્ર મંઘ મમ્મત છે.

[૮]-આ ' લવાદનામું ' અમે અમારી ગજપ્રુથાથી અને અમાળખને પક્ષની સમ્મતિથી લખી આપીએ છીએ, તે અમારે કબુલ છે. ફેમલાનો કોઈ પણ પક્ષ અસ્વીકાર કરશે નહિ, એની અમે દેવ-ગુરૂની સાક્ષીથી કબુલાત આપીએ છીએ. મિતિ મં. ૧૯૬૭ ના પોષ શુક્ર ૧, ગવિવાર, તારીખ ૨૬-૧૨-૪૦.

[૯]-દા. નેણુસી હીરજી વીકમસી, મદાનનથીના દેવાથી.

૧ શા. માણેકજી દંડગજ દા. પોતે (૧) શા. વસાઇઆ ધાગસી દા. પોતે
૨ શા. હામજી શામજી દા. પોતે (૨) શા. આણુંદજી જીવગજ દા. પોતે
૩ શા. ખીઅરાજ કાનજી દા. પોતે (૩) શા. નેણુસી વસાઇઆ દા. પોતે
૪ શા. ખીઅગજ ડોસા દા. પોતે (૪) શા. શામજી વસાઇઆ દા. પોતે
૫ કૃપામ શામજી જીગણી (૫) શા. ખીમજી વેલજી દા. પોતે
(નિખિત ચિટ્ટી મોકલીને મંમતિ આપી છે.)

(૬) શા. શિવજી જીવગજ દા. પોતે (૧૪) શા. ખીમજી પદુ
(૭) શા. જેદા દેવજી દા. સિંદજી (૧૫) શા. વેરસી ટોકરસી
(૮) શા. લખમસી હગ્ગાર (૧૬) શા. ચત્રમુખ ધનજી
(૯) શા. જવેરચંદ કુવરજી (૧૭) શા. શામજી રાવમલ
(૧૦) શા. લાલજી આણુંદજી (૧૮) શા. વિરાનજી લાલજી
(૧૧) શા. ભવાનજી વીરધોર
(૧૨) શા. નરસી દેવજી
(૧૩) શા. ભવાનજી કાનજી

તાત્કાલિક બંદોબસ્ત

[૧૦]—લવાદનામાં મુકરર કરેલા ત્રણ લનાદો પૈકીના એક શેઠ ચાંપસી કુંવરજી કુંબર્જી દત્તા. તેઓ આવે, ને અમે બધી બાગતોથી વોકેફગાર થઈ, સંપૂર્ણ ફેમલો ને બંધારણ બનાવી આપીએ, ત્યાં સુધી તાત્કાલિક બંદોબસ્ત અને વ્યવસ્થા કરી આપવાની જે સત્તા, લવાદના-માના બીજા પેરેગ્રાફમાં મને આપવામાં આવી છે, તે અનુસાર મેં તાત્કાલિક જે વ્યવસ્થા કરી, તેમાં મહેતાજી ખીચરાજને છૂટા કરવામાં આવ્યા. ચાર આગેવાન ગૃહસ્થોની સમજા ચાલુ તીજેરી (નવી) ને ખોલાવી ચીત્તે ગણી રીતસર લીજ કરવામાં આવ્યું, ને કેટલીક ચીત્તે અંદર મૂકવામાં આવી. સં. ૧૯૯૭ ના માગસર વહી ૦)) સુધીના ચોપડા, રીસીટ લુકા એ પણ તીજેરીમાં મૂકવામાં આવી. ચાલુ ખરચને માટે જોઈતી રકમ કઢાવી નવા મહેતાજીને સોંપવામાં આવા. બીજી કેટલીક ચીત્તે પેટીઓમાં ભરી, તેના ઉપર નંબરો નોંધી, સમુચ્ચયરૂપે નોંધ કરવામાં આવી. જુન્ટી તીજેરીની ચાવીઓ જેની જેની પાસે હતી, તેની પાસે જ રાખવામાં આવી પણ તે તીજેરી નહિ ખોલવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. જંડારની કોટડીને ત્રણ તાળાં લગાવી, નવી તીજેરીની ને જંડારની કોટડીની ચાવીઓ મારી દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવી. મદિરમાં આશાતનાના જે કારણો હતાં, તેમાંના ધણીખર્તા દૂર કરવામાં આવ્યાં. આમ તાત્કાલિક વ્યવસ્થા જે કંઈ થઈ શકે તે પોપ સુદ ૨ ના દિવસ સુધીમાં કરવામાં આવી.

[૧૧]—મને જણાવતાં ખુશી ઉપજે છે કે મારી ઉપર પ્રભાણેની બધી વ્યવસ્થાને બન્ને પક્ષે વધાવી લીધી. એ વ્યવસ્થા કરવામાં બન્ને પક્ષે ઉત્સાહથી સહકાર આપ્યો, એટલું જ નહિ, પરંતુ એની ખુશાલીમાં, બધાંઓએ મળીને એક સારી રકમ ભેગી કરી જે દિવસ ખુશાલીનાં જમણુ કર્યાં. બધાએ સાથે જમ્યા. જે દિવસ પૂજન-પ્રભાવનાઓ થઈ, જેમાં જરા પણ આનાકાની સિવાય બધાઓએ ભાગ લીધો.

તકરારોનાં કારણો

[૧૨]—જે ઝઘડા સંબંધી મારે કે'સલો આપવાનો છે, અને બિવિધને માટે નવું બંધારણ ઘડી આપવાનું છે, તે સંબંધમાં જોડી તપાસમાં ગિતરુ, તે પહેલાં મંદિરો અને પ્રજાના ઉપયોગ માટે ઉત્પન્ન કરાતી ધાર્મિક કે સામાજિક સંસ્થાઓમાં ઘણે જાગે તકરારો શા કારણથી ઊભી થાય છે, તે સંબંધી કંઈક ઊદાપોહ આ સ્થાને કરી લઉં, તો તે વધારે લાભદાયક થઈ પડશે.

[૧૩]—ધાર્મિક કે સામાજિક કોઈ પણ સંસ્થામાં તકરારો ઊભી થવાનાં મુખ્ય બે કારણો મારી નજરે આવે છે. ૧. માલિકી હક્ક અને ૨. વહીવટી હક્ક.

[૧૪]—માલિકી હક્ક:—કોઈ પણ વ્યક્તિ સાવજનિક ઉપયોગ માટે મંદિર, ધર્મશાળા કે કોઈ પણ સંસ્થા પોતાના દ્રવ્યથી ઊભી કરે છે, તેનો ઉદ્દેશ એક જ માત્ર હોય છે, કે તેનો લાભ સમસ્ત સમાજ ઉઠાવે, અને તેનું પુરવ્વ પોતાને થાય. આનું સર્વોપયોગી પુરવ્વકાર્ય ઉત્તું કરી દ્રવ્યની સાર્થકતા કરવી એ જ એનું ધ્યેય હોય છે.

[૧૫]—જૈનધર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્યારે કોઈ પણ ચીજ દેવી દેવતાને અર્પણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે વસ્તુ ઉપરથી, તેના અર્પણ કરનારનો ' માલિકી હક્ક ' દૂર થઈ જાય છે. મંદિરોમાં સાધારણમાં સાધારણ ફળદ્રુપ કે નૈવેદ્ય ચઢાવવામાં આવે, તો પણ તેના ' માલિકી હક્ક ' થી ન કેવળ તેનો ચઢાવનાર જ દૂર રહે છે, બલકે કોઈ પણ જૈન, તે વસ્તુનો ઉપયોગ ન જ કરી શકે અને જો કરે તો તેના માટે સખ્તમાં સખ્ત દડનું વિધાન છે.

[૧૬]—જૈન મંદિરો બનાવનારાઓનો જો ' માલિકી હક્ક ' કાયમ હોતો હોય, તો તેનો અર્થ એ જ થાય છે કે મંદિર અથવા મૂર્તિ, એ એક

જાતની પોતાની પેઢી છે, કે જે પેઢી દ્વારા વગર મહેનતે લાખોની મિલ્કત પ્રાપ્ત થઈ શકે. પણ જૈનધર્મમાં તેવું કાંઈ નથી. જદ્દકે સમસ્ત હિંદુ ધર્મમાં પણ આ જ પ્રમાણેનો સિધ્ધાંત હોવો જોઈએ, એમ હું માનું છું. આ સિધ્ધાંતમાં જેટલી ખામીઓ આવતી જાય છે, તેટલા જ તેટલા ઝગડાઓ વધતા જાય છે.

[૧૭]—વહીવટી હક્કઃ—ધર્મોદ્ધાર મિલ્કતો ઉપરનો ખીજો હક્ક ‘વહીવટી હક્ક’ છે. પોતે જનાવેલી વસ્તુ ઉપર ‘વહીવટી હક્ક’ ભોગવવાની ઇચ્છા, સંસ્થાને ઉભી કરનાર પોતે જો રાખતો હોય, તો તેને પણ હું તો અનુચિત જ સમજું. જગતના કયાણુ માટે ધાર્મિક સંસ્થા ઉભી કરી, એટલે તેણે તો જાહેરમાં જ મૂકવી જોઈએ, અને તે સમાજને અર્પણ કરવી જોઈએ, અને તેમ કરીને તેનો ‘વહીવટી હક્ક’ સમાજને સોંપી દેવો જોઈએ. સંસ્થા ઉભી કરનારે પોતે ‘વહીવટી હક્ક’નો મોહ ન રાખવો જોઈએ. ‘વહીવટી હક્ક’નો આધાર પોતાની ઇચ્છા કરતાં સમાજની ઇચ્છા ઉપર વધારે અવલંબે છે. ઉદાર ગૃહસ્થની ઉદારતાની કદર કરવા માટે સમાજ ‘વહીવટી હક્ક’માં એનું સ્થાન રાખે, એ જેટલું શોભાદાયક છે, તેટલું, પોતાની મેળે ‘વહીવટી હક્ક’ ભોગવવા પ્રયત્ન કરવો, એ શોભાદાયક નથી.

[૧૮]—યજ્ઞે ભાગે ધર્મોદ્ધાર સંસ્થાઓમાં ‘વહીવટી હક્ક’ માટે જ ઝગડાઓ ઉભા થાય છે. સંસ્થા ઉભી કરનારા પોતાનો ‘હક્ક’ કાયમ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે સમાજ પોતાનો હક્ક મંજૂર કરવા જાય છે. આ ‘હક્ક’ની ખીંચાતાણી પણ ત્યાં જ થાય છે કે, ત્યાં આવશ્યકતાથી વધારે દ્રવ્ય હોય છે. અથવા એવું થાય છે. નિર્ધન મંદિરો કે નિર્ધન ખીજી સંસ્થાઓની સામે પણ જોવા કાંઈ ભાગ્યે જ જાય છે. દ્રવ્યની પાછળ જ કમેશો રહેલા છે. અને ગૃહસ્થો, પોતાના આવા ‘વહીવટી હક્ક’ના મમત્વના કારણે પોતાના વ્યક્તિગત રાગ-દ્વેષોને પણ આવી

ધાર્મિક આગતોમાં નાખીને પોતાના વૈરની વસુલાતો લેવાની પણ કોશીશ કરે છે.

[૧૯]—સમાજ એટલે બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિઓનો સમૂહ. દરેક સમાજમાં ને દરેક ગામમાં કોઈ કોઈ એવી વ્યક્તિઓ પણ હોય છે, કે જેઓની ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હોતી નથી, છતી શક્તિએ એક પૈસો પણ ધર્મોદારમાં નથી ખરચતા, મંદિરાદિમાં એક દિવસ દર્શન પણ નથી કરતા, છતાં યેન કેન પ્રકારેણ પોતાનો ‘ વહીવટી હક્ક ’ જમાવવાની કોશીશ કરે છે. જ્યારે એક એવો બીજો વર્ગ પણ હોય છે, કે જેઓનો ધંધો, કોઈ પણ ઉપાયે બીજાને દયાવવા, પ્રતિષ્ઠિત કાર્ય કરનારી વ્યક્તિઓની શુભ કે જલ્દેરમાં નિંદાઓ કરવી, ધમકીઓ આપવી, તોફાનો મચાવવાં, પાડીઓ પડાવવી, અને ખરી રીતે તેમનું સમાજમાં કે જલ્દેરમાં કંઈ પણ સ્થાન નહિ હોવા છતાં, આ પ્રભાવેના ધંધા કરીને પોતાની સત્તા જમાવવાનો હોય છે. આવા બિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યો પોતાનો ‘ વહીવટી હક્ક ’ જમાવવા કોશીશ કરે છે. અને તેમાંથી અનેક પ્રકારની લડાઈઓ બીબી થાય છે.

બે પક્ષો

[૨૦]—સર્વત્ર થતા ઝપડાઓનાં મૂળ કારણો તરફ આંટતું ધ્યાન બેંચ્યા પછી હવે હું જખોના ઝપડા ઉપર આવું છું, કે જે ઝપડા મંબધી ફેંસેલો આપવાની મારે મારી રૂબ રૂબ જાળવવાની છે. આ ઝપડાનું મૂળ કારણ ‘ વહીવટી હક્ક ’નું છે. અને તેજ કારણે જખોના સમસ્ત સંધર્માં-મદાજનમાં બે પક્ષો પડી ગયા છે.

[૨૧]—એક પક્ષ—એક પક્ષ, કે જેને હું ‘ શેઠપક્ષ ’ના નામે જાણીતો અને જેના આગેવાન શેઠ ચાંપશી કુંવરજી છે, તેમનું છે કે ‘ અમારા દાદા શેઠ જીવરાજ રતનસીએ ‘ રતનદેવ ’

ભામનું મંદિર બનાવ્યું. તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૦૫માં થઈ, ત્યારથી આ મંદિરનો 'વહીવટી હક્ક' અમે ભોગવતા આવ્યા છીએ, કે જે 'વહીવટી હક્ક' શેઠ ભીમસી રતનસીના નામે ચાલુ રહ્યો છે. બેશક, અમે અમુક વર્ષોથી અમારી ઇચ્છાથી સમસ્ત મહાજનનો સહકાર જરૂર લેતા આવ્યા છીએ. '

[૨૨]—બીજો પક્ષ:—બીજો પક્ષ કે જેના આગેવાન શા. માણેકજી હંસરાજ છે, તેમનું કહેવું એવું છે કે—'મંદિરનો વહીવટ અમુક વર્ષોથી મહાજનને સુખત થયેલો છે. મહાજન તેનો વહીવટ કરે છે. અને મંદિરના બનાવ તરીકે અમે શેઠ ભીમસી રતનસીની આગેવાની સ્વીકારતા આવ્યા છીએ. '

[૨૩]—એક ખુલાસો—અહીં એક ખુલાસો કરી નાખું: 'રતન-ટુંક' નું મંદિર બનાવનાર જીવરાજ રતનસી છે, ને વહીવટ કરનાર તરીકે ભીમસી રતનસીનું નામ લેવાય છે. એનું કારણ એ છે કે—મેઘણ રતનસી, જીવરાજ રતનસી, પીતાંબર રતનસી ને ભીમસી રતનસી—એ ચાગ સગા બાઈઓ હતા. સં. ૧૯૨૨ સુધી જીવરાજ રતનસીએ વહીવટ કર્યો છે. સં. ૧૯૨૨માં એ બાઈઓમાં કાગળનિ થઈ છે. તે વખતે ભીમસી રતનસી નહિ હતા, તેમનાં વિધવા પૂજામા હતાં. આ કારણથી મંદિર સંબંધી 'વહીવટી હક્ક' મળ્યો આરો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. છતાં એ હક્કનો ભોગવટો ભીમસી રતનસીનાં વિધવા પૂજામા કરતાં હતાં, માટે વહીવટ કરનાર તરીકે શેઠ ભીમસી રતનસીનું નામ લેવાનું રહ્યું છે અને સં. ૧૯૪૭ સુધી આ વહીવટ શેઠ ભીમસી રતનસીના ધરે હતો અને જરૂર પડે મહાજનનો સહકાર લેવામાં આવતો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે. સં. ૧૯૪૭થી એક ચાવી રોકને ત્યાં, ને જે ચાવીઓ મહાજન પૈકી જે વ્યક્તિઓ પાસે રહેવા લાગી.

હલીલો

[૨૪]—ગ્રીજો પક્ષ, કે જેના આગેવાન શા માણેકજી હંસ-રાજ છે, તેઓનું કહેવું છે કે- ' સં. ૧૯૪૭માં હીમશી રતનશીના વિધવા પૂંજીમાએ મંદિરનો ' વહીવટી હક્ક ' કુલ મતાધી મહાજનને સોંપ્યો છે. ' આના સમર્થનમાં તેઓ એક છાપેડું હેન્ડગ્રીપ, મંદિરની દિવાલ ઉપરનો શિલાલેખ અને સં. ૧૯૭૬માં સમસ્ત મહાજનને એકત્રિત થઇ કરેલો ઠરાવ : એમ ત્રણ પ્રમાણો રજુ કરે છે. આ ત્રણે આગતો હું તપાસું.

[૨૫]—હેન્ડગ્રીપ-જે છાપેડું હેન્ડગ્રીપ મારી આગળ રજુ કરવામાં આવ્યું છે: તેનું મુખ્ય હેડિંગ છે: ' વહીવટદારોની કોર્ટમાં જુગ્યાની. ' આમાં દેવજી રતનશીની જુગ્યાનીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેની નીચે જ બે હેડિંગોવાળું લખાયું છે: ' માલિકોએ કરી આપેલ મહાજનને લખત ' અને ' નકલ પરથી નકલ ઉતારી છે. ' આ નીચેના લખાણમાં પૂંજીમાએ મંદિરનો વહીવટ મહાજનને સોંપ્યાનો ઉલ્લેખ છે, કે જે ઉપરની જુગ્યાનીવાળા લખાણથી વિરુદ્ધ જાય છે. પણ આ લખાણની સત્યતાના સંબંધમાં જે મૂળ (ઓરીજનલ) લખત જોઇએ તે મળતું નથી. એક હાથની લખેલી કોપી કે જે ધનજી પાસવીરના હાથની લખેલી કહેવામાં આવે છે, મને બતાવી; પણ તે પણ નકલ જ છે, અસલ તો નહિ જ. એટલે જ્યાં સુધી એની મૂળ (ઓરીજનલ) કોપી ન જોવામાં આવે ત્યાં સુધી આના ઉપર હું વધારે વજન ન રાખી શકું.

(૨૬)—શિલાલેખ-મૂળ મંદિરની એક દિવાલ ઉપર શિલાલેખ લાગેલો છે. આ શિલાલેખની છેલ્લી ત્રણેક લાઇનો ઘસી નાખેલી દેખાય છે. અને તે ગિયકુલ વાંચી શકાતી નથી. બીજા પક્ષનું કહેવું છે કે ' આ હીંટીઓમાં મંદિરનો વહીવટ મહાજનને સોંપ્યાનો ઉલ્લેખ હતો, તથા તેનો

ધરાદાપૂર્વક નાશ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંબંધી તપાસની અંતે જે ત્રણ બાબતો વિચારણીય થઈ પડે છે:—૧. આ લાંબતો ક્યારે અને કાણે ઘસી નાખી, એનું કંઈ પ્રમાણ મળતું નથી. ૨. સંધના ચોપડે શિવાલેખની નકલ ઉતારેલી હોવી જોઈએ, પણ તેવી અસલ નકલ રજુ કરવામાં આવતી નથી. ૩. શિલાલેખ જો મંદિરની પ્રતિષ્ઠાની સાથે જ, સં. ૧૯૦૫માં સ્થાપન કરવામાં આવ્યો હોય, અને મંદિરનો કુલ વહીવટ તે જ વખતે સંધને—મહાજનને સોંપવામાં આવ્યો હોય, તો મં. ૧૯૪૭ સુધી શેઠ ભીમશી રતનસીને ત્યાં વહીવટ કેમ રહી શકે? અને સં. ૧૯૨૨ની કારમતિમાં ત્રણે ભાઈઓનો મજબૂરો વહીવટ કેમ સ્વીકારવામાં આવે? એટલે આ શિલાલેખનું પ્રમાણ પણ ચંકાવાળું જ મણી શકાય.

[૨૭]—મહાજનનો ઠરાવ:— ‘ વહીવટી હક્ક ’ના સંબંધમાં એક અગત્યનું પ્રમાણ ખીજ પક્ષ તરફથી રજુ કરવામાં આવે છે તે છે : ‘ સં. ૧૯૬૬ કચ્છી અશાહ સુદ ૧૨ ગુરવારની રાતના ૯ વાગ્યાના સુમારે ઉપાશ્રયમાં સમસ્ત મહાજનને ભેગા થઈને કહેલો ઠરાવ. ’ આ ઠરાવમાં ચાર બાબતોનો જે નિર્ણય કરનામાં આવ્યો છે, તે આ છે:—૧. દહેરાસરના મહેતાજી સંબંધી લખત ભીમશી રતનસી તથા મહાજન સમસ્તના નામથી કરવું. ૨. દહેરાસરનો વહીવટ ભીમશી રતનસીના મુનીમ જે હોય તે, શા. જેઠા ખેતસી, તથા માણેકજી હંસરાજ—એમ ત્રણ જણ, આગળથી વહીવટ કરતા, તે પ્રમાણે કરે. ૩. પદ્મપ્રભુની પ્રતિમા ‘ રતનદ્રુક ’ના મંદિરમાં પધરાવે, અથવા ખીજ કોઈ મામ પધરાવે, તે પદ્મપ્રભુના વહીવટ કરનારાઓની મરજી ઉપર છે. ૪. કોરી ૩૨૦૦૦) શેઠ હીરજી ભીમશીની કાં. ઉપર દેરાસરની લેણી છે. એ કોરીઓની માગણી શેઠ ચાંપશી કુવરજી ઉપર મહાજન ન કરે, અને ખર્ચ કરીઆવર અટકાવે નહિ.

[૨૮]—આ ઠરાવ નીચે શેઠ ભીમશી રતનસીના વહીવટ કરનાર દેવજી રતનસીની, ઘેલા માણેક અને શા. માણેકજી હંસરાજની સહીઓ છે.

(૨૯)—ખરી રીતે આ વહીવટી ઝવડાનો અંત આ કરાવથી આવી નય છે. કારણ કે સમસ્ત મહાજનને ભેગા થઇને આ કરાવ કર્યો છે, આનો અર્થ હું એ રૂપણ કરું છું કે— સં. ૧૯૭૯ ના અષાઢ શુદ્ધ ૧૨ સુધી. મને તે રીતે 'વહીવટી હક્ક' ભોગવાયો હોય, પરંતુ આજની તારીખથી આ મંદિરનો 'વહીવટી હક્ક' શેઠ હીમસી રતનસી તથા સમસ્ત મહાજનની સંયુક્તાતાથી ભોગવાતો રહ્યો છે. અને આ દ્વારા અનુસાર વહીવટ અરામર સં. ૧૯૯૨ સુધી ચાલ્યો છે. એ પણ ઇતિહાસ તપાસતાં જણાયું છે.

બે અગત્યની બાબતો

(૩૦)—સં. ૧૯૭૯ થી સં. ૧૯૯૭ ના સમય સુધીમાં બે અગત્યના બનાવો બન્યા છે, કે જેના ઉપર મારે વધારે વિચાર કરવાનો ને નિષ્કૃષ્ટ આપવાનો રહે છે. આ બે બાબતોમાંની એક બાબત બની છે: સં. ૧૯૭૯ થી સં. ૧૯૯૨ ના સમય દરમિયાન; અને બીજી બની છે: સં. ૧૯૯૨ થી સં. ૧૯૯૭ ના સમય દરમિયાન.

(૩૧)—વાઘેરનો કેસ— સં. ૧૯૮૮માં એક મુસબમાન વાઘેર સાથે સમસ્ત મહાજનને ઝગડો થયો છે અને આ ઝગડાએ બહુ બપુંકરે ૩૫ પકકડ્યું હતું. આ કેમનું ને વર્ણન મેં જુદી જુદી વ્યક્તિઓ તરફથી સાંજળ્યું, તે ઉપરથી મને જણાયું છે કે આ કેમ અરેબર ન એક કેમન-સીમ મનાવ કહી શકાય. મને આ કેસમાં વધારે જિંડા ઉતરવાની જરૂર જણાતી નથી, પણ આ કેસના અંગે થયેલા અર્ચના સંમંધમાં જ મારે તો વિચાર કરવાનો રહે છે.

(૩૨)—જે વખતે આ કેસ થયો છે, તે વખતે બન્ને પક્ષો એક હતા અને તેના અંગે થયેલા અર્ચની ચોક્કસ રકમ, તે કેસના અર્ચ ખાતે માડવામાં આવી છે. પણ કહેવાય છે કે—અમુક રકમ તેને જ અંગે

જુની તીજેરીમાંથી ઠાઠવામાં આવી. અને તે ખર્ચ હજુ ચોપડે પડ્યું નથી, તેનું શું કરવું ?

(૩૩)—મારી હાલિએ વાઘેરની સાથે થયેલા કેસમાં મંદિરની કોઇ પણ રકમ ખર્ચવાનો ન દૂસ્તીઓને હજી હોઇ શકે, ન સમસ્ત મહાજનને હોઇ શકે. જે કેસમાં મંદિર, મૂર્તિ, કે મંદિરની કોઇ પણ મિલકત સંબંધી રક્ષણ કરવાનું કારણ ન હોય, એવા કેસમાં મંદિરની રકમ ખર્ચવી, એ જરા પણ હિચકવા યોગ્ય નથી. કારણ કે કેસનું પ્રારંભિક સ્વરૂપ, મંદિરની સાથે સંબંધ રાખનારું નહિ હવું. પણ પાછળનું સ્વરૂપ જોતાં સમસ્ત મહાજનને મળીને મંદિર, ધર્મ અને સમાજના ગૌરવ માટે આ ખર્ચ કયું છે, એમ ખતાવવામાં આવે છે. વળી સમસ્ત મહાજનની સમ્મતિથી આ રકમ કાઢી એ પણ વાત ચોક્કસ છે. સમસ્ત મહાજનનો જેતા ઉપર તે વખતે વિશ્વાસ હતો, તેને આ કેસને અંગે ખર્ચવાને માટે તે રકમ આપી. કેટલીક રકમ આ કેસના ખર્ચ ખાતે મંડાઈ છે, એ પણ બન્ને પક્ષ કબુલ કરે છે, તો પછી જે રકમ આ કેસના ખર્ચ ખાતે માંડવી, કોઇ પણ કારણ સર રહી ગઇ હોય, તે રકમ પણ તે કેસના ખર્ચ ખાતે લખી વાળવી જોઇએ.

(૩૪)—બન્ને પક્ષની વચ્ચેનો કેસ—મં. ૧૯૯૨ થી સં. ૧૯૯૭ સુધીના સમયમાં કંઈક ઝઘડાઓ અને મતભેદો વધારે થયા છે. અને તે કારણે બન્ને પક્ષની ચોક્કસ વ્યક્તિઓની વચમાં પરસ્પર કેસો પણ મંડાયા છે, કે જેનો સંબંધ મંદિરના હિત સાથે નથી જ જણાતો.

(૩૫)—આ સમયમાં આખા પહીવટની બાર લગભગ એ વ્યક્તિઓ ઉપર રહેલો દેખાય છે. શા. માણેકજી હંસરાજ અને મહેતાજી ખીંચરાજ કાનજી. આ બન્ને એક જ પક્ષના છે. આ ખીંચ પક્ષકારોએ, પરસ્પર થયેલા કેસોમાં જે ખર્ચ કયું છે, તે મંદિરની

રકમમાંથી ક્યું છે. આ સંજામી કયા-કયા કેસોમાં કેટલું કેટલું ખર્ચ થયું, એ તો ચોપડા બતાવે, પણ ખર્ચ થયું અને મંદિરની મિલકતમાંથી થયું છે, એ વાત તો ચોક્કસ છે.

(૩૬) —મારી દષ્ટિએ પરસ્પરના ત્રિવાદોમાં કાઈ પણ પક્ષકાર મંદિરની રકમમાંથી ખર્ચ કરે, એ બિલકુલ અનુચિત છે. અને તેમાંએ, જેમના હાથમાં મંદિરનો વહીવટ હોય, તેમણે તો પોતાની પ્રામાણિકતા જાળવી રાખવા માટે પણ મંદિરમાંથી ખર્ચ કરતાં જાયવું જોઈતું હતું, એમ સાતી સમજ કહે છે. કેટલું કેસો આવતાં, કહાચિત્ તે ખર્ચ મંદિરમાંથી લેનારું સૂચન કરે, તો તે વાત જુદી છે. વળી આ ખર્ચ મંદિરમાંથી ત્યારે થયું છે કે-મંદિરના મહેતાજી ખીંચરાજ, પોતે એક પક્ષમાં બળી ગયા, અને તેમણે પોતાના હસ્તકના વહીવટમાંથી ખર્ચ આપ્યું, એ વધારે ગેરવ્યાજબી કહેનાય. તેથી સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ શા. માણેકજી હંસરાજ અને મહેતાજી ખીંચરાજ આ કેસોમાં ખર્ચાએવી રકમ માટે જવાબદાર ગણાય.

(૩૭) —આવી રીતે આ એક હથું સત્તાના સમયમાં કંઈક તકરારી કારણે એક દિવસ મંદિર અને પૂજા-પ્રજ્ઞાપનાદિ બંધ રહેલ તે, અને મહેતાજી ખીંચરાજ, પોતાના મુકરર પગાંથી વધારે પગાર લીધો તે-આ જામતોને પણ હું અનુચિત જ સમજું છું.

લીમપુરાણું દ્રસ્ટ

(૩૮) —જે મંદિરની તકરારી જામતોનો હું કેમયો આપું છું, તે જ મંદિરની એક સ્થાવર મિલકતના સંમંધમાં પણ જનતાની ગેરમબજુતિ હું કરવા અહીં ખુલાસો કરી નાખું. અને તે છે-મુંગધમા લીમપુરાના દ્રસ્ટ સંજાંથી હકીકત. મારા જણવામાં આવ્યું છે તેમ, મુંગધના લીમપુરાનું રીતમર દ્રસ્ટીક થયેયું

છે. અને તે દ્રુટમાં જખી મંદિરના માધારણ ખરચ ખાતે વાર્ષિક અમુક દિરમો આપવાનું બધારણ થયેલું છે. એ દ્રુટના એક દ્રુટી શેઠ 'ચાંપસી કુંવરજી' છે, કે જેઓ મારી માથે એક બેડીઆ લવાદ છે. તેઓની સાથે આ સંબંધી ચર્ચા થતાં, અત્યાર સુધી નહીં અપાયેલી રકમ, અને હવે પછી આપવાની રકમ નિયમિત રીતે આપવાને તેઓ તૈયાર છે. એટલે આ સંબંધી વિશેષ બિહાપોદની જરૂર રહેતી નથી, આશા છે કે તેઓ નિયમ પ્રમાણે રકમ આપશે.

(૩૯)—મંદિર સંબંધી જે જે તકરારી બાબતો અમલની મને લાગી, તેના ઉપર મારી બુદ્ધિ અને મને મળેલાં સાધનોના પ્રમાણમાં મેં ઉપર બિહાપોદ કર્યો છે.

ઠરાવ.

(૪૦)—જખી મંદિરના 'વહીવટી હક્ક' માટે પહેલા ઝગડા મંબંધી જે જે વસ્તુઓ મારે વિચારવાની હતી, તે અત્યાર સુધી ઉપર વિચારાઈ છે. હવે મારું કામ તમામ બાબતોના નિષ્કર્ષ કયે ફેંસલો આપવાનું છે. આ બાબતો સંબંધી હું મારા નિર્ણય બહાર કડું તે પહેલાં એક વાત કહી દઉં અને તે એ કે—

(૪૧)—આ ફેંસલો આપવામા મારું એક જ દષ્ટિબિંદુ રહે છે કે—જખીના સમસ્ત મહાજનમાં સંપત્તિ વૃદ્ધિ થાય, મંદિરની આશાતના દૂર થાય, અને મંદિર બહોળલાલીમાં આવે. હું નથી ચાહતો કે—ઠાણ પણ નિમિત્ત, ટુકડાઓને સાધવામા વિમ્મજૂત થાય. આ દષ્ટિએ બધું વિચાર્યું પછી હું ઠરાવું છું કે—

(૪૨)—૧. સં. ૧૯૭૬ ના અપાડ શુદ્ધ ૧૨ ના દિવસે સમસ્ત મહાજને મળીને કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે શેઠ લીમસી રતનસી અને સમસ્ત મહાજન—એ બન્નેનો સંયુક્ત 'વહીવટી હક્ક' કાયમ રાખવો.

(૪૩)—૨. વાઘેરના ડેસ માટે જુની તીજેરીમાંથી કાઢેલી રકમ, જે તે ખર્ચ ખાતે માંડવામા ન આવી હોય, તે રકમ તે ડેસના ખર્ચ ખાતે માંડી વાળવી.

(૪૪)—૩. બન્ને પક્ષોની વચ્ચે ચાલેલા ડેસોમાં, બીજા પક્ષકારોએ જે ખર્ચ મંદિરના ચોપડામા માંડ્યું હોય, તે જેમતું તેમ કાયમ રાખી, તેને માંડી વાળવું.

(૪૫) ૪. નવા બંધારણ પ્રમાણે જે કમીટી ચુકરર થાય, તે કમીટીએ, ચોપડા તપાસી જેની જેની પાસે દેવદ્રવ્ય, સાધારણ દ્રવ્ય આદિની રકમો લેણી નીકળતી હોય, તેનું લિષ્ટ તૈયાર કરી તે ઉધરાણી વસુલ કરવાનું કામ હાથ પર લેવું.

(૪૬)—૫. મંદિર સંબંધી તમામ સ્થાવર જંગમ મિલકતનું નવેસરથી લિષ્ટ તૈયાર કરવું અને તે ઉપર કમીટીના પાંચ મેમ્બરોએ સહી કરવી.

(૪૭)—૬. હવે પછીથી મંદિરનો વહીવટ નીચે પ્રમાણેના ધારાધારણ અનુસાર ચલાવવો.

શ્રી જખૌ 'રત્નકુંડે' જૈન તીર્થના વહીવટનું
બંધારણ અને નિયમો.

૧. નામ

(૪૮)—આ તીર્થનો વહીવટ પાંચ મુદ્દસોની કમિટી કરશે. આ કમિટીનું નામ 'શ્રી જખૌ જૈન રત્નકુંડે તીર્થરક્ષક કમિટી' એવું રહેશે.

૨. ઉદ્દેશ અને કાર્ય

(૪૯)—આ કમિટીનો ઉદ્દેશ મંદિર અને તેના સાધારણ ખાતાનો વહીવટ કરવાનું રહેશે. તેના માટે આ તીર્થની સ્થાવર-જંગમ મિલકતનો વહીવટ રાખવો, જીર્ણોદ્ધારાદિ કાર્યો કરવાં, મંદિરમાં કોઈ પણ જાતની આશાતના ન થવા દેવી, દ્રવ્યનો દુરુપયોગ ન થવા દેવો, નોકર ચાકર રાખવા, તેમજ મંદિર સંબંધી ચાતુ અને અક્ષમાતી કાર્યો સંભાળવાં, તે કાર્યો રહેશે.

૩. મેમ્બરો

(૫૦)—આ કમિટીના જે પાંચ મેમ્બરો રહેશે, તેનીચેના ધોરણે રહેશે.

(૫૧)—૧. શેઠ, પ્રમુખ તરીકે કાયમ રહેશે. તેમની જગા પૂરવાની આવશ્યકતા હોય ત્યાં, તે તેમના વાગ્દેશરથી પુરાશે.

(૫૨)—૨. બાકીના ચાર મેમ્બરો પૈકી, એક પ્રમુખે પસંદ કરેલા રહેશે.

(૫૩)—૩. બાકીના ત્રણ મેમ્બરો સમસ્ત મહાજન તરફથી ચૂંટાયા રહેશે. અને તે સમસ્ત મહાજનની સભા બોલાવી ચૂંટવામાં આવશે.

(૫૪)—૪. શેઠ તરફથી સુકરર થએલ મેમ્બરની જગા બાકી પડતાં તેની પુરતી શેઠ નિમણૂક કરીને કરશે.

(૫૫)—૫. મહાજન તરફથી ચૂંટાએલ મેમ્બરની જગા બાકી પડતાં મહાજન સમસ્ત પોતાની સભા બોલાવી પુરતી કરી આપશે. કોઈ પણ પ્રસંગે મહાજન ત્રણ મહિના સુધીમાં મેમ્બરની ચૂંટણી ન કરી આપે, તો કમિટીના મેમ્બરો બહુમતિથી મહાજનમાંથી ચૂંટી લેશે.

(૫૬)—૧. મહાજન તરફથી ચૂંટાએલા ત્રણે મેમ્બરો સ્થાનિક હોવા જોઈએ. તેમ પ્રમુખ પોતે હાજર ન રહી શકતા હોય, તો તેમણે પોતાનો પ્રતિનિધિ સ્થાનિક મુકરર કરવો પડશે, અને તેને પોતાનું લિખિત મુખત્યારનામું આપવું પડશે. બીજા મેમ્બરોએ પોતે જ હાજરી આપવી પડશે.

(૫૭)—૭. એક વખત છૂટા થયેલ મેમ્બરની ચૂંટણી તથા નિમણુંક ફરીથી પણ કરી શકાશે.

૪. સત્તા

(૫૮)—આ કમિટીને આ તીર્થ સંબંધી તમામ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા રહેશે, કે જે કલમ ૨ માં બતાવવામાં આવી છે. દરેક કાર્ય, મિટિંગમાં બહુમતીથી પસાર કરીને કરાશે.

૫. મિટિંગ

(૫૯)—૧. ળાજામાં ળાગી મહિનામાં એકવાર આ કમિટીની મિટિંગ મેળવાશે, ને જે કાર્ય કરવાનું હશે તે સંબંધી નિર્ણય કરી, તેની ચોખ્ખી વ્યવસ્થા કમિટી કરશે.

(૬૦)—૨. ખાસ જરૂરી કામે પ્રમુખ પોતાની સહીથી પણ સર-ક્યુલર ફેરવી મિટિંગ બોલાવી શકશે.

(૬૧)—૩. જે મેમ્બરોની લિખિત સૂચના મળવાથી પણ મેકેટરી મિટિંગ બોલાવી શકશે.

(૬૨)—૪. મિટિંગમાં થયેલ કાર્યની નકલ દરેક મેમ્બરને સેક્રેટરી મોકલશે.

(૬૩)—૫. દરેક મિટિંગમાં થયેલ કાર્યની નોંધ મીનીટ બુકમાં ગખવામાં આવશે. અને તે ઉપર તે પછીની મિટિંગના પ્રમુખ સહી કરશે.

૬. હાજરી

(૬૪)—૧. રચાનિક દરેક મેમ્બરે અનતા સુધી દરેક મિટિંગમાં હાજરી આપવી જોઈશે.

(૬૫)—૨. કમિટીના જે રચાનિક મેમ્બરે, એક વર્ષની મિટિંગો-માંથી એક પણ મિટિંગમાં હાજરી નહિ આપી હશે. તેનું નામ કમિટી-માંથી બાતલ કરવામાં આવશે.

(૬૬)—૩. ડોઈ પણ મેમ્બરની જગા ખાલી પડતાં, જે રીતે તે મેમ્બર ચૂંટાઈને યા નિમણૂકથી આવ્યા હશે. તેની જગા તે રીતે પૂરાશે.

(૬૭)—૪. જેરહાજરીથી કમી થતા મેમ્બરોની નિમણૂક અથવા ચૂંટણી ફરીથી પણ કરી શકશે.

૭. નવી ચૂંટણી

(૬૮)—એક વખત નિશ્ચિત થયેલી કમિટી ત્રણ વર્ષ કામ કરશે. ત્રણ વર્ષ પૂરાં થતાં પ્રમુખ સિવાયના ચારે મેમ્બરોની નિમણૂક અને ચૂંટણી થશે.

૮. જવાબદારી

(૬૯)—ડોઈ પણ જાતના જેરવહીવટ માટે તે તે સમયના પાંચે મેમ્બરો જવાબદાર ગણાશે.

૯. કોરમ

(૭૦)—મિટિંગનું કોરમ ઓછામાં ઓછા ત્રણ મેમ્બરોનું રહેશે, અર્થાત્ ત્રણ મેમ્બરોની હાજરીથી કાર્ય કરી શકાશે. પણ એક વખતની મિટિંગમાં ત્રણની હાજરી ન હોય, તે કાર્ય (જે અધુરું રહ્યું હશે તે) બીજી મિટિંગમાં બે મેમ્બરોથી પણ કરી શકાશે. મિટિંગમાં સરખા મત પડતા હોય ત્યારે પ્રમુખ પોતાનો એક મત વધારે આપશે.

૧૦. સેક્રેટરી

(૭૧)—હિમાબી તમામ કામ, મંદિરો સંબંધી સીધી દેખરેખ તેમજ વ્યવસ્થા માટે એક પમારદાર સેક્રેટરી (મહેતાજી) રાખવામાં આવશે.

(૭૨)—૧. પ્રમુખના પ્રતિનિધિ અને સેક્રેટરી—એ બન્ને હંમેશાં જુદી વ્યક્તિઓ રહેશે.

(૭૩) ૨. સેક્રેટરીની નિમણૂક કમિટી કરશે.

(૭૪)—૩. મિટિંગો બોલાવવી, પૂજારીઓ અને બીજા નોકરો ઉપર સીધી દેખરેખ ગમવી, હિસાબ ચોક્કસો રાખવો, મંદિરોની સ્વચ્છતા વગેરે ઉપર ધ્યાન આપવું, મિટિંગો બોલાવવી, મિટિંગોની નોંધ રાખવી, મેમ્બરો સંબંધી વ્યવસ્થા જાળવવી, એ વગેરે કાર્યો સેક્રેટરીએ કરવાનાં છે.

(૭૫)—૪. સેક્રેટરીના હવાતે રાજના ઉપયોગનાં વાસણો, આંગીઓ ને બીજા જરૂરી ચીજો રહેશે. ઉપરાંત રોકડ પુરાંત કોરી ૫૦૦) પાંચમો સુધી રહેશે. તેથી વધે તો રશ્યાનિક મેમ્બરોને બોલાવી યાત્રા, તીર્થોત્સવોમાં મૂકી દેવાશે.

(૭૬)—૫. વધારેમાં વધારે ઠેરી ૨૦૦) જસો સુધીની પહોંચ સેક્રેટરી પોતાની સહીથી આપી શકશે તેથી વધુ રકમની પહોંચ પોતાની મહી સાથે, કમિટીના કોઇ પણ સ્થાનિક મેમ્બરની સહીથી આપી શકાશે.

(૭૭)—૬. સેક્રેટરી એક સાથે વધુમાં વધુ ૨૦૦) જસો ઠેરી સુધીનું ખર્ચ કરી શકશે, તેથી વધુ ૫૦૦) ખાંચસો ઠેરી સુધીનું ખર્ચ, પ્રમુખ કે પ્રમુખના પ્રતિનિધિની સમ્મતિ મેળવી કરી શકાશે, અને તેથી વધારે ખર્ચની જરૂર પડે તો કમિટી બોલાવી મંજૂરી મેળવી કરી શકાશે.

૧૧. મિલકતનું રક્ષણ

(૭૮)—આ તીર્થની મિલકતના રક્ષણ માટે એક બંડારની કાટડી અને તેમાં બે તીજેરીઓ રહેશે.

(૭૯)—૧. તીજેરી ઘુની:—આમાં ચાતુ ઉપયોગ વિનાનું બિનજરૂરી જોખમ રહેશે. આ તીજેરીની ચાર ચાવીઓ રહેશે. તેમાંની એક શેઠ અને બાકીની ત્રણ મહાજનના ત્રણ મેમ્બરો પાસે રહેશે. જીર્ણોદ્ધાર તથા નાણાની હેરફેર કે એવા કોઇ અગત્યના કાર્ય પ્રસંગે આ તીજેરી ખોલી શકાશે.

(૮૦)—૨. તીજેરી નવી:—અવારનવાર જરૂર પડતી જોખમી ચીજો તેમજ વધારેમાં વધારે ખચાસ હજાર ઠેરી રોકડ આ તીજેરીમાં રહેશે. આ તીજેરીની પણ ચાર ચાવીઓ રહેશે અને તે, ઉપર પ્રમાણે શેઠ અને ત્રણ મહાજનના મેમ્બરો પાસે રહેશે.

(૮૧)—૩. મંદિરે સંબંધી તમામ નાનામાં નાની ને મોટામાં મોટી ચીજો, તેનું નામ, તોલ, માપ ને ગણતરી સાથેનું લિખ્ત રહેશે. તે તે તીજેરીમાં રહેશે.

(૮૨)—૪. જન્મે તીજ્જેરીઓમાં એક વધાગની જુક રહેશે. ત્યારે ત્યારે જે જે ચીજ તે તે તીજ્જેરીમાંથી કઢાશે, ત્યારે ત્યારે તેની નોંધ તેમાં રહેશે. ને તે ચીજ પાછી ચૂકતાં, તારીખવાર તેમાં જમા થશે. હાજર રહેય મેખરો તેમાં મહી કરશે.

(૮૩)—૫. કમિટીએ મંજૂર કરેલા કોઇ પણ કાર્ય પ્રસંગે તીજ્જેરી ખોલવામાં કમિટીનો કોઇ મેખર સહકાર નહિ આપે તો, તેને વધારેમાં વધારે પંદર દિવસની મુદત આપવામાં આવશે. તેટલી મુદતમાં પણ જો તે સહકાર નહિ આપે, તો તે મેખર, કમિટીના મેખરપદથી દૂર થયો છે, એમ સમજી, કમિટીને તેની પામેની ચાવી સિવાય પણ તીજ્જેરી ખોલવાનો હક્ક રહેશે. અને તે મેખરના સ્થાનમાં કમિટી જીજો મેખર ચૂંટી લેશે.

૧૨. હિસાબનું ઑડિટ

(૮૪)—૧. દર વર્ષે હિસાબનું સરવૈયું ઠાઠી, તેની નક્ક ખધા-આની જણુ માટે દર બાદરવા મહિનામાં બોર્ડ ઉપર જાહેર કરવામાં આવશે.

(૮૫) ૨. દર ત્રણ વર્ષે કોઇ પણ સ્થાનિક, હિસાબી કામના સાગ અનુભવી પામે હિસાબ ઑડિટ કરાવાશે. અને મમસ્ત સૂંધ ભેગો કરી તે હિસાબ જાહેર કરવામાં આવશે. તેમ દરેકને જોવા માટે ખુલ્લો રહેશે. કમિટી ઉચિત સમજશે તો છપાવીને પણ બહાર ચૂકશે.

૧૩. બંધારણમાં ફેરફાર

(૮૬)—આ બંધારણ હાલ ત્રણ વર્ષ સુધી કંઈ પણ ફેરફાર વિના ચાલુ રહેશે. તે પછી ત્રણ વર્ષના અનુભવથી તેમાં કંઈ ફેરફાર કે મુધારો વધારો કરવાની જરૂર જણાશે, તો કમિટી પોને સર્વાનુમતિથી તે કરી શકશે. આ મિટિંગમાં કમિટીના પાંચે મેખરોની હાજરી હોવી જોઈશે.

(૮૭)—આજના જમાનામાં બંધારણ વિનાની કામ પણ સંસ્થા જેમ લોકપ્રિયતા યેજવી શકતી નથી, તેમ અદ્યતનને પણ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. ‘ વહીવટી દફતર ’ માટે પડતી તકરારોમાં ધબ્બીવખત; ‘ બંધારણનો અભાવ ’ પણ કારણ બને છે. બંધારણના અભાવથી, કાર્યકર્તાઓને પોતાની જવાબદારી સમજવામાં મુશ્કેલીઓ પડે છે. દરેક કાર્યકર્તાને પોતાની સત્તાનું જ્ઞાન પણ હોવું જોઈએ. વળી અત્યારે, એક દૃષ્ટિ સત્તા તરફ લોકોનો ખૂબ ખૂબ અલગમો જાયો છે. આવી અનેક બાબતો માટે બંધારણની તો ખાસ જરૂર છે જ.

(૮૮)—જખોના જૈન મંથમાં મંદિરના ‘ વહીવટી દફતર ’ સંબંધી પડેલા ઝઘડામાં પણ ખીજાં અનેક કાગળો સાથે આ પણ એક કાગળ છે કે—બંધારણનો અભાવ, અને તેટલાજ માટે ઝઘડાની મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનો ફેંસલો આપવા સાથે એક બંધારણ પણ ઉપર બનાવી આપવામાં આવ્યું છે. જે કે આથી પણ વધારે બારીક બંધારણ બનાવી શકાવું હતું, પરંતુ કચ્છની પ્રજાનું અને ખાસ કરીને જખોના મહાજનનું માનમ, જે કંઈ મારા સમજવામાં આવ્યું છે. અને અહીંની પરિસ્થિતિ જે જેવાઈ છે, એને અનુસરીને મારી અસ્પર્ધિત પ્રમાણે ઉપર પ્રમાણે બંધારણ મુકરર કરી આપું છું. આશા છે કે સમસ્ત જૈન મહાજન અને કાર્યકર્તાઓ, કેવળ તીર્થનું હિત ધ્યાનમાં રાખી, પ્રશ્ન સાક્ષીથી, કોઈનો પણ પક્ષપાત ક્યો વિના, નિખાલસ હૃદયથી અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી બધું કાર્ય કરશે.

(૮૯)—પ્રાન્તેન્દ્ર, બાઈ લાલજીભાઈ ધેજાભાઈ બી.એ., એસએસ. બી.નો આભાર માનું છું, કે જેમણે મને આ ફેંસલો આપવામાં પોતાના સમયનો, બુદ્ધિનો અને જ્ઞાનનો ખૂબ ખૂબ સાચ આપ્યો છે. શામનદેવ સર્વને સદ્બુદ્ધિ આપો !

જખો (૩૨૭) કાગળ વહી ૧૧
સં. ૨૪૬૭, ધર્મ સં. ૧૯. સં. }
૧૯૯૭ તા. ૨૩-૩-૪૧

(સહી) વિધાવિજય

(૯૦)—શ્રી. હું ચાંપશી કુંવરજી જવરાજ, મારા તરફથી સહી કરતાં જણાવું છું કે—અમારા શ્રી જખી જૈન 'રત્નદૂક' દેરાસરના મધ-ડાઓનું નિકાલ લાવવા માટે જે 'લવાદ પંચ' નીમવામાં આવ્યો તેમાં એક લવાદ તરીકે મારી નિમણુંક કરવામાં આવી હતી. અને પૂજ્ય મહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજીના તેડાવવાથી હું મુંબઈથી અત્રે આવી એઓશ્રીને જોઈતી મારા હકક તથા પક્ષ સંબંધી બધી બાજતોની માહેતી તથા અમનજી આપી, તે ઉપરથી મહારાજશ્રીએ જે ફેંસલો બદ્ધ પરિશ્રમ અને વખતનો ભોગ આપી ક્યો છે, તે વાંચતાં આ નીચે જણાવેલી બાજતોમાં સંમત ન હતો.

(૯૧)—(૧) પેરેઆદ ૪૪ માં બન્ને પક્ષો વચ્ચે ચાવેલા કેસોમાં બીજા પક્ષ તરફથી ખર્ચાયેલ રકમ જેમની તેમ માંડી વાળવા કગવવામાં આવ્યું છે.

(૯૨)—(૨) પેરેઆદ ૪૩માં વાધેરોના કેસ વખતે તીજોરીમાંથી નિકળેલ રકમ તે વખતે મંડાતા રહી ગઈ તે રકમ ખરચ ખાતે લખી નાખવા કરાવવામાં આવ્યું તે.

(૯૩)—(૩) મહેતા ખીયગંજ કાનજીએ પોતાના મુકદ્દર થયેલ પગાર કરતાં વધુ પગાર લીધેલ. એ બદલ પણ આપ મહારાજશ્રીએ ઘટલું લક્ષ ન આપ્યું.

(૯૪)—એમ આ ત્રણ બાજતોમાં હું સંમત ન હતો, અને મારો વિરૂદ્ધપણ હતો. છતાં પૂજ્ય મહારાજ સાહેબના સમજવટથી અને આ ફેંમલો લખાયા પહેલાં મેં મદાગજ સાહેબને કજુલાત આપી હતી કે અમે અમાગ તગ્જનું મધળી હકીકત આપના પાસેરજી કશું પણ છેવટ આખરે ફેંસલો આપ મહારાજશ્રી જે કરી આપશો તે હું કજુલ રાખીશ. તો કજુલાત મુજબ આપશ્રીએ આ કરેલો આખો ફેંમલો કજુલ કરી સમત માઉં છું.

શ્રી. ચાંપશી કુંવરજી જવરાજ

મિતિ સં. ૧૯૬૭ના શમજ ૧૬ ૧૨ને સોમે તારીખ ૨૪માર્ચ મન ૧૯૪૧

અગત્યની નોંધ

(૯૫)—ઉપર પ્રમાણે સંપૂર્ણ ફેંસલો તેમજ ધારાધોરણ લખાઈ ગયા પછી અને અમારી બે લવાદોની સહીઓ થઈ ગયા પછી મારે દિલ્લગીરી સાથે આ નોંધ લખવી પડે છે.

(૯૬)—ફેંસલામાં બતાવેલી ત્રણ જાગતો, કે જે પારેગ્રાફ ૩૧ થી ૩૭ સુધીમાં ચર્ચવામાં આવી છે—(વાથેરનો કેમ, બને પક્ષની વચ્ચેનો કેસ અને મહેતાજી ખીંચરાજી નિયત પગારથી લીધેલો વધારે પગાર)—તેમાં મેં રપટ બતાવ્યું છે કે તેમાં ખરચાએલી અને ચોપડે નહિ મંડાએલી રકમો, દેવદ્રવ્યમાંથી ખર્ચવાનો કોખનો કંઈ હજી નહિ હતો. તેમાં વાથેરના કેસમાં કદાએલી રકમ સમસ્ત મહાજનને મળીને કાઢી છે, એટલે સમસ્ત મહાજન જવાબદાર છે. આપમના કેસોમાં ખરચાએલી રકમના જવાબદાર શા. માણેકજી હંસરાજ ને તે વખતના મેતાજી ખીંચરાજી છે, કારણ કે તેમણે તે વખતની એકલાયું સત્તાનો દુરુપયોગ કર્યો છે. અને નિયત પગારથી વધારે પગાર લેવાની જવાબદારી મહેતાજી ખીંચરાજીની છે. વળી આ મહાનુભાવોની એકલાયું સત્તાના સમયમાં એક વખત મંદિરના દરવાજા બંધ રહ્યા, પ્રભુની પૂજા-પ્રશાસન અને જાવિક ખુરુપોને દર્શન-પૂજન પણ બંધ રહ્યાં.

(૯૭)—આ બધી જાગતો દેવદ્રવ્યને હાનિ પહોંચાડનાર, વહીવટ કરનાર તરીકે પોતાની અયોગ્યતા પ્રકટ કરનાર ઓ અમાજનો વિશ્વાસ ખોનાર તરીકે બની છે, એમ કહેવાય અને તેટલા માટે તે ન માફ થઈ શકે તેવી છે.

(૯૮)—તેમ છતાં પારેગ્રાફ ૪૧ માં બતાવ્યા પ્રમાણે, મારો ધરાદો કોષ પણ રીતે અહીંના મહાજનમાં-સંઘમાં શાંતિ ફેલાવવાનો, આવા બબ્બે તીર્થનું સંરક્ષણ કરવાનો, મંદિરના દ્રવ્યની થતી હાનિ બચાવવાનો,

અને કોઈ પણ રીતે સંઘની-મહાજનની કીર્તિ કેમ વધે, એવો પ્રયત્ન કરવાનો હોય નં. ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫ ના પારેઆફેઆ શા. માણેકજી હંસરાજ અને તેમના પક્ષને અનુકૂળ થાય એવા જ ઠરાવો કર્યા.

(૯૯)—અગાસા તાલુકાના વહીવટદાર સાહેબ શ્રીમાન હરિયાલભાઈની સમક્ષ શા. માણેકજી હંમગાને અનેકવાર કબુલાત આપી કે અમે ખરચાએલી ગ્રંથ માફ કરવામાં આવે તો હું મહી કરવા તૈયાર છું. મારી અને જોડીઆ બવાદ શેઠ ચાંપશી કુંવરજીની તેમ કરવાની ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં, જે આટલા જ માટે, એક લનાદ અથગ રહી જતા હોય તો, તેટલું મદન કરીને પણ ત્રણે લવાદો એકત્રિત થઈ જાય તો સારું, તેમ ધારી શેઠ ચાંપશી કુંવરજીને સમજાવી મેં તે વાત કબૂલ ગણી, ફેમણે તૈયાર કર્યો.

(૧૦૦)—આમ બધી રીતે શા. માણેકજી હંમરાજનું માન રાખવા છતાં પણ મારે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે કે—ત્રીજા લવાદ માણેકજી હંસરાજે ઉવટની ધડીએ સહી કરવાની એકબી ના પાડી છે. મેં તેમને ૪૪-૩-૪૧ ના દિવસે એક પત્ર લખી સૂચના કરી કે —

(૧૦૧)—“ તમે એક જ વાતમાં મતભેદ જણાવેશો, તે વાત “તમારા કહેવા પ્રમાણે કંઠવામાં આવે, તો મહી કરવાની કબુલાત વહીવટ-
“દાર સાહેબની સમક્ષ આવેશી. તમે કાતે મારી પાસે આવ્યા, વાચ્યું.
“સવારમાં આવ્યા. આઠ વાગે આવવાનું કહી ગયા. જે વખત માણુમ મોક-
“લના છતાં હવે આવવાની ના પાડો છો. હમણું વહીવટદાર માહેમ ભુજ
“જતાં મને મળીને ગયા, મેં તેમને વંચાવ્યું. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે લખાયું
“છે, એટલે તમો મદી કરશે જ, એવું વહીવટદાર માહેમ કહી ગયા છે.
“તમારા કહેવા પ્રમાણે લખવું મને ગેરબ્યાજખી લાગતું હતું, છતાં ગામમાં
“શાન્તિ થાય, તમારું કંઠ રથાન ગઢે, એ ધરાદાથી તમારું માન રાખ્યું.”

“છતાં તમને તેની કંઈ કિંમત નથી. અને જાણે કે—કોઈ પણ ઉપાયે ગામમાં
 “અશાન્તિ રાખવી છે, મંદિરને હાનિ પહોંચાડવી છે, એવી જ તમારી વચણ
 “હોય એવું બતાવો છો. ધડીએ ધડીએ તમારા વિચારોમાં ફેરો છો. હું
 “તમને આથી સૂચના કરું છું કે—તમારે તમારી માણસાઈ જાળવવી હોય
 “અને ખરેખર જ તમે શાન્તિને ચાહતા હો તો આવો, વાંચો, અને સહી
 “કરો. જો બપોરે બાર વાગ્યા સુધીમાં નહિ આવો તો આ ફેંસલા સંબંધી
 “મને ઉચિત લાગશે તે માર્ગ લઈશ. અને જો કંઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામ
 “આવશે, તો તેના જવાબદાર તમે ગણાશો.”

(૧૦૨)—મારે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે શા. માણેકજી
 હંસરાજે મારી સૂચના ઉપર ધ્યાન આપ્યું નથી. ને તેઓ પોતાના
 “લવાદ” તરીકેના ધર્મથી ચૂક્યા છે. નીતિ, કાયદો તો એ છે કે—કોઈ
 વિષયમાં એમની મતભેદ હતો, તો તેઓએ પોતાનો મતભેદ નોંધીને પણ
 સહી કરવી જોઈતી હતી. પરંતુ સર્વથા સહી કરવાથી દૂર રહેવું, એનો
 અર્થ શો હોઈ શકે, એ બાબે જ સમજાવવાની જરૂર રહે છે.

(૧૦૩)—હવે જ્યારે તેઓ સહી કરવાથી દૂર રહે છે, તો પછી,
 મારે દિલગીરી સાથે મારા જોડીઆ લવાદ શેઠ ચાંપસી કુંવરજીની સાથે
 મળતા થઈ ઠરાવવું પડે છે કે—

(૧૦૪)—(૧) પેરેઆદ ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે
 આપસના કેસોમાં બીજા પક્ષે જે ખર્ચ મંદિરમાંથી ક્યું હોય, કે જે
 રૂકમ મંદિરના ચોપડા તપાસતા માલૂમ પડે, તેના જવાબદાર તે વખતના
 વહીવટદાર ટ્રસ્ટી શા. માણેકજી હંસરાજ અને તે વખતના મહેતાજી
 ખીંચરાજ કાનજી છે. નવી કમિટીએ તે રૂકમ વસુલ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

(૧૦૫)—(૨) પેરેઆદ ૩૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે—મહેતાજી
 ખીંચરાજ કાનજીએ, પોતાના નિષ્ઠ પગારથી વધારે પગાર પોતાની

હજીયાથી-મુન્સરીથી ઉપાડયો હોય, તેના જવાબદાર તેઓ છે. તે રકમ કેટલી છે, તે તપાસી, કમિટીએ વસુલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

(૧૦૬)—(૩) પેરેઆદ ૩૧, ૩૨, ૩૩ માં જણાવ્યા પ્રમાણે વાગેના કેસમાં જે રકમ ચોપડે મંડાવવા વિનાની રહી હોય, તે રકમ કેટલી છે, તેની તપાસ કરી તે રકમની જવાબદારી સમસ્ત મદાજન ઉપર રહેલી છે. માટે સમસ્ત મદાજનને તે રકમ ભરપાઈ કરી દેવી.

(૧૦૭)—(૪) ઉપરના ઠરાવથી પેરેઆદ ૪૩-૪૪ માં કરેલા ઠરાવો સ્થિત થાય છે.

(૧૦૮)—અંતમાં ફરીથી પણ જણાવું છું કે નવા બંધારણ પ્રમાણે જે નવી કમિટી નીમાય તે પ્રભુ સાક્ષીથી કાઢીને પણ પદપાત રાખ્યા વિના મંદિરનો વહીવટ ચલાવે, એવી બધાંમણ કરી, શામનદેવ સર્વને મદ્દલુદ્ધિ આપો અને મૌતું કસ્યાણ થાઓ, એવી ઇચ્છા સાથે આ દેસયો અહીં પૂરો કરું છું.

કાંગણ વહિ-૧૩, ૨૪૬૭.

ધર્મ મં. ૧૯

મં. ૧૯૯૭. તા. ૨૫-૩-૪૧

(મહી) વિદ્યાવિનય
લી. ચાંપરી કંપરજી હવરાજ
ઉપરના મદાજન સાહેબના ઠરાવને
જુ. મગ્મત છું. દા. પોતે.

આજ તારીખ ૨૬-૩-૪૧ ના સવારના ૧૦મી વાગે જૈન. ઉપાગ્રામાં સમસ્ત મદાજનની મહા ભેગી થતાં પ્રમુખ શ્રી વિદ્યાવિનયજી મુનિરાજના પ્રમુખપણાનીયે, નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે.

૧. અહીં આના પ્રધા સંબંધી દેસયો અને બંધારણ સમસ્ત મદાજન મંજૂર કરે છે.

૨. બંધારણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચ મેમ્બરોની ચૂંટણી, કમેટી સારું, નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી:—

૧. શેઠ હીમશી રતનશી તરફથી શેઠ ચાંપશી કુંવરજી, પ્રમુખ.

૨. શેઠ ચાંપશી કુંવરજી તરફથી શા. લાલજી આણંદજી.

૩. સમસ્ત મદાનજન તરફથી શા. વંસાયા ધારસી, શા. શીવજી જીવરાજ તથા શા. વેરશી ટોકરસી એમ ત્રણ મેમ્બરો ચૂંટવામાં આવ્યા.

નોંધ:— જખૌના સમસ્ત મદાનજનો મોટો ભાગ આ સભામાં હાજર હતો. પ્રમુખે સમસ્ત મદાનજનની મંમતિ સેતાં બંધારણ અને ફેસલો, એકીમતે મંજૂર રાખવામાં આવ્યો હતો. મેમ્બરોની ચૂંટણી માટે સમસ્ત મદાનજનમાં માત્ર એક જ વ્યક્તિનો વિરોધ હતો. અહીંઆના નિયમ પ્રમાણે રીતસર ટેલીઓ ફેરવીને મદાનજનની આ સભા બેઠાવામાં આવી હતી.

૨૬-૭-૪૧
રાગણ વદિ ૧૪. ૨૪૬૭.
ધર્મ સં. ૧૯

(મહી) વિધાવિનય

શા. ચાંપશી કુંવરજી

શા. વંસાયા ધારસી દા. પોતાના

શા. લખમશી હરપાર

શા. લાલજી ઘેલાભાઈ

શા. શીવજી જીવરાજ મણુશી

શા. વેરસી ટોકરસી દા. પોતે

શા. પદમશી હરપાર

શા. રતનશી મહુ પુતળની સહ દા. પોતાના

- શા. લાલજી આણુંદજીની સહ, દ. પોતે.
 શા. વિશનજી લાલજી દા. પોતે
 શા. રતનગીં વેગસી દા. પોતાના
 શા. નેજીમી વમાયા દા. પોતાના
 શા. બવાનજી વીરધોરની સહ
 શા. વિશનજી કચેઆણુંજીની સહ દા. પોતાના
 શા. ઉમરશીં દેવમીંની સહ દા. પોતાના
 શા. નેજીશીં વસાવા ધારશીની સહ દા. પોતે
 શા. દેવજી ખેતશીં દા. પોતાના
 શા. ટોકરશીં સામતની સહ દ. પોતાના
 શા. રાવમજી હીરજી ધણીના કહેવાથી લખમશી હરપાર
 શા. શામજી રાવમજી દા. પોતે
 શા. મહુ વસાયાની સહ દા. શા. નેજીસી વમાયા
 શા. જેઠા દેવજીની સહ દા. વિશનજી લાલજી, ધણીના કેવાથી.
 શા. કુંવરજી પાંચારીઆની મહદા વિશનજી લાલજી, ધણીના કેવાથી
 શા. આણુંદજી જીવરાજ
 શા. ખીમજી દેરાજની સહ. દા. પોતે.
 શા. દેવજી લખમશીની સહ દા. ખીમજી દેરાજ, ધણીના કેવાથી
 વેવજી શામજી પૂમરીની સહ દા. પોતાના.
 શા. બવાનજી કાનજી
 શા. ઝવેરચંદ કુંવરજી દા. પોતે
 શા. જીવરાજ હીરજીની મહદા. શા. બવાનજી કાનજી
 શા. પદમસી મુલજીની સહ દા. પોતે
 શા. નેજીશી ટોકરશીની સહ દા. પોતે
 શા. વેરશીં દેવજી લખમજીની સહ દા. પોતાના
 શા. શીવજી કેશવજીની સહ દા. પોતાના

શા. નરશીં દેવજી દા. પોતે, શા. આજુદજી ડોશામાઇ દા. પોતાના
 શા. નેજુશીં રતનશીં દા. પોતાના, શા. ભવાનજી દેવશીં દા. પોતાના
 શા. કીરજી નેજુશીંની મઠ દા. પોતાના, શા. શામજી વમ્યાયાની મઠ દા. પોતાના
 શા. પાસુભાઇ હરપાર દા. પોતે

ઉપર પ્રમાણે મદાજને આપેલી સત્તા પ્રમાણે કમીટીએ પોતાનું કાર્ય સંભાળી લીધું, અને મંદિરમાં તેમજ મદાજનવાડીમાં જોષ્ઠતા સુધારા કરી, આજે કમીટી પોતાનું કાર્ય સારી રીતે ચલાવી રહી છે.

પરંતુ હંમેશ જનતું આજુ છે, તેમ દરેક ગામમાં કોઇને કોઇ તો એવી વ્યક્તિઓ હોય છે, કે જેઓના સ્વાર્થમાં કાંઇ પણ હાનિ પહોંચતી હોય, તે સમાજનાં કામો જગાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આ હિસાબે મહેતાજી ખીંચરાજે કહેવાય છે કે ખીજા કોઇના ઉશ્કેરવાથી ખિટ્ટા કોર્ટમાં આ ફેસલો રદ કરાવવા અને પીવાય નહિ તો ઢોળી દેવું, એ ન્યાયે છેવટે તે મંદિરના વહિવટ ઉપર તીસીવર નીમાવાવાનો દાવો કર્યો.

આ દાવો ખિટ્ટા કોર્ટમાંથી નીકળી જતાં તેમણે ભૂજની ઉંચ્ચી અદાલતમાં અપીલ કરી છે. આથી કોર્ટનાં પરિણામ ગમે તે આવે તેની સાથે મારા જેવા સાધુને કાંઇ પણ નિરજાત ન જ હોય, ને નથી જ. પરંતુ સોફ માનસ ઠેકું છે, એજ માત્ર આપણે તો જોવાનું છે. ખુશી થવા જેવું છે કે આખા સંઘમાંની એકાદ બે વ્યક્તિના ધમપછાડની કંઈ અસર થઈ નથી, ને આજે મંદિરનું કાર્ય—વહિવટ સુંદર રીતે ચાલી રહ્યું છે.

ઉપરના ફેસલાની સેંકડો નકલો છપાવીને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા સંઘો, પત્રકારો, વકીલો, બેરીસ્ટરો, વિદ્વાનો અને આગેવાનોને મોકલવામાં આવી હતી. તેના જવાબમાં સંખ્યાબંધ અભિપ્રાયો મારી પાસે આવ્યા છે. કે જેમાં આ ફેસલાને સર્વથા ચોખ્ખી ગણી એની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

: ૧૮ :

જૈનોનું સામાજિક હવન

—*—*—*—*—*—

કુચની આગાદીમાં જૈનોનો ફાળો મોટો છે. કુચની પાંચ લાખની મિનુષ્યની મણનામત-લગભગ પોણા લાખ જૈનો છે ન કેવળ એક કોમતરીકે, પરંતુ ડેળર મીને છોડીને ચમલગ બીજી બધી બામતોમાં જૈનોનું સર્વસ્વ છે. ગ્રામીન મગધી જૈનો જેમ ગીમતાઈમાં, તેમ-ઉદાગતામાં જેમ બા પારમાં, તેમ ખેતીના ઉદ્યોગમાં પણ પોતાનું અગ્રધાન ધરાવતા આવ્યા છે, અને તે જ મગલે રાજ્યની પણ જૈનો પ્રત્યે ઉદાર બાવના ચાલી આવી છે. રાજ્યની એ સદ્બાવનાનું જ પરિણામ છે, કે બીજા દિલ્લ મદિરાની માફક કાણા જૈન મદિરામાં પણ રાજ્ય તરફથી ધૂપ-દીપ માટે અમુક રકમ આપવામાં આવે છે. વળી જૈનોના પર્યુપણ ઉપર પંદર દિવસ સુધી લુહાં વિગેરેની બઝીઓ બંધ રખાવવામાં આવે છે.

સોળમાં શતાબ્દીમાં કુચના રાજ્યને વ્યવસ્થિત કરનાર તેમજ ભૂજ, અબર ને માડવીને વસાવનાર જે મારણ ૧ લાની રાજગાદીના

કારણભૂત । એક જૈન યતિ (ઓરજ) માણેકમેરજ ૧૭તા, એ વાત મણુ એક પ્રકરણમાં કહેવાઈ છે. તે પછી અમ્યળગચ્છીય કુલ્યાણુ સાગરસૂરિએ કચ્છની પ્રજામાં નેનાન્યસાં સારો સંબંધ જોડી ધર્મ પ્રચાર કર્યાવત ઉદ્દેશ્યો મળે છે. છેવટે ચાણુ શતાબ્દીમાં યએલા તપગચ્છીય શ્રી જીતવિજયજી દાદા અને પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છીય શ્રી ભાતૃચંદ્રસૂરિ મહારાજો અતુકમે વાગડ અને કંઠીમાં કરેલા મહા ઉપકારો આજે પણ લોકો મૂલ્યા નથી.

આવી રીતે ધાર્મિક કાર્યોમાં પોતાની અઠળક લક્ષ્મીનો વ્યય કરી સંસારમાં કચ્છના જૈનોનું ઉત્તરવળ મુખ કરનાર ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સદાવતીના જગદુશાહની વાસ પહેલાં કહેવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત હમણાં હમણાના દાનવીરો શેઠ નરસી નાથા, શેઠ કેશવજી નાયક, “શેઠ નરસી કેશવજી, શેઠ ખેતશી ખેમશી, શેઠ હીરજી ખેતશી, શેઠ વસનજી શ્રીકમજી, શેઠ ભામશી રત્નનશી, શેઠ જીવરાજ રત્નનશી, શેઠ વેવજી માણેક, શેઠ રીવજી મોણશી, અને શેઠ ભારમલ તેજશી વિગેરે પેણુ છેલ્લી શતાબ્દીની જ વિભૂતિઓ થઈ ગઈ છે. આમ ઉત્તરોત્તર જૈનોનું અગ્રરથાન કચ્છમાં બરાબર ચાલ્યું આવ્યું છે.

પણ મારો ઉદ્દેશ આ પ્રકરણમાં જૈનોની પ્રાચીન સ્થિતિ બતાવવાનો નથી. આ પ્રસંગે વર્તમાન જૈનોની વ્યાવહારિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપવા માહું છું.

કચ્છમાં જે જુદા જુદા તાલુકાઓ છે, તે બધામાં લગભગ જૈનોની વસ્તી છે. ખાસ કરીને કંઠી, અળાસા હાલાઈ, અને વાગડમાં વધારે છે. જાતિની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો કચ્છના જૈનોમાં મુખ્યત્વે જાતિ છે: ઓશવાળો અને શ્રીમાળો. પોરવાલ કદાચિત કયાંય હોય ? આખા દેશમાં ઓશવાળો લગભગ ૫૦ થી ૬૦ હજાર કહેવાય છે, જ્યારે શ્રીમાળો લગભગ ૧૦ થી ૧૫ હજાર.

ઐશવાળ અને શ્રીમાળ—આ બંને પ્રતિમાં ‘ગુર્જર’ અને ‘કચ્છી’ એમ બે વિભાગ છે, અને ‘ગુર્જર’ અને ‘કચ્છી’ માં વીશા, દશા, ને પાંચા એમ પાઠા બેદો છે, કદાચ પાંચા, જેઓને પોતાથી હલકા સમજતા હોય, તેમને ‘અઠીઆ’ કહેવામાં આવે, તો કાંઈ ગુન્હો તો નજ કહેવાય ને !

જેઓ ગુજરાતથી આવી વસેલા છે, તેઓ ‘ગુર્જર’ કહેવાય છે. આ ‘ગુર્જર’ ની ભાષા ગુજરાતી ભાષા જ છે, જ્યારે ખીન્નઓ, જેઓ ‘કચ્છી’ તરીકે ઓળખાય છે, એમની આપસની બોલચાલની ભાષા ‘કચ્છી’ છે. ‘ગુર્જર’ ધણે ભાગે ભૂજ, માંડવી અને ખીમ્ મોટાં ગામેમાં છે.

કચ્છી ઐશવાળોમાં ‘કચ્છી વીશા ઐશવાળ’ અને ‘કચ્છી દશા ઐશવાળ’ એમ બે ભાગ છે, અને તે આખા કચ્છમાં ફેલાયેલા છે. ‘દશા’ના બેદના કાચ્છુમાં એમ કહેવાય છે, કે જેઓ ‘પુનર્વર્ગન’ કરતા હતા, તેઓ ‘દશા’ તરીકે ઓળખાયા. અને ‘પુનર્વર્ગન’ નહિં કરનારા ‘વીશા’ તરીકે ઓળખાયા. જો કે આજે ‘દશા’ઓમાં પુનર્વર્ગન થતાં નથી, છતાં ‘દશા’ના ‘વીશા’ થઈ શકતા નથી, પરંતુ એઓમાં જેઓ ‘પુનર્વર્ગન’ કરે છે એમને ‘પાંચા’ તરીકે ગણીને એમની સાથે માનુષ્યિક ખાનપાન કે બેટી વ્યવહાર નથી કરતા. ‘દશા’ઓ પુનર્વર્ગન નહિ કરવા છતાં ‘વીશાઓ’ ‘દશા’ઓની સાથે રોગી વ્યવહાર તો રાખે છે, પણ બેટી વ્યવહાર નથી રાખતા.

પણ હમણાં હમણાં એક નવું નાટક ઉત્પન્ન થયું છે: ખુદ ‘વીશા’ ઓમાં એક એવું ‘મંડળ’ ઉત્પન્ન થયું છે, કે જે ખુદને ખુદમાં ‘પુનર્વર્ગન’ ની દિમાયત કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ‘પુનર્વર્ગન’ કરવા કચ્છતી બહેનોને ‘પુનર્વર્ગન’ કરાવી આપવાની શરૂઆત પણ કરી છે. આ

મંડળમાં જે મેમ્બરો દાખલ થયા છે તેઓ કુચ્છના જુદા જુદા ગામોના પ્રસિદ્ધ અને આજેવાન ગણાતા ગૃહસ્થો છે. સવાલ તો એ છે કે ‘વીશા’ કે જેઓ ‘પુનર્લગ્ન’માં માનનારા નથી, તેઓ આ મંડળને શામાં ગણશે? એની સાથે રોટી-બેટી વ્યવહાર રાખશે કે કેમ? બધે એથી ઉલટું આ ‘પુનર્લગ્ન પ્રચારક મંડળ’ પાંચા, દશા ને વીશા કરતાં યે વધીને પોતાને ‘ત્રીશા’ તરીકે તો નહિ ઓળખાવે? આજના જમાનામાં એક જ ધર્મ પાળનારાઓમાં આવા ‘વીશા’, ‘દશા’, ‘પાંચા’, તરીકેના ભેદોત્પત્તિ શી કિંમત રહી છે? એનું આ પ્રમાણ પૂરું પાડે છે.

આ ભેદોત્પત્તિ હદ ક્યાં સુધી આગળ વધી છે, એનું એક ખીજું પણ પ્રમાણ મળે છે. ‘દશાઓ’ ‘પાંચાઓ’ સાથે રોટી-બેટી વ્યવહાર નથી રાખતા, તે તો નથી જ રાખતા, પરંતુ ‘પાંચા’ઓ કોઈ ધર્મકાર્યમાં કોઈ પૈસા આપે તો ‘દશા’ ‘વીશા’ લે છે ખરા, પણ એમની રીતસર રીસીટ નથી આપતા. ધર્મકાર્યમાં બધી લેવડ દેવડ કરવા છતાં રીસીટ આપનામાં ‘પાંચાપણું’ શા માટે આગળ ધરવામાં આવતું હશે? મંદિરાદિક ધર્મકાર્યોમાં આવો ભેદ શાથી? અને કયા ધર્મશાસ્ત્રના આધારે રાખવામાં આવતો હશે? એ નથી સમજી શકાતું, અને ન તો કોઈ સમજાવી શકે છે. કેટલાક વિચારકો આ પ્રધાને અનુચિત સમજે છે, છતાં ‘પીછે સે ચલી આતિ હૈ’ ના નિયમ પ્રમાણે ધપાવે રાખે છે.

ખૂબી તો એ છે કે, આમ ‘વીશા’ ને ‘દશા’ એ બધાએ પુનર્લગ્નનો નિષેધ કરવા છતાં, ‘પુનર્લગ્ન’ ની જનેતા ‘કન્યાવિક્રય’ ની રૂઢીની તો ઉપાસના છડે એક ખૂબ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરી રહ્યા છે, એ વસ્તુ તરફ કોઈનુંયે ધ્યાન જતું નથી, અને જતું હશે તો કોઈ કંઈ કરી શકતું નથી.

કુચ્છનો ‘કન્યાવિક્રય’ જગ પ્રસિદ્ધ છે. ‘વીશા’, ‘દશા’, ‘પાંચા’, ‘અદીઆ’ બધાએ ‘કન્યાવિક્રય’ ના એકજ આરે પાણી પીને ભૂષ્ટ થઈ

કુટુંબા વિધવાઓનો-ખાસ કરીને જાળવિધવાઓનો વધારો છે સ્ત્રીઓનું આધિપત્ય છે પગલે-ની સ્ત્રીઓના પતિઓ મોટે ભાગે પરદેશ ગયે છે જેતીના ધધાના કારણે સ્ત્રીઓને ખેતરોમાં જવાનું વધારે રહે છે ધરના કામગજમાં યીજ કામના નોખર ચાકરનો અવગ જવગ વધુ રહે છે, વળી કન્યાવિક્રયના તોબથી કે ગમે તે કારણે છોકરીઓ ખૂબ ખૂબ મોની ધણ ગયે-ની હોય છે આવા અને- મગલો છે, કે જેના લીધે કુટુંબમાં જુરા પરિણામો વધુ મળવાનું છે એ શરમ કથાઓના ટિપ્પણો ન કેનજ સમાજમાં દેખાએ-ના રહે છે, બનકે રાત્રી ફરમાવ સુધી આવા કેમો જાય છે, જેમાં માચી કે ખેતી રીતે અનેક ભાષ્યો, બહેનો મડોવાય છે.

આ બધું કાનું ઇરિયામ છે? એની શોધ કરી કુટુંબના સમસ્ત જૈનોએ પોતાની જાતિના અને મમાન આ 'કન્યાવિક્રય'ની પ્રયાત્ન નાબૂદ કરવી જોઈએ સમય શુ શોખવે છે? એ જાણવાની જરૂર છે

કુટુંબના જૈનોનું ઔદ્યોગિક જીવન વ્યાપાર અને ખેતી છે. જે જૈનો, કે જેમની સંખ્યા ઘણી-મોટી-છે, પરદેશમાં વસે છે, તેઓ વ્યાપારી જીવનવાળા છે સુ મધ, ગુણ, કનખતા, કુગચી મયગાર ઉપગત વગર, ખાનદેશ, ધૂ પી, સી પી, બ માળ એવું જ નહિ પણ એકન, આફ્રિકા અને એવા દૂર દેશોમાં આજ પશુ હજારો મંડી જૈનો વસે છે, અને જંગમર સાહમપૂર્વક વ્યાપાર ખેડે છે અનાજ, ડ અને એવી કેટલીક ચીજોના વ્યાપારમાં તો કચ્છી જૈનો બિદહત તરીકે પામ્યા છે એવી રીતે- જદીમાં જે જૈનોએ અકળ- દ્રવ્ય ખચી કુટુંબના જૈનોની કીર્તિ વધારી છે, તે પરદેશના વ્યાપારને જ આભારી છે આને પણ પરદેશમાં વસતા કચ્છી જૈન શ્રીમ તો હજારો લાખોની સખવતો એક સાથે કરે છે

કચ્છમાં વસતા જૈનોના મુખ્ય ધંધા લગભગ ખેતીનો છે. જે કે મોટાં ગામોમાં કેટલાક જૈનો વ્યાપાર કરે છે, પણ વાગડ, અખડાસા, હાલાઈ, માકપટ અને કંઠીમાં પણ મોટે ભાગે ખેતી જ રહી છે. ખેતીમાં પણ આ કમનસીમ દેશમાં નિયમિત વરસાદ નહિ આવવાને કારણે કાંઈ કસ રહ્યો નથી, છતાં કચ્છમાં ખીજો કાંઈ ધંધો રહેલો નથી, એટલે બાપદાદાથી ચાલ્યા આવતા એ ધંધાને વળગી રહેવા સિવાય છૂટકો મ શો છે ? એટલે ખરી રીતે તો દેશમાં વસતા જૈનોનું જીવન લગભગ નિશ્ચયી જેવું થઈ ગયું છે, અને નિશ્ચયી જીવનમાં અનેક પ્રકારની ધુરાણઓ અવેશ કરે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું થે શું છે ? આ નિશ્ચયીપણાનાં કારણે કેટલાકોની પાસે પૈસો હોવા છતાં " જીર " નો અભાવ દેખાય છે. પરદેશથી આવેલો કચ્છી જે જીરથી બે પૈસા ધર્મીદારમાં ખર્ચી શકે છે, તે જીર સ્થાનિક કચ્છીમાં નથી જોવાતું, બદલે કેટલાક પરદેશથી આવેલા જૈનોના મુખથી મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે, કે ' જો અમારી પૈસા ખર્ચવાની જે વૃત્તિ પરદેશમાં હોય છે, તે વૃત્તિ કોણ જાણે દેશમાં આવ્યા પછી નથી રહેતી. ' વાતાવરણ પણ વૃત્તિઓ પર જરૂર અસર કરે છે જ.

અખડાસાના પ્રકરણમાં મેં કહ્યું છે તેમ. કચ્છની જૈનોના માનસમાં એક વિશેષતા જરૂર છે, અને તે એ કે સમય આવે કાંઈ પણ ધંધો કરવામાં તે ખોટી પાતી નહિ કરે; તેમ સંકાય પણ નહિ કરે. મુંબઈ કે રંગુન, કલકત્તા કે કરાચીમાં મોટી પેઢી ચલાવતો શ્રીમંત દેશમાં આવે, અને તેને ખેતરમાં જવું પડે તો ચોરણા અને પહેરણ પહેરી, ઉપર ધોતીયાની બેઠ બાંધી, ખભે કાદાળી કે ખરચો લઈને ખેતરમાં મજૂરી કરવા સંજ્ઞા કરે, અને તેમ કરવામાં જરાય સંકાય નહિ કરે. સુખશીલીપણું કચ્છના જૈનોમાં ઓછું જોવાય છે. કચ્છના સ્થાનિક જૈનોમાં આવે એવા પણ ધણા છે, કે જેઓ કડીયાનો

ખાતાના ચીફ ઓફીસર છે. તેમના પુત્ર બાઇ ભવાનજી ટંકશાળના મેનેજર છે, અને બાઇ હેમચંદ ખાનગી ખાતાના આસિસ્ટન્ટ ઓફીસર હોવા સાથે મહારાજ કુમાર સાહેબ શ્રી મનુભા સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી છે. આ સંઘની કુટુંબ ઉપર ખૂબ કચ્છ નરેશ, શ્રી વિજયરાજજી માહેબ, અને સમસ્ત ગાંધી કુટુંબની સંપૂર્ણ કૃપા છે. પોતાની પ્રામાણિકતા રાજ્યભક્તિ અને કાર્ય કુશળતાથી આ પિતા પુત્રોએ ગાંધીમાં જે પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન અને માન મેળવ્યું છે, એ જીનોને માટે પણ ખરેખર ગૌરવાસ્પદ છે.

આ ઉપરાંત કચ્છની રેલ્વેના મેનેજર જેવા મોટા હોદ્દા ઉપર પણ એક જૈન ગૃહસ્થ છે, પરંતુ તેઓ કાઠિયાવાડના છે; તેમનું નામ છે શ્રીકૃષ્ણ મોભાગચંદભાઇ ઠાકરી. તેઓ પણ ધર્મપ્રેમી અને ધણા જ સગા સ્વભાવી છે. તેમના ગુણોથી રાજ્યની પણ તેમના ઉપર મારી મહેરબાની છે.

ભૂતમાં જે ત્રણ એવએચ. બી થએલા જૈન વકીલો પણ છે. તેમાંના એક બાઇ અમૃતલાલ વિશનજી, કે જેઓ મહેર કાર્યોમાં પણ સારો ભાગ લે છે. તેઓને કચ્છ નરેશ હમણાં રેવીન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટના એક હોદ્દા ઉપર સ્થાપન કર્યાના અમાચા સંભળ્યા છે.

કચ્છના જૈનોનું ગૌરવ કચ્છની સમસ્ત પ્રજામાં ફેટલું છે, તે આ ઉપરથી પણ સમજાશે કે કચ્છના નાનામાં નાના, મોટામાં મોટા ગામમાં પણ નગરોહનો હોદ્દો પ્રાપ્ત જૈન ગૃહસ્થ જ બોગવે છે.

કચ્છના જૈનોની આ સામાજિક સ્થિતિ છે.

∴ ૧૯ :

“જૈનોનું ધાર્મિક જીવન

જૈન ધર્મના મુખ્ય બે શિરકાઠાઃ—શ્વેતાંબર અને દિગંબર. આખા કુચ્છમાં કોઈ દિગંબર હોય એવું મારા જાણવામાં નથી આવ્યું. શ્વેતાંબરોના મુખ્ય બે શિરકાઠાઃ—મૂર્તિપૂજક અને અમૂર્તિપૂજક (સ્થાનકવાસી). આ બન્ને શિરકાના અનુયાયિઓ કુચ્છમાં છે; અને બન્નેની માન્યતા પ્રમાણે ધર્મનાં સાધનશૂદ્ધ સ્થાનો પણ છે, એટલે મૂર્તિપૂજકોના મોટાં મોટાં તીર્થો, ગામે ગામ એક કે એકથી વધારે રમણીય મંદિરો, ઉપાશ્રયો, ધર્મ-શાળાઓ વિગેરે છે. જામરે જ્યાં જ્યાં સ્થાનકવાસીની વસ્તી છે, ત્યાં ત્યાં સાધુ સાધ્વીઓને ઉતરવામાં સ્થાનક પણ સારી સગવડતાવાળાં બનેલાં છે. આખા અગાસામાં કેવળ મૂર્તિપૂજક સિવાય એક પણ ઘર સ્થાનકવાસીનું નથી. હાલકામાં માત્ર એક કે બે ગામમાં જ થોડાક સ્થાનકવાસી છે. ત્રાસડ અને માકપટમાં પણ કવચિત્તજ સ્થાનકવાસી છે, જ્યારે કંઠિમાં મંદિરમાર્ગી અને સ્થાનકવાસી બન્ને સારી મંજમાત્રાં છે.

મંદિરમાર્ગીમાં અમ્યગચ્છ, તપગચ્છ, ખૂરતર ગચ્છ અને પાર્શ્વ-ચંદ્ર ગચ્છ-એમ ચાર ગચ્છો કચ્છમાં છે, તેમાં આખા અમ્યગામા અને હાલાર્ધમાં કેવળ અમ્યગચ્છ જ છે. આખા વાગડમાં કેવળ તપગચ્છ છે, જ્યારે કંઠીમાં ઉપરના ચારે ગચ્છો છે.

કંઠીમાં જ્યાં સ્થાનકવાસી છે, ત્યાં છ ઠોડી, આઠ ઠોડી, નાની પક્ષ, મોટી પક્ષ-એમ સ્થાનકવાસીના ગદાય પક્ષના અનુયાયિઓ છે. એમાં મોટી પક્ષ અને છ ઠોડી પક્ષના માધુઓ અને મૃદસ્થમાં દિવની ઉદારતા મારી જોવાય છે. તેઓ ઉદારભાવે જ્યાંથી ધાર્મિક લાભ મળી શકતો હોય ત્યાં વ્યાખ્યાનાદિ ચરણ કરવા જાય છે, અને સાધુઓ મૂર્તિપૂજનું ખંડન કરતા હોય એનું નથી જોવાતું. નાની પક્ષવાળાઓની મંકુચિનતા જોઈને તો કોઈને પણ આશ્ચર્ય થયા વિના ન રહે. પોતાના સિવાય સંસારમાં કોઈ આરિન્ધધારી સાધુ-સાધ્વી છે જ નહિ. એવી એમનાં સાધુ-સાધ્વી-ઓની માન્યતા. એ માન્યતાના આધારે પોતાના અનુયાયિઓને પોતાના સ્થાનક સિવાય જીજ્ઞે ક્યાંય ઉપદેશ વાણી સાંભળવા જવું નહિ, ખીજા કોઈ પણ માધુ-સાધ્વીને ધર્મબુદ્ધિથી ભિક્ષાપાણી વડોરાવવાં નહિ, ખીજા કોઈ પણ માધુ માધ્વીને હાથ જોડવા નહિ, વગેરે નિયમો કાઢે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના ભક્તોમાં 'મમગત' (!)ની દ્વણી કરે છે, અર્થાત ખીયાગં બોળા ભોળાને મમકિત આપે છે, જાણે કે મમકિતનો ધર્મરો. પોતે જ ન લઈ ગળ્યો હોય ! જાણે કે મમકિત એ મૂળા-ગાજર જેવી વસ્તુ જ ન હોય ! કંઠીમાં વિચિત્રતા એ મંપ્રદાયના સાધુઓને મમકિત આપનાં-આમદપૂર્વક મમકિત આપતાં અમે જોયા, ત્યારે એક દિવસ મેં વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું: 'કચ્છમાં જે ચીજો ખૂબ મરતી છે: એક ગાજર અને ખીચું સમકિત.' છન્નના દુકાનમાં ઢોરોને ખવડાવવા મારેનાં ગાજર ખૂબ સસ્તાં હતાં, પણ એના કગતાં એ નાની પક્ષના સ્થાન-માં સમકિત વધારે મરતું વેચાતું હતું, કારણ કે ગાજરની તો કંઈકે કંઈત બેમની, પણ મમકિત ખરીદવામાં ફૂટી કોડીનું એ ખર્ચ નહિ. અમ્મ !

સમુચ્ચય રીતે વિચારતાં કચ્છના જૈનોમાં ધાર્મિક શ્રદ્ધા સારી છે. ખાસ કરીને બહેનોમાં. બહેનોમાં જૈન ધાર્મિક શ્રદ્ધા છે, તેમ ધાર્મિક જ્ઞાન પણ પુરુષોની અપેક્ષાએ અધિક જોવાય છે. ભૂજ, માંડવી, સૂથરી, નળીયા, જાંબો, કોડાય, ભૂજપૂર, દેવપૂર, વિગેરે ગામોમાં જૈન તત્ત્વ જ્ઞાનની જળનાર કેટલીય બહેનો છે, જ્યારે પુરુષોમાં તો ઘણા એવા પણ જોવાયા, કે જન્મને શુદ્ધ નવકાર મંત્ર પણ નથી આવડતો. ગામમાં ભવ્ય મંદિર હોય, છતાં પુરુષોમાં દર્શન કરનારા પણ બાજ્યે જ બે ચાર નીકળે.

કચ્છમાં અત્યારે જે કંઈ ધર્મના સંસ્કારો થોડા જોવાય છે, એમાં પ્રાચીન સમયમાં વિચરેલા ત્યાગી સાધુઓ ઉપરાંત યતિઓ, ગોરજીઓનો ફાળો પણ ગણી શકાય. કહેવાય છે કે એક સમયે કચ્છમાં ગોરજીઓનું જોર સાડું હતું. તેમાંના ઘણા ખરા ક્રિયાવાદી, વિદ્વાન અને પ્રભાવશાળી પણ હતા. પરિણામે તેઓ દ્વારા ધર્મની પ્રવૃત્તિ સારી રહેતી. અત્યારે હવે ગોરજીઓનું જોર ઘટી ગયું છે. કવચિતજ ક્યાંય દેખાય છે. જે છે તેઓ પણ કેવળ દવાદાર, ધંધો રોજગાર કે દોરા-ધાગા કરી પોતાનું ગુજરાન નભાવી રહ્યા છે, એટલે એમનો ગુરૂ તરીકેનો દાવો ને પ્રભાવ નથી રહ્યો. કેટલાકોએ તો હવે લગનાદિ પ્રથાઓ પણ શરૂ કરી દીધી છે.

ધર્મના પ્રચારનો, ધર્મની જાગૃતિનો આધાર ત્યાગી ગુરૂઓ ઉપર છે, પરંતુ અત્યારે કચ્છના જૈનોની ધાર્મિક સ્થિતિ ખરેખર નાણુક બની રહી છે. બાલ્યદષ્ટિએ બંને થોડી ઘણી પ્રવૃત્તિ દેખાતી હોય, પરંતુ અંદરખાનેથી તપાસતાં ઉત્સાહ પ્રેમ ઓસરતાં દેખાય છે, અને તેનું કારણ મને તો સાચા શુદ્ધ, પવિત્ર, વિદ્વાન સાધુઓના વિચરણનો અભાવ જ જણાય છે.

મેં એક પ્રકરણમાં કહ્યું છે તેમ કચ્છમાં લાખ-ચોણોલાખ જૈનોની વસ્તી છે. જધાય સ્વેતાંબર છે. ગામે ગામ મંદિરો છે, મોટાં

મોટાં તીર્થો છે, પૈમો છે, જપુ* ન છે, છતાં આખા કચ્છમાં મૂર્તિપૂજક દોષ કે વધારેમાં વધારે બે દુર્ગત માધુઓની વધારે માધુ નથી દેખાતા, અને તેમણે મારે પ્રભાવ પાડી મો, નોંધેને આકર્ષણ કરી શકે એવા તો બાગેજ એક બે દર્શ. ફેરવાક તો એવા છે, કે એક માત્ર મહેદ કે પીળાં કપડાં સિવાય બાગેજ ન જોમનામાં માધુતાનું એક પણ ચિન્હ દેખાય. ઠાંઠ ઠાંઠ એવા પણ છે કે એક ના બીજાં કાળે પોતાની પ્રતિષ્ઠા મૂખારી બેઠા છે, ત્યારે અમૂક એવા પણ છે, કે પોતાના મગી અમુક મામેણી આમળ વધી રાકના નથી. આવી ઘિલિમાં આખો કચ્છ જાળે જૈન માધુઓના અભાવવાળો ન દેખાય છે. આવી રીતે સ્થાનકવાળી સંપ્રદાયના સાધુઓ પણ દેશની વસ્તીના પ્રમાણમાં પખાન જોણા વિચરે છે. તેમાં વિદ્વાન ને માગ વ્યાખ્યાતા માધુઓમાં આઠ ઠેડીના શ્રીમાન દેવચંદ્રજી, શ્રીમાન લક્ષ્મીચંદ્રજી જેવા જદુ ન જોણા વિચરે છે. આવી બેડાળી વસ્તીવાળા મામેમામ મંદિરાવાળા અને મોટા મોટા તીર્થોવાળા દેશમાં શું કારણ છે, કે મંદિરમાળી માગ વિદ્વાન પ્રભાવવાળા સાધુઓ જોણા આવે છે? અથવા આવે છે તે શક્તા નથી ને યાત્રાઓ કરી પાછા વળી જાય છે?

આનાં કારણો મંબધી મેં ખૂબ વિચાર કર્યો છે. અને જે કંઈ કારણો જણાયાં છે તે આ છે.

મીઠી પડેયું કાળજી છે જોરાકની પ્રતિકૂળતા. કચ્છ લુખો દેશ છે. અમૂક મામેને કે લગભગ ગુજરાતેને છોડીએ તો મીનો જોરાક બાજરીનો રાદસો ને છાશ. ગુજરાત કાઠિવાવાડમાં જ-એવા ને ત્યાંના જોરાકથી પેલા-એલા જીવનવાળા માધુઓને એકાએક આ દેશનો જોગક કદાચ માફક ન આવે તે સ્વાભાવિક છે.

‘ત્રીશ્વર’ દારણુ કેળવણીના અભાવે સંસ્કારિતાની ખામી. ત્રદા ને ભક્તિ હોવા છતાં વિવેકની ખામી.

ત્રીશ્વર, ધણે ખરે સંસ્કારી વર્ગ પરદેશ રહે ને સ્થાનિક રહેનારા-ઓનો ધંધો ખેતીનો ને મજૂરીનો, એટલે લાભ બહુ જ ઓછો લઈ શકે.

ઓથુ, ધાર્મિક જ્ઞાનનો અભાવ, આ અભાવ એટલો બધો કે સારા વિદ્વાન સાધુનું વ્યાખ્યાન સમજવાને શક્તિ ધરાવનારા બહુ જ ઓછા, એટલે વિદ્વાન વક્તા સાધુને મઝા ન જ આવે.

પાંચમું ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય. પુરૂષો ધણે ભાગે કાં તો પરદેશ હોય અથવા ખેતરોએ કે ધંધા રોજગારે જાય.

છઠું ‘ ઇ મારાજ પાંચા નહિ. ’ ‘ મારા ’ ‘ નહિ મારા ’નો ભેદ. આખા કચ્છમાં વાગડનેછોડી લગભગ અંચળગચ્છની બહુલતા. તેમાં અબડામા, હાનાઈ વિગેરેમાં તો અંચળગચ્છ સિવાય બીજો ગચ્છ જ નહિ, એટલે કોઈ પણ સાધુ ગામમાં પ્રવેશ કરે કે તરત બાઈઓમાં ચર્ચા ચાલે, કે ‘ આપણા છે કે બીજાના ? ’ ‘ દેશી છે કે પરદેશી ? ’ પછી બાઈઓની ચર્ચા. કહેવું જ શું ? જો કોઈ સાધુ ખૂબ વિદ્વાન હોય, પ્રભાવશાળી હોય, વક્તા હોય તો આ ‘ મારા ’ ‘ નહિ મારા ’ના ભેદને જૂલાવી ધેણું લગાડી દે, પણ જો કોઈ સાધારણ માધુ હોય, તો એની કદર ઝાણી જ થાય, અને તેમણે જો કોઈ બીજા ગચ્છનો સાધુ-સાધ્વી ઉસ્કેરનાર, બહે-કાવનાર મળી જાય, તો બસ ! આવેલો સાધુ બીયારો મૂડી વાળીને ચાલતો જ થાય.

આ બધાં કારણો એવાં છે કે જેના લીધે મારી નાંખે માન્યતા પ્રમાણે યુગરાત-કાઠિયાવાડ જેવા નજીકના દેશમાંથી પણ માધુઓ આવવામાં આંચકો ખાતા હશે.

પણ મારા પોતાના માનવા અને અનુભવ પ્રમાણે તો હું એમજ કહી શકું છું, કે સમાજ તો દુષ્ટીના વેવા નેવો છે. એને ગમે ત્યાં ગમે, ગમે ત્યાં ચઢાવો, ચઢવા ને પડી રહેવા તૈયાર છે. નેને ધર્મની ધગથ છે, લોક કન્યાણીની ભાવના છે તેઓ ગમે તેવા કારણોનો મામનો કરીને પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. સવ્યાઈની આગળ ગમે તેવા વિરોધો કે ગમે તેવી પ્રતિકૂળતાઓ કાંઈ પણ અમર કરી શકતી નથી.

ક્ષુદ્રમાં માધ્વીઓની સંખ્યા જરૂર કાંઈક ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભેષ શકાય છે, પણ ધણે ભાગે તે અચળમચ્છની છે: અને તે પણ લગભગ ક્ષુદ્રની જ. થોડીક પાશવ્યંદ મચ્છની સાધ્વીઓ સારી વિદુષી અને ખટ-પટથી દૂર રહેનારી છે, કે નેઓ થોડાંક ક્ષેત્રોને સંભાળી સારો ધર્મોપદેશ કરે છે.

હમણાં યાત્રુ માણમાં કેડ મારવાડ નેવા દૂર દેશથી મહાન કષ્ટો ઉઠાવીને દેશ માધ્વીઓ અગ્તર મચ્છની આવી છે. તેમણે માંડવીમાં ચોમાસું ક્યું છે. શ્રી પ્રમોદથીજ, રાજેન્દ્રથીજ વિગેરે. તેમણે પોતાના ચાગિચની, વિદુ-પિપણીની વક્રત્વ શક્તિની મારી છાપ પાડી છે. માંડવીના મધે પણ આવી ઉત્તમ સાધ્વીઓનો સારો આદર કરીને પોતાની ગુણાનુગમનાતાનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે. સાધુઓના વિચરવામાં શુદ્ધચેતની ભાવના લાગણી એ વધુ કામ કરે છે. ગુમગત-કાઠિયાવાડ કે બીજા દેશોમાં સાધુઓને દૂર દૂરથી પણ વિનંતિ કરીને આમ્રકપૂર્વક પોતાના ગામમાં લાવવાની ને ભાવના નેવાય છે, એ ભાવના ને એ પદ્ધતિ ક્ષુદ્રમાં નથી નેવાતી. ચોમામાની નજીકમાં કાંઈ સાધુ ગામમાં આવી ચડયો હોય અને ગામવાળાઓને માવૂમ પડે કે આ મહારાગને ગમવામાં મહેમાનોની ઉપાધી વધુ નહિ ગડે, અને અર્થ કંઈ નથી, તો ગામવાળા કહી દેશે કે 'મહારાજ, ચોમાસું અહિં કરો, ' એટલે શુદ્ધચેતની આ બે-દરકારી પણ સાધુઓના પ્રમાણમયી એમને વચિત રાખે છે.

એકંદર રીતે કચ્છના જૈનોનું ધાર્મિક જીવન જુદી જુદી દષ્ટિએ વિચારીએ તો ખીજા દેશો કરતાં જુદુંજ તરી આવે છે. કચ્છનું માનસ કંઈક એવું છે કે તેનામાં ભક્તિ, પ્રેમ, શ્રદ્ધા ને પૈસો બધું હોવા છતાં ખીજા દેશો કરતાં અનેક જાળતોમાં તે પછાત રહે છે. મારી તો એ સલાહ છે, કે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને ખીજા દેશોમાં વિચરનારા મૂનિરાજેએ ગમે તેવાં કષ્ટોનો સામનો કરીને પણ આ દેશમાં વિચરવું જોઈએ. વિચરવા લાયક દેશ છે. સાચા સાધુનું સન્માન જરૂર થાય છે, ત્યાં સુધી કે હજારો માણસોનાં ટોળેટોળાં પાછળ ફરે છે. ઘેટાંના ટોળામાં કોઈ કાળું મેદું હોય, તો તેથી કાંઈ ડરવાની જરૂર ન હોય, સાચામાં ભય ન જ હોય.

પણ મારા પોતાના માનવા અને અનુભવ પ્રમાણે તો હું એમજ કહી શકું છું, કે સુમાન તો દુષ્કીના વેલા નેવો છે. એને મને ત્યાં ગમે, મને ત્યાં ચડાવો, ચડવા ને પડી રહેવા તૈયાર છે. જેને ધર્મની ધમજ છે, લોક કલ્યાણની ભાવના છે તેઓ મને તેવા કારણોનો સામનો કરીને પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. સચ્ચાઈની આગળ મને તેવા વિરોધો કે મને તેવી પ્રતિકૂળતાઓ કંઈ પણ અમર કરી શકતી નથી.

ક્ષુદ્રમાં સાધ્વીઓની સંખ્યા ૪૩૨ કાંઈક ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભેષ શકાય છે, પણ ધણે ભાગે તે અવ્યગ્રગચ્છની છે: અને તે પણ લગભગ ક્ષુદ્રની જ. થોડીક પાષણદ ગચ્છની સાધ્વીઓ મારી વિદુષી અને અટ-પટથી દૂર રહેનારી છે, કે જેઓ થોડાંક સ્ત્રેષ્ટને સંભાળી સારો ધર્મોપદેશ કરે છે.

હમણાં ચાલુ સાવમાં ઠેક મારવાડ નેવા દૂર દેશથી મદાન કપોટીશીની દશ સાધ્વીઓ અરતગ ગચ્છની આવી છે. તેમણે માંડવીમાં ચોમાસું કપું છે. શ્રી પ્રમોદશીજી, રાજેન્દ્રશીજી વિગેરે. તેમણે પોતાના ચારિત્ર્યની, વિદુ-વિપણની વક્તવ્ય શક્તિની મારી છાપ પાડી છે. માંડવીના મંથે પણ આવી ઉત્તમ સાધ્વીઓનો સારો આદર કરીને પોતાની ચુણાણુગમનાનાનો સારો પરિચય દગમ્યો છે. સાધુઓના વિચરવામાં શૂદ્ધિથી ભાવના લાગણી એ વધુ કામ કરે છે. ચુગનાત-કાંઠિયાવાડ કે વીળ દેગોમાં સાધુઓને દૂર દૂરથી પણ વિનંતિ કરીને આમંત્ર્યપૂર્વક પોતાના ગામમાં લાવવાની જે ભાવના નેવાય છે, એ ભાવના ને એ પદ્ધતિ ક્ષુદ્રમાં નથી નેવાતી. ચોમાસાની નજીકમાં કોઈ સાધુ ગામમાં આવી ચડ્યો હોય અને ગામવાળાઓને માલુમ પડે કે આ મદાનગરને ગામવામાં મહેમાનોની ઉપાધી વધુ નહિ રહે, અને અર્થ કંઈ નથી, તો ગામવાળા કહી દેશે કે 'મદારાજ, ચોમાસું અંદિ' કરો, 'એટલે શૂદ્ધિથી આ બે-દરકારી પણ સાધુઓના પ્રમાણમયી એમને વચિત રાખે છે.

અંબર કચ્છના આઠ તાલુકાઓ પૈકીનો એક તાલુકો છે. ખીખ કોઇ શહેરને નહિ, પણ અંબરને જ ' કચ્છના બાવા 'ની ગાડીનું જંકશન હોવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું છે, કારણ કે અંબરથી ભૂજ, અંબરથી ભચાવિ, અંબરથી કંડલા અને અંબરથી તુણાની લાઇનો આંદિ જ જોડાયેલી છે.

આ ઉપરાંત આ જુના શહેરનું સદ્ભાગ્ય છે, કે જ્યાં જુનામાં નવું વધારે પેસી ગયું છે. જીનીંગ ફેક્ટરી, કોટન પ્રેસ, અને મીલનાં બૂંગળાં આંદિ જ બૂકી રહ્યાં છે. (સદ્ભાગ્યે કે કમભાગ્યે મીલબધ્ધાં બંધ થઇ છે.) લગભગ પંદર હજાર માણસની વસ્તીવાળું આ ગામ કચ્છના વિશાળ વાગડનો એક દરવાજો કહી શકાય. અંબર પોતે બંદર નહિ હોવા છતાં તુણા ને કંડલા બંદરોની સાથેના સંબંધ જોડાયેલો હોવાથી વ્યાપારિક સ્થિતિમાં માંડવીનું દરીફ શહેર કહી શકાય, છતાં પોતે બંદર નહિ અને નજીકના બંદરો પણ જોઇએ તેવાં વિશાળ નહિ, એટલે દરિયામાં માંડવીથી અંબર પાછળ જ ગણી શકાય.

જેસલ ને તોરલની કથા આજે જમ મશહૂર છે. એ જેસલ તોરલનું સ્થાન એ આ અંબર, આજે એમની ' સમાધિ ' એમની સ્મૃતિને તાજ કરી રહ્યું છે.

અંબરનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનોમાં જેસલ તોરલની સમાધિ ઉપરાંત માધવરાય મોહનગવનાં મંદિરો, અન્નેપાળનું સ્થાનક, અંબાજી અને બહુચગાજનાં મંદિરો—એ વિગેરે અંબરની પ્રાચીનતાનાં સ્મૃતિ ચિન્હો છે. ને અંબાજીનું નામ લેવાય છે, તે અંબાજી કહેવાય છે કે મૂળ-ભદ્રેશ્વરમાં હતાં, અનેક ચમત્કારી વાર્તાઓ અંબાજીના આગમન સંબંધી સંભળાય છે. આના ઇતિહાસમાં જે ગરબી ગવાય છે, તેની મુખ્ય કડી આ છે:—

‘ આ ભ દ્રેશ્વરથી ની સયાં મ દા લળી રે,
મા પર વરિયાં અંબર ભ દ્રા વળી રે;

: ૨૦ : કચ્છના શહેરો

૧૬મી સતાબ્દીમાં થએલા ખેંગારજી ૧લા અમદાવાદથી જૈન યતિ માણેકજીની મહેરબાની અને મદમદ બેગડાની મદદ મેળવીને કચ્છમાં આવ્યા, ત્યારે અમદાવાદથી એક બીજી વસ્તુ પણ લેતા આવ્યા હતા અને તે હતી કચ્છમાં શહેરો વસાવવાની યોજના.

કોઇ પણ દેશની શોભા તેના પ્રાકૃતિક દૃશ્યો ઉપરાંત કંઈક બદાગની ગૈનક ઉપર પણ રહેલી છે. એ ગૈનક દેશના વિધાતાના શોખ ઉપર પણ આધાર મળે છે. મદત્વાકાંક્ષી ખેંગારજી ૧લાએ કચ્છનું મત્સ્ય પોતાના દાયમાં ક્યાં પડી ત્યાં શહેરો વસાવ્યાં: ભૂજ, અંજાર ને માંડવી.

અંજાર-ખેંગારજી ૧લાએ અ. ૧૬૦૨માં અંજાર વસાવ્યું. જે વખતે ભૂજ, માંડવી કે સુબ્રનો પતોમે નહિ હોતો, તે વખતે કચ્છની જમિ ઉપર અંજાર અનેક દેવમંદિરોથી ગાજી ગયું હતું. ત્યાંનાં દેસો કચ્છની શોભા વધારી ગયાં હતાં.

અંબર કચ્છના આઠ તાલુકાઓ પૈકીનો એક તાલુકો છે. ખીજ કોઇ શહેરને નહિ, પણ અંબરને જ ' કચ્છના ખાવા 'ની ગાડીનું જંકશન હોવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું છે, કારણ કે અંબરથી ભૂજ, અંબરથી ભચાઉ, અંબરથી કંડલા અને અંબરથી તુણાની લાઇનો આંહિ જ જોડાયેલી છે.

આ ઉપરાંત આ જુના શહેરનું સદ્ભાગ્ય છે, કે જ્યાં જુનામાં નવું વધારે પેસી ગયું છે. જીનીંગ ફેક્ટરી, કોટન પ્રેસ, અને મીસનાં બૂંગળાં આદિ જ બૂકી રહ્યાં છે. (સદ્ભાગ્યે કે કમભાગ્યે મીસલમણાં ખંધ થઈ છે.) લગભગ પંદર હજાર માણસની વસ્તીવાળું આ ગામ કચ્છના વિશાળ પાગડનો એક દરવાજો કહી શકાય. અંબર પોતે ખંદર નહિ હોવા છતાં તુણા ને કંડલા ખંદરોની સાથેના સંબંધ જોડાયેલા હોવાથી વ્યાપારિક રીતિમાં માંડવીનું હરીફ શહેર કહી શકાય, છતાં પોતે ખંદર નહિ અને નજીકના ખંદરો પણ જોઇએ તેવાં વિશાળ નહિ, એટલે હરિફાઇમાં માંડવીથી અંબર પાછળ જ ગણી શકાય.

જેસલ ને તોરલની કથા આજે જમ મશહૂર છે. એ જેસલ તોરલનું સ્થાન એ આ અંબર, આજે એમની ' સમાધિ ' એમની સ્મૃતિને તાજ કરી રહ્યું છે.

અંબરનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનોમાં જેસલ તોરલની સમાધિ ઉપરાંત માધવગય મોહનરાયના મંદિરો, અન્નેપોળનું સ્થાનક, અંબાજી અને બહુચગણનાં મંદિરો-એ વિગેરે અંબરની પ્રાચીનતાનાં સ્મૃતિ ચિન્હો છે. જે અંબાજીનું નામ લેવાય છે, તે અંબાજી કહેવાય છે કે મૂળ-ભદ્રેશ્વરમાં હતાં, અનેક ચમત્કારી વાર્તાઓ અંબાજીના આગમન સંબંધી સંબંધાય છે. આના ઇતિહાસમાં જે ગરબી ગવાય છે, તેની મુખ્ય કડી આ છે:-

‘ મા ભદ્રેશ્વરથી ની સર્વાં મહાકાળી દે,
મા પરવરિયા અંબર ભદ્રાવાળી દે;

મા બેઠાં તે રથની માંદે દીલ દયાળી રે,
મા ઝાલી સાગર ધરની ખાંચ ભદ્રાવાળી રે.'

સાર્વજનિક ઉપયોગી સંસ્થાઓ, જેવી કે અંગર હાઈસ્કૂલ, ગુજરાતી સ્કૂલ, કન્યાશાળા, રાત્રિશાળા, પુસ્તકાલય, ઇસ્પતાલ, ધર્મશાળા, નિરાશ્રિતાશ્રમ અને મદાનન વાડીઓ વિગેરે પણ આંદિ મોજૂદ છે.

આંદિ વાસુપૂજ્ય સ્વામીનું ધણું પ્રાચીન મોદર, શાંતિનાથનું ને મુપાર્શ્વનાથનું—એમ ત્રણ મંદિરો છે. શહેરથી બહાર દાદાની દહેરી છે, જેમાં જિનદત્તમુરિનાં પગલાં છે. શહેરમાં ત્રણ ચાર ઉપાશ્રયો પણ છે. ઉપરાંત 'વીશા ઓગવાળ જૈન યુવક મંડળ' નામનું એક મંડળ પણ છે, કે જે સમય સમય ઉપર આરં કાર્ય કરે છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડથી આવતાં સાધુ સાધ્વીઓ અંગરમાં જરૂર જ આવે છે, કારણ કે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું તેમ અંગર વાગડનું નાકું છે, અને ત્યાંથી ભદ્રેશ્વર જવાય છે.

માંડવી

કચ્છનાં ગધા શહેરમાં માંડવીનું નામ વધારે પ્રસિદ્ધ છે. મુળત્ર જેવા શહેરમાં પણ 'માંડવી' એક આખા લતા તરીકે ઓળખાય છે, અને 'માંડવી' ખોલો, એટલે જાણે કચ્છીજ સમગ્ર સેવાનું હોય, કાણુ કે કચ્છીઓની મેટી વસ્તી મુળત્રના 'માંડવી' લતામાં છે.

મં. ૧૬૩૬માં ખેંગારજી ૧લાએ રાયપુરજાંદગ વમાન્યું, તેજ આજનું માંડવી છે. જિવકુલ દરિયાના કાંઠા ઉપર આવેલું, વધારેમાં વધારે વગ્નીવાળું, વ્યાપારની મોટા મથકનું અને જૈનોની મોટા વસ્તીવાળું કચ્છનું શહેર, તે માંડવી. આ શહેર અનેક શીમતો, અનેક મંદિરાઓ, અનેક કાર્યકર્તાઓથી ખરેખર કચ્છનું ગૌરવ વધારી રહ્યું છે. ટોપણ ગેડ

નામના એક ભાટીયા સોદાગરે માંડવીના વગવાટમાં અને તેને વિકસાવવામાં મોટા ફાળો આપ્યો હતો. તેમના સ્મરણમાં માંડવીનું 'ટાપણસ' આજ પણ મૌજૂદ છે. રાઓશ્રી રાયધણજીના સમયમાં જે વખતે આખા કચ્છમાં અરાજકતા વ્યાપી રહી હતી, તેવખતે માંડવીના વ્યાપારીઓએ માંડવીને પોતાના કબજામાં કરી લીધું હતું. તે વખતે સુન્દરજી સોદાગરે માંડવીનું નામ વ્યાપારાદારા આખા હિંદમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. હંસરાજ શાહ અને તેમના પુત્ર શ્રીવરાજ માંડવીના ગવર્નરો બન્યા હતા. માંડવી એક વખતે વહાણોની ઉત્પત્તિનું જળરસ્ત રચાન હતું. કહેવાય છે કે માંડવી એ કચ્છનું નહિ, પણ આખા મૌરાણનું નાક ગણાતું હતું. અત્યારે પણ માંડવી વ્યાપારનું એક મથક છે. છતાં જાણે સો વર્ષ પહેલાનું માંડવી દેખાય છે, કારણ કે આજના સાધનના જમાનામાં એક મહાઅંદરને યોગ્ય જે સાધનો જોઈએ, તેમાના કાંઈ નથી. વધારામાં રેતીના ઢગવા અંદરની ખાડીને ધીરેધીરે પૂરી રહ્યા છે. આ ઉપદ્રવને દૂર કરવા કહેવાય છે, કે પ્રયત્નો તો ધણા થયા, પણ તે સફળ ન થયા.

માંડવીના આજ પણ ધણા શાહ સોદાગરો વિદેશમાં જળખર વ્યાપારો ખેડી રહ્યા છે, ને કચ્છનું નામ ઉજ્જવળ કરી રહ્યા છે. લગભગ પચીસ હજાર માણમની વસ્તીનું કિલ્લેમંથ શહેર છે. કિલ્લાની બહાર પણ એટલી જાધી વસ્તી વધી ગઈ છે, કે જેથી એક વિશાળ શહેર જેવું દેખાય છે.

અંદર ઉપર કષ્ટમહાલિસ, દીરાનાંડી, શેઠ કલ્યાણજી ધનજીની જળખર આશીસ, અને કેટલીક ધર્મશાળાઓ ઉપરાંત ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સ્કૂલો, ઇસ્પતાલ ને લાયબ્રેરી પણ અંદરના રસ્તા ઉપર છે.

શહેરમાં દરબારી મહેલ, ગોકુળદામ તેજપાળ દામસ્કુલ, ગુજરાતી શાળાઓ, ઇસ્પતાલ, પ્રસુતિમંદ અને બાળમંદિર વિગેરે અનેક મંદિરાઓ

છે. ગામથી થોડે દૂર બાટીઆ અને લોહાણા બાળાશ્રમે શહેરના ગૌરવને વધારી રહ્યાં છે. માંડવીથી ૫ માઇલ દૂર પશ્ચિમ દિશા તરફ 'વિજય વિલાસ' નામનો દરવાજો મહેલ ઘણો જોવા લાયક છે.

માંડવીમાં લગભગ અઢી હજાર જૈનોની વસ્તી છે. ૪ મંદિરો બન-રમાં છે, ને એક બંદર ઉપર, એમ ૫ મંદિરો છે. નદીના સામા કિનારે 'દાદાની દહેરી'ના નામે જાળખાતું સ્થાન ઘણું રમણીય છે. ત્યાં જિનદત્તસૂરિનાં પગલાં ઉપરાંત પાર્શ્વનાથનું મંદિર પણ છે. સામા કિનારે જવા માટે પથરનો લાંબો પૂલ બાંધેલો છે. જૈન યાત્રાળુઓને ઉતરવા માટે ભૂજના નાકે એક જગ્ગર ધર્મશાળા છે. શહેરમાં સાધુ સાધ્વીઓને ઉતરવાના ત્રણ ઉપાશ્રમે છે. ખરતપગચ્છ, અંચળગચ્છ, તપાગચ્છ—આ ત્રણે મચ્છો અહિં મૌનુદ છે. એકંદરે સંપ આરો છે. માંડવીનું 'જૈન યુવક મંડળ' સામાજિક ને ધાર્મિક કાર્યોમાં જે સેવાઓ બજાવે છે, તે વખાણવાને પાત્ર છે. આ મંડળે 'બાળવર્ગ'ના શિક્ષણ માટે એક 'જાળમંદિર' બોધ્યું છે, જે ધીરે ધીરે મારી પ્રગતિ કરી ચ્યું છે. સ્થાનકવાસી જૈનોનો અહિં મારો મસુદાય છે. સ્થાનકવાસી ને મંદિરમાર્ગી બન્નેનો સંપ મારો છે. માંડવીના જૈનોમાં જેમ પૈસો છે, તેમ ઉદારતા પણ છે, અને તેની સાથે માથે દિશેગળનીથી કામ કરનારા કાર્યકર્તાઓ પણ છે. એજ કારણ છે કે માંડવીના જૈનો જે કાર્ય ઉપાડે છે, તેને સંગીષાંગ સુંદર રીતે કરી બનાવે છે. શેઠ કલ્યાણજી ધનજી, શેઠ નારણભાઈ પુરોત્તમ, શેઠ ધોપટલાય લક્ષ્મીચંદ, શેઠ વીરભાઈ રાધવજી પટેલ, શેઠ ડેશાભાઈ લાલકાવાળા, શેઠ દામજીભાઈ વિગેરે આગેવાનો તથાભાઈ પાનાચંદ, ભાઈ મૂળચંદ, ભાઈ નાનાવાય, ભાઈ હરિલાલ વિગેરે યુવકો ખૂબ ઉત્સાહી ને કાર્યકર્તાઓ છે. ક્ષીકટ અને સુબાઈમાં સાણુ ને છત્રીનાં કારખાનાંના અને શેઠ નાગજી પુરોત્તમ કંપનીના માથિશે શેઠ નાગજીભાઈ, શેઠ માણેકવાયભાઈ વિગેરે પણ આજ માંડવીના છે.

માંડવીની એક સંસ્થાનો સ્વતંત્ર ઉદ્દેશ્ય ક્યાં વિના હું નથી રહી શકતો, ને તે છે માંડવીની પાંજરાપોળ. સં. ૧૯૯૬માં ભયંકર દુષ્કાળમાં પાંચ પાંચ હજાર ઢોરોનું રક્ષણ કરવા સાથે માંડવીની પ્રજાને શુદ્ધ દુધ ને છાશ પૂરાં પાડી માનવજાતિની પણ સેવા કરવાનું સદ્ભાગ્ય માંડવીની પાંજરાપોળ એળવી શકી છે. શેઠ નાગજી પુરુષોત્તમની કું. ના માલિકો જેવા ઉદાર શ્રીમતો, અને શેઠે આગાખાઇ, શેઠ દામજીભાઇ, અને શેઠ વિક્રમશીભાઇ પટેલ વિગેરે કાર્યોદ્ધર્તાઓની તનતોડ મહેનતનું જ એ પરિણામ કહી શકાય. એજ દાનવીર શેઠ નાગજીભાઇની ઉદાર સખાવતથી માંડવી પાંજરાપોળની સાખારૂપે ફેલડી પાસેના પોલડીયા ગામના એક જંગલમાં પશુઓ માટેનાં આશીશાન મકાનો બનાવ્યાં છે, ને ત્યાં સેંકડો પશુઓનું રક્ષણ થઈ રહ્યું છે.

માંડવી આમ દરેક રીતે વખાણવા લાયક હોવા છતાં, માંડવીની ગદમીઓની ગંદકી શુદ્ધ મદેદ કપડામાં એક ઢાળાં મિન્ટુ સમાન દેખાઈ આવે છે. ભૂજનાં વર્ણનમાં કરેલી ટીકા અહિં પણ લાગુ પડે છે. શરીરની, ધોરની, મહોક્ષાની અને ગદમીઓની સ્વચ્છતાનો આધાર માણસની પોતાની લાગણી ને ચીતર પર રહેયો છે, એ જૂલવું ન જોઇએ.

મુંદ્રા

કચ્છનાં કિલ્લેજાંધી ૪ શહેરો પૈકીનું મુંદ્રા પણ એક શહેર છે. અસલમાં તે એક કુમળા નામનું નાનકડું ગામ હતું. સં. ૧૬૯૬ માં ગઝોશી બોજરાજજીએ તેને આખાદ કરી મોહનગયનું મંદિર બંધાવ્યું. ને તે ઉપરથી તે મુંદ્રા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું. લગભગ ૬૦૦૦ માણસની વસ્તીનું આ શહેર છે. બીજાં શહેરો કરતાં આ શહેર હવા ધાણી માટે સારું વખણાય છે. શહેરની ચારે તરફ વાડીઓ, ગામથી બહાર ખુલ્લા ગરતા, ઝાડોની ઘટ્ટાઓ વિગેરેથી આ

ચહેરની લેનક સારી છે. દરીઓ અદિથી થોડે દૂર છે, એટલે મુંદ્રા બંદર તરીકે ઓળખાય છે. અહિંના વેપારીઓ જેમ સાહસિક છે, તેમ ખલાસી લોકો પણ પરદેશ ખેડવામાં માંડવીથી બીજા નંબરે આવે છે. એક સમય હતો, ત્યારે મોટાં મોટાં વહાણો હિંદુસ્તાન ઉપરાંત અરબસ્તાન ને આફ્રિકાના બંદરોથી માલ લઈ અહિં આવતાં. હાલ સગવડ વિનાનું આ બંદર હોષ વધારે ઉન્નતિ પર આવતું નથી. અહિં એક જીર્ણોદ્ધાર થઈ ચૂકેલ છે.

અહિંનાં દર્શનીય સ્થાનોમાં યાદ મુરાદ પીરની એક મોટી દર્ગાદ છે; અને તે 'દરીઆ પીર' તરીકે ઓળખાય છે. મોદનરાયનું મંદિર પણ પ્રસિદ્ધ છે. એક તાલુકા રકૂલ, અંગ્રેજી રકૂલ, રાત્રિયાળા, કન્યાયાળા, વ્રુમામાઈ લાલજી રકૂલ, રણુશી દેવગઢ અંગ્રેજી મિડલ રકૂલ, ઉપરાંત પુસ્તકાલયો ને ઇસ્પતાય વિગેરે પણ છે. ક્રિસ્તીની બહાર ધર્મશાળા ને દરીયાગ છે.

સગમમ પંદરમો જૈનોની આદિ વસ્તી છે. ત્રણ જૈન મંદિરો ચહેરમાં, અને એક ચહેરથી બહાર, જોરજીનાં દહેરાં તરીકે ઓળખાય છે. ચાર ઉપાશ્રયો છે. સ્થાનકવાસી ને મંદિરમાંથી બન્ને સુપ્રદાપના જૈનો અહિં વસે છે. અહિંના ઓશવાઓ ધણે બાગે ખેડૂત તરીકે વખણાય છે. જો કે હવે તો ધણાખગ પરદેશમાં વસે છે.

અહિંના જૈન આજેવાનોમાં શેઠ મગનલાલ અને તેમના બાઈ નાનાલાલ તથા સ્થાનકવાસીઓમાં હામજીભાઈ મુખ્ય ગણાય છે. તેઓ ધર્મપ્રેમી છે, ને જાહેર કામમાં મારો ભાગ લે છે.

બીજા ક્રિસ્તીઓની માફક મુંદ્રાનો ક્રિસ્તી દેવકરણ શેઠે બનાવ્યો હતો. એક વખતે જંગમરના રાજા જેવા ઓળખાતા શેઠ શિવજી પ્રેમજી અને ઈશજી શિવજી-એ આ મુંદ્રાની વિજીતીઓ કરી.

ઉપરનાં ત્રણ શહેરો ઉપરાંત કચ્છનું પાટનગર ભૂજ એ પણ એક સારામાં સારું શહેર છે, કે જેનો પરિચય પાંચમા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે.

કચ્છની ભૂમિકા, આગાદી, સાધનો એ બધાંને અનુલક્ષીને જ આ ચારે ગામોને શહેરો તરીકે ઓળખવામાં આવ્યાં છે. કચ્છનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત જમાવવામાં, આગાદી વધારવામાં અને વ્યાપારોને ખીલવવામાં જેમ દેશજી ૧લાનો મુખ્ય હિસ્સો છે, તેવી રીતે આ ચારે શહેરોને મજબૂત કરવામાં, કિલ્લાઓ બંધાવવામાં તે વખતના દિવાન શેઠ દેવકરજી શેઠનો હાથ છે, એમ ઇતિહાસકારો કહે છે. આ દેવકરજી શેઠ કિલ્લાઓ ઉપરાંત જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં મંદિરો બંધાવ્યાં, વ્યાપારોને ઉત્તેજન આપ્યું ને કચ્છને ખૂબ આગાદ બનાવ્યું, પણ રાજ્યખટપટમાં હંમેશાંથી બનતું આવ્યું છે તેમ, એવી જ રાજ્ય ખટપટમાં દેવકરજી શેઠ હોમાયા. ગમે તેમ પણ આજે કચ્છનાં આ ચારે શહેરોના કિલ્લાઓ ને એમનાં બંધાવેલાં મંદિરો દેવકરજી શેઠની સ્મૃતિને તો ભૂલવા નહિ જ દે.

કચ્છનાં કિલ્લેબંધી ઉપરનાં ચાર શહેરો ઉપરાંત કચ્છમાં એવાં બીજાં પણ ગામો છે, કે જેની પૂર્વ મમયની જાહેજલાલી કચ્છના ઇતિહાસને શોભાવે છે. તેરા, નળીયા, કોઠારા અને સુથરી, એ ગામો ખાસ કરી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. એના ઇતિહાસમાં છુપાએલી ઘટનાઓ ઉપરના કિલ્લેબંધી ચાર શહેરોની ઘટનાઓ કરતાં કંઈ ઓછી ઉતરે તેવી નથી. વીરો અને વીરાંગનાનો જન્મ આપનાર કચ્છમાં આરાં અનેક ગામો છે. લાખો અને કરોડોના દાન કરનાર દાનવીરોની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન પણ આવાં અનેક છે; પણ મારો વિદેશ આધુનિક સમયનાં મુખ્ય ને કિલ્લેબંધી શહેરો તરીકે ઓળખાતાં ગામોનોજ પરિચય આપવાનો હોઈ, એ સિવાયનાં ગામો સળંધી અહિં કંઈ લખતો નથી.

: ૨૧ :

કચ્છમાં કેળવણી

કોઇ પણ દેશની પ્રગતિમાં તે દેશની કેળવણી તરફ વિચારના વધુ ધ્યાન આપે છે. શિશુઓ, એ સમગ્રનો વિશ્વાસ કરે છે, અને વિકસિત મનમાં માનવજાતિની ઉન્નતિ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યની જીવનયાત્રાને સુખમય બનાવી દે છે.

કેળવણીનો અર્થ એવો છે કે યુવક યુવતી કે કોઈ પ્રજાના હિતધારી થવું એવો હું નથી માનું. મનુષ્યમત પામ્યા પછી જુદી જુદી વ્યક્તિઓ, સમાજ, ધર્મ, રાષ્ટ્ર વિગેરે પ્રત્યે શું કર્તવ્ય છે એ સમજવું એનું નામ છે કેળવણી. અને એ કર્તવ્યમાં આવડ થવું એ છે કેળવણીનું પરિણામ, એમ હું માનું છું. જેમ જેમ મનુષ્યમાં જ્ઞાન વધતું જાય, તેમ તેમ તેનામાં માનવતાના ગુણો વિકસિત થવા જોઈએ. વિનય, વિવેક, સહનતા અને કર્તવ્ય પાલન—આ ગુણો જેનામાં આવતા જતા હોય, ત્યારે સમજીએ

કે આ કેળવણીએયો માણસ છે. જીવનમાં ઉપસ્થિત થતી ઠાંધ પણ વસ્તુને વિવેકપૂર્વક આચરવી એ કેળવણીનું પરિણામ છે. ત્યાગવા લાયક વસ્તુને ત્યાગ કરવો, જાણવા લાયક વસ્તુને જાણી લેવી, અને આદરવાલાયક વસ્તુને આદરવી, આનું નામ છે કેળવણી. ખૂબ ખૂબ પોતાં ભણ્યા છતાં અને ઘણી ઘણી ડીગ્રીઓ મેળવવા છતાં હેય, જોય અને ઉપાદેયનું ભાન ન હોય અને સાધારણમાં સાધારણ વસ્તુમાં પણ મન મુઝાઈ પડે, રસ્તો ન સૂઝે તો એ કેળવણી શા કામની ?

સાધન વિના સાધ્ય સધાતું નથી, એ વાત નક્કી છે. બાત્યાવસ્થાથી માતાપિતા તરફથી મળતા સંસ્કારો અને સમય સમય ઉપર સમયાનુકૂળ મુકરર થતાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં જંધારણો અને તેની ઉપાસના-એ કેળવણીનાં સાધનો છે.

વીમમીસદીના આ જમાનામાં આવી રીતનાં વ્યાવહારિક જ્ઞાનનાં સાધનો હિંદુસ્તાનમાં પણ ખૂબ વધ્યાં છે. દરેક દેશ પોત પોતાના બાળકોને અને યુવકોને ભાષાજ્ઞાન આપવામાં તત્પર છે. કુદકે ને જૂસકે આ જ્ઞાનનો વધારો થઈ રહ્યો છે, અને તેમાં હિંદુસ્તાને રાજભાષાને (અંગ્રેજીને) એટલું બધું મહત્ત્વ આપી દીધું છે કે જાણે કે એના વિના જીવન નકામું છે. ગમે તે હશે. અત્યારે હું તેની આલોચનામાં ઉતરવા નથી ઇચ્છતો. આજે હિંદુસ્તાનને કયા શિક્ષણની જરૂર છે, એનો વિચાર કેળવણીના ‘ ખર્ચ ’ ગણાતા ભોડોને પણ અત્યારે બહુ મુઝવી રહ્યો છે; અસ્તુ !

મારે આ પ્રમંજે જે કાંઈ જતાવવાનું છે તે એ કે કચ્છમાં કેળવણીનો પ્રચાર કેવો છે ? દૂરથી સાંભળતો આવ્યો હતો, અને કચ્છમાં આવ્યા પછી પણ સાંભળતો રહ્યો છું કે કચ્છમાં કેળવણીનો બહુ જ અભાવ છે, અને તેજ કારણ કે ઠંઠની પ્રજામાં અજ્ઞાનતા, જડતા વધારે છે. સાધારણ રીતે વિચારીએ તો જે દેશ ખેતીપ્રધાન હોય, તે દેશ ખીજ દેશોની અપે-

ક્ષાએ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં બહુ પછાત હોય જ, એ એક સ્વાભાવિક છે. તેમજ ને જાતિ ખેતીપ્રધાન ધંધામાં આગળ પડતી હોય, તે જાતિ પણ ખીજ જાતિઓ કરતાં શિક્ષણમાં પાછળ જ હોય. અને તેમણે રાજ્યકર્તાના વિચારો ઉપર કેળવણીની પ્રગતિનો વધારે આધાર રહેશે છે. રાજ્યના વિધાતાની ભાવના પ્રજાના જીવનમાં પ્રભવે છે. અને તેનાજ પ્રભાવમાં પ્રજામાં કેળવણી આવે છે.

હિંદુસ્તાનનાં ધણાં દેશી રાજ્યોમાં હું વિચર્યો છું, રાજ્યાધિકારી-ઓની માથે સજા થતેડી તેમના વિચારો જાણવાનું પણ મને મળ્યું છે. ને રાજ્યો અત્યાગ્રાની હિંદી કેળવણીમાં વધારે માનનાગ છે, એમણે પોતાનાં રાજ્યમાં કેળવણીનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો છે. પણ નેઓ એમ માનના હોય કે 'માત્ર વ્યવહારના નિર્વાહ પુરતું દરેક મનુષ્યને ભાષા શાન મળવું જોઈએ.' એ રાજ્ય પોતાના રાજ્યમાં પોતાની ઇચ્છાથી તો અત્યારની કહેવાતી 'હિન્દી કેળવણી' નો પ્રચાર ન કરે, એ સ્વાભાવિક છે કાંઈ અનિ-વાર્થ કારણે એથી આગળ નધવું પડે તો તે એક મજબૂરી છે. જ્યાં સુધી હું જાણી શક્યો છું ત્યાં સુધી, કચ્છના 'વડા બારા' ઘણું કરીને આના વિચારના હશે. અત્યારની કહેવાતી હિન્દી કેળવણીમાં તેઓ વધુ માનતા હોય, એવું મને નથી લાગતું. અને મેં સાબળ્યું છે પણ તેમજ, એજ કાગળ હશે કે કચ્છ રાજ્યમાં અત્યારની કહેવાતી 'હિન્દી કેળવણી'નું ક્ષેત્ર બહુ ઓછું છે, અથવા નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે.

કચ્છ રાજ્યમાં ધોરણસર કેળવણી ખાતાનું મંડાલ મંડાલું મહા-રાઓથી પ્રાગમવજી ખીજના સમયથી. તેમણે કચ્છના મુખ્ય મુખ્ય ગામોમાં લગભગ પચાસેક પ્રાથમિક શાળાઓ અને પાંચેક કન્યાશાળા-ઓ સ્થાપી. તે પછી અત્યાગ્ર સુધીમાં ને કાંઈ વધારો જોવાઈ રહ્યો છે, તે મહારાઓથી કે જન જોગારજી બાવાના પ્રયત્નને આભારી છે.

કચ્છમાં જે કેળવણીનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે, તે બે વિભાગમાં છે: ૧. રાજ્ય તરફથી અપાતી કેળવણી, જેને રાજકીય સ્કૂલો કહીએ. અને ૨. પ્રજા તરફથી અપાતી કેળવણી, જેને પ્રજાકીય સ્કૂલો કહીએ. આખા રાજ્યનાં લગભગ એક હજાર ગામેની આખાટીમાં લગભગ એકસો પચીસ દરખાસ્તી શાળાઓ છે; બ્યારે લગભગ ૩૬૨ પ્રજાકીય શાળાઓ છે. રાજ્ય તરફથી ચાલતી સવાસો શાળાઓમાં એક હાઈસ્કૂલ છે કે જે ભૂજમાં છે, અને બીજી હાઈસ્કૂલ અંતરમાં હમણાં જ થઈ છે. એ સિવાયની બધી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ છે. પ્રજા તરફથી ચાલતી શાળાઓમાં એક હાઈસ્કૂલ શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળની માંડવીમાં છે. પ્રજા તરફથી અપાતી કેળવણીની ત્રણ સંસ્થાઓ મારી નોંધ ઉપર આવેલી છે. ૧ હુદાણા એન્જીનેયરિંગ બોર્ડ, ૨ શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ કેળવણીખાતું ૩ વીસા બોરવાળ જૈન કેળવણી ફંડ.

લગભગ અગીઆર વર્ષ ઉપર શેઠ સૂરજ વલ્લભદાસ, શેઠ રાધવજી પુરષોત્તમદાસ-આબે ઉદાર ગૃહસ્થોની સખાવતથી ‘હુદાણા કેળવણી ખાતું’ સ્થપાણું, કે જેના પ્રમુખ શેઠ પ્રાગજી દયાળ અને ઉપપ્રમુખ શેઠ પ્રેમજી થંદા છે. લાખોની સખાવતથી આ ખાતું ચાલુ થયેલું. ૧૧ વર્ષમાં આ ખાતા તરફથી કચ્છના જુદા જુદા ગામેમાં કોઈ પણ જાતના જાતીય ભેદભાવ વિનાની અત્યારે લગભગ ૬૦ શાળાઓ ચાલે છે. આટલી શાળાઓ ચાલવા છતાં આ ખાતાં પાસે ૬-૭ લાખ રૂપિયાનું ફંડ છે. આ કેળવણી ખાતું પદ્ધતિસર ચાલી રહ્યું છે, અને તેની હેઠ ઑરીમ વાંકું (અળડાસા) ગામમાં રાખેલી છે. આ ખાતાના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ત્રીચુત હાથીભાઈ બાહોશ અનુભવી અને ધણા શાંત સ્વભાવી છે.

બીજું દાનવીર શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ કેળવણીખાતું છે. આ ઉદાર ગૃહસ્થની મખાવતથી માંડવી, નળીયા, જખો, કોઠાગ અને વિંઝાણ એ સ્થાનોમાં શાળાઓ ચાલે છે, જેમાં માંડવીમાં હાઈસ્કૂલ છે. આ બંધીય

શાળાઓ સારી સ્થિતિમાં આવે છે. સારા અનુભવી શિક્ષકો રોકવામાં આવેલા છે, અને કોઈ પણ જાતના બેદરબાવ સિવાય આ શાળાઓ ચલાવવામાં આવે છે. આ ખાતાના પ્રમુખ શેઠ મયુગંદાસ વમનજી છે, અને ઉપપ્રમુખ શેઠ લક્ષ્મીદાસ ગોવર્ધનદાસ ગોકળદાસ તેજપાળ છે.

ત્રીજું કેળવણી ખાતું 'વીણા ઓરાવાળ કેળવણી ખાતું' છે, પરંતુ આ સંબંધી વિશેષ માહિતી મને મળી નથી, પણ એમ જાણવા મળ્યું છે કે કચ્છના જુદા જુદા ગામોમાં આ ફંડ તરફથી પણ કેટલીક શાળાઓ આવે છે.

આવીજ રીતે પંડેશમાં વમતા ધીમંતો તેમજ સ્થાનિક મહાજન સાથે જુદા જુદા મુદ્દાઓની સહાયતાથી પણ પાઠશાળાઓ અને કન્યા-શાળાઓ ચાલી રહી છે. દાખલા તરીકે કુમંગના શેઠ બેદાભાઈ નરશી તરફથી જુદા જુદા ગામોમાં અનેક શાળાઓને મદદ આપવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત વાંકુ, કોટડી, માંડવી, સદનવાડી અને વાંદાવ વિગેરેમાં ગુરૂકુળ, બ્રાહ્મણશ્રમ કે અનાથ આશ્રમ રૂપે પણ જૈનેતર સંસ્થાઓ ચાલી રહી છે, તેવી જ રીતે કુમંગ, નળાયા, નવાવામ અને સૂઘરી વિગેરે ગ્રામોએ 'જૈન બ્રાહ્મણશ્રમો' વિગેરે જૈન સંસ્થાઓ ચાલી રહી છે.

કચ્છના માગ વિદ્યા દમિયાન મારી હંમેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણીની જે જે સંસ્થાઓ મેં જોઈ, તેમાં બૃજની ઓફિસ દારૂરૂલ, બૃજપુરતું કુમાર મંદિર, માંડવીની હાઈસ્કૂલ, માંડવીના જૈન યુવક મંડળ હસ્તક ચાલતું જૈન બ્રાહ્મણશ્રમ, માંડવીની ભાટીયા બોડીંગ, નવાવાસનું જન બ્રાહ્મણશ્રમ, રાયણની માર્વજનિક સ્કૂલ, સદનવાડીનું સમસ્તિ મંદન, વાંદાવનું ગુરૂકુળ, બૃજની દિવાળાઈ કન્યાશાળા, બૃજની હુદાણા અને ગજગોર કન્યાશાળા, મંજલ-મંજલાણની ઈશ્વર કન્યા-

શાળા, નળીયાનું જૈન બાળાશ્રમ, નળીયાની ગોકળદાસ તેજપાળ સ્કૂલ, સુયરીનું જૈન વિનયમંદિર અને શેઠ નરશી નાથા જૈન કન્યાશાળા, કોઠારાની ગોકળદાસ તેજપાળ સ્કૂલ, હુમરાનું વીરા ઓશવાળ જૈન બાળાશ્રમ, વાંકુનું હુહાણા બાળાશ્રમ, કોટડીની હુહાણા ખોડીંગ—આ વિગેરે કેટલીક જૈન અને જૈનેતર સંસ્થાઓએ મારા દિલ ઉપર સારી ખસર કરી છે. આ સંસ્થાઓના કેટલાક સંચાલકે બલા, કાર્યકુશળ, કેળવણીના સાચા અનુભવી અને પિતાનું વાતસલ્ય અને શુર તરીકેનો પ્રભાવ ધરાવનારા જોવાયા છે. આવા સંસ્થાઓમાં ભૂજ હાઇ-સ્કૂલના હેડ માસ્તર લક્ષ્મીચંદ્રભાઈ પાઠક, હુહાણા કેળવણીખાતાના સુપ્રિ. શ્રીયુત હાથીભાઈ, માંડવી બારીયા બાળાશ્રમના સુપ્રિ. શ્રી કલ્યાણુરાયભાઈ છાયા, સદનવાડીના સરસ્વતી સદનના સુપ્રિ. શ્રી પ્રજુલાલભાઈ ઘોળકીયા, કોટડી હુહાણા બાળાશ્રમના સુપ્રિ. શ્રી. ભગવાનજીભાઈ હુમરા વીસા ઓશવાળ બાળાશ્રમના સુપ્રિ. ગોર્વીંદભાઈ અને માસ્તર વલ્લભદાસભાઈ, નળીયા જો. તે. સ્કૂલના હેડ માસ્તર જયસુખલાલભાઈ ઘોળકીયા અને જૈન કન્યાશાળાનાં શિક્ષિકા બહેન વેલબાઈ, કોઠારાની જો. તે. સ્કૂલના માસ્તર લક્ષ્મીચંદ્ર, અને આસંખીયા મોટાની અંગ્રેજી સ્કૂલના માસ્તર ગુલાબરાયભાઈ બોરા—એ વિગેરે મુખ્ય છે. કચ્છ જેવા અગ્નિ દેશમાં આવા ઉંચ કોટીના સંચાલકોની હસ્તી એ ન કેવળ બાળકોને મારેજ બદલે આખા દેશને માટે આશિર્વાદરૂપ ગણી શકાય.

કન્યાશાળાઓ પણ લગભગ ધણા ગામોમાં ચાલી રહી છે. તેમાં કેટલીક સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ તરીકે પણ ઓળખાય છે. એવી સંસ્થાઓમાં જોતોતી બે સંસ્થાનો હું ઉલ્લેખ કરીશઃ ૧. હુમરાનું બહેન 'કલ્યાણનું આશ્રમ' અને રજુ'કોડાયનું 'સદાગમ પ્રવૃત્તિ મંડળ' તરફથી ચાલતું આશ્રમ. હુમરાનું આશ્રમ ખુદ કલ્યાણનું ચલાવે છે, અને કોડાયના આશ્રમના સંચાલિકા બહેન પાનબાઈ ઠાકરશી છે. હુમરાના આશ્રમમાં સાધ્વીજી પુષ્પા-મોજી કે જોઓસારામાં સારાં વિદ્યુષિ છે, તેઓ પણ સારા રસ લઈ રહ્યાં છે.

આ જાંને આશ્રમોમાં લાભ લેનારી બાઈઓની મંખ્યા અત્યારે જો કે ગણીમાંરી છે, પણ કહેવાય છે કે ધાર્મિક અને સંસ્કૃતની જો જૂઠું જોડું જ્ઞાન મેળવીને જાંને આશ્રમોમાંથી ધણી જાહેનો નીકળ્યા છે, કે જોઓ શિક્ષકાનું કામ કરી રહી છે.

હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓની મંખ્યા ચલાવવી, એ કહેવું લેખમ બરેનું છે, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જાડ છે. સ્ત્રીઓની મંખ્યાઓ કે કન્યાશાળાઓ ભાગ્યેજ લોક દીકરાથી જાય છે. જગી વાલ એટલી છે કે જે પવિત્ર હિંદુથી આવી મંચ્યાઓ કે કન્યાશાળાઓ સ્થાપન કરવામાં આવે છે, તે પવિત્ર હિંદુને ધ્યાનમાં ગણી, સંધ્યાનું મંચાવન કરવું, એ એક જાહેનું છે. નિસ્વાર્થ વૃત્તિ, શુદ્ધ મેવાશાવ, નિર્તોભતા અને કર્તવ્યપાનની શુદ્ધિ, એ મંચાવડાનું મુખ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ.

આજે આખા કુચના લેનોમાં સ્ત્રીઓના જીવનનો પ્રશ્ન જાડ વિચારણીય છે. વિધવાઓની જાડવતા, સ્ત્રીઓમાં ઘોર અજ્ઞાનતા અને તેની માથે નિઠરમીપણ—આના લીધે અનેક પ્રશ્નનું વાનાવજ અશુદ્ધ અને છે, એમાં પુરોના 'પ્રધાનવાદ'થી ધણી વખત વિચારનું નિર્ણય પણ મારી જાય છે.

કુમર અને દેશવતી જાંને આશ્રમો પારે તો કુચના લેન સ્ત્રી મંચાને શિક્ષન અને મંચારી જનાવરામાં ધણો મોગો કામો આપી શકે ત્યાંના મંચાવડા મંચાઓને વધારે નિર્મસિન જનાવી, ધણી મોટી મંચ્યાની બાઈઓને આર્થિક મોટા પાવા ઉપર આશ્રમો ચલાવે, તો આખા કુચને આશિર્વાદ રૂપ થઈ પડે. વળી કેવળ મામાણિક પ્રતિક્રમણ કે મંચુતની જો જૂઠું જાણાવવા પૂરું જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓને ઉપયોગી બનાવવા, ગીવવા, શૂંધવા અને જીવન દાયકાગિથમતા દુનંદો યીખવીને બાઈઓને જાડા પારે તો ધણી કન્યાશાળાઓ આજે ઉપ-

યોગી શિક્ષકોનો જ અભાવ ભોગવી રહી છે, તે દૂર ચાલ. દ્રવ્યમોહ કે સત્તામોહ સાચ્યા કાર્મની પ્રગતિને રૂંધે છે. એ વસ્તુ ઉપર, જૈન કે જૈનેતર છોકરાઓ કે છોકરીઓની તમામ મંસ્થાવાળા સંચાલકોએ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

કેળવણીની જેટલી શાળાઓ અને સંસ્થાઓ કચ્છમાં ચાલે છે, તેમાંની થોડીકને બાદ કરીએ તો બાકીમાં ચૈતન્ય જેવું બહુ જ 'મોષ્ટુ' જોવાય છે. એનાં અનેક કારણો મારા ધ્યાનમાં આવ્યાં છે: કાં તો શિક્ષકો અને કમિટી વચ્ચે ખટપટ હશે, કાં તો પૈસા આપનારા મૃદુસ્થો અને કામ કરનારા યુવકોની વચ્ચેમાં મતભેદ હશે; કાં તો જુના અને નવા વિચારના કારણે આપસમાં સંઘર્ષ જીવેલું હશે, કાં તો સંચાલકોની કૃપણતાને કારણે સારા શિક્ષકોના અભાવથી સંસ્થા નૂરવિનાનું જીવન ભોગવી રહી હશે. આમ અનેક કારણોના પ્રતાપે નસ્યાઓ, શાળાઓ પ્રાણવિનાના કબેવરો જેવી ઘણે ભાગે દેખાય છે. સત્તાની માઠમારી અને 'જાણે થોડું' અને તાણે ઘણું' આ બે કારણોથી લગભગ નિસ્તેજતા દેખાય છે.

જૈન મંસ્થાઓમાં, પગી બચે તે સાર્વજનિક રીતે ચાલતી હશે, શિક્ષણનું ધોરણ અને પરીક્ષાઓનું ધોરણ, એક મરખું અને બંધારણ. પૂર્વકનું નહિ હોવાના કારણે પણ 'કુંગર ખોદીને ઉઢર કાઢ્યા' જેટલું જ પરિણામ લગભગ દેખાય છે.

મેં આ સંબંધી અનેક વાર આગેવાનો અને કેળવણી પ્રેમીઓની આગળ મારા વિચારો રજૂ કર્યાં છે. 'લુહાણા કેળવણી ખાતા'ની માફક જૈનોની એક કેન્દ્રસ્થ સંસ્થાની દેખરેખ નીચે કચ્છની તમામ શાળાઓ અને સંસ્થાઓ અવાવવામાં આવે, એક જ જાતના પાઠ્ય પુસ્તકો અને એક જ ધોરણની પરીક્ષાઓ ચાલ, તો જ કેળવણીની પાછળ જૈનોનો ખર્ચાતો પૈસો કાંઈક સાર્થક થઈ શકે. પણ જૈનોને આટલી બધી

પંચાતમાં પડવાનું કામ શું છે ? દેગાવરોમાં રહેનારાઓને પૈસો આપવા સિવાય વધારે દરકાર નથી, અને સ્થાનિક રહેનારાઓને રાગદ્વેષની પ્રવૃત્તિઓમાંથી દુરસદ નથી.

બાળાગ્રમો જેવી સંસ્થાઓ પાસે પોતાનાં વિશાળ મકાનો અને સારા પૈસો હોવા છતાં એમાં ચેતન ઓછું જેવાય છે. એનું પણ કારણ છે, એ સંસ્થાઓના સંચાલકો ઠોરીઓનો દિસામ ગણુનારા છે. સૌ સવાસો છોડ્યાઓના પિતા તરીકેની જવાબદારી સંભાળવા પચાસ પોણેસો કે વધારેમાં વધારે સૌ ઠોરીના પગારદાર ગૃહપતિને સોંપવા ચાહે. સૌ ઠોરી એટલે વીમ રૂપીઆ. સારામાં મારો સિદ્ધિત, અનુભવી પાકટ ઉમરનો બાહોશ પરદેશી ગૃહપતિ કુચ જેવા દેશમાં કેમ આવી શકે ? એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. સ્થાનિક પચાસ સાઠ ઠોરીમાં ગમે તેવો પણ ગૃહપતિ મળી જતો હોય, તો વધારે ખર્ચાને બદલેથી મારા ગૃહપતિને બોલાવવાની તકલીફ નહિ ઉઠાવવાની બાવનાવાળા સંચાલકો સંસ્થામાં શું ચેતન રેડી શકે ? એ પણ વિચારવા જેવું છે.

દેશના આવા વાતાવરણમાં પણ કોઈ કોઈ ગામોની યાત્રાઓમાં સારું કામ થઈ ગયું છે, એ ખરેખર ખુદી થવા જેવું છે, અને તેટલા માટે તેઓ બાખ્યાળી છે.

કુચની કેળવણીને લગતી બે બાબતો બીજી પણ ઠીકી લગે.

કુચના ઠેટલાક ગામોમાં આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે પુસ્તકાલયો અને વાંચનાલાયો સ્થાપન થવા લાગ્યાં છે. નાના મોટા પ્રમાણમાં ઉત્સાહી યુવકોના ઉત્સાહના પ્રયત્નથી વધારે નહિ તો બે ચાર છાપાંઓ તો મંગાવવાની પ્રવૃત્તિ પણ થયે રચે આપુ થઈ છે. ઠેટલેક રચે તો વધારે સારા રૂપમાં પણ વાંચનાલયો માયે છે.

આ સિવાય બીજો પણ એક વિભાગ છે, કે જે 'જ્ઞાનભંડારો'ના નામે ઓળખાય છે. કચ્છમાં પહેલાં સારા સારા વિદ્વાન સાધુઓ વિચરતા. ગોરબાઓ પણ વિદ્વાન હતા. કોડાય અને એવાં બીજાં સ્થાનોમાં ગૃહસ્થો પણ સારા વિદ્વાન હતા. એ વિદ્વાનોની સાચી સમૃદ્ધિરૂપ ભૂજ, કોડાય વિગેરેમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત અલભ્ય ગ્રંથો ભોળૂદ છે. આ ભંડારોનો ખરી રીતે કાંઈ જ ઉપયોગ થતો નથી. ભૂજના ભંડારો કે જે નાની અને મોટી પોશાળના નામે ઓળખાતા ઉપાગ્રથોમાં છે. ત્યાં તો વ્યવસ્થા પણ સારી નથી. અસ્ત-અસ્ત પડ્યું છે. આ બધા ભંડારોને કોઈ સારા સ્થાનમાં વ્યવસ્થિત રીતે સુંદર મકાન અને કબાટોમાં સારાં સચિપત્રો સાથે રાખવામાં આવે, તો કોઈપણ વિદ્વાન તેનો લાભ ઉઠાવી શકે.

બીજું, આજે આખા દેશમાં ભારતના બાવી નાગરિકોના શારીરિક વિકાસનું આંદોલન ખૂબ ચાલી રહ્યું છે. એ આંદોલનની અસર કચ્છમાં પણ થઈ છે, અને તેના પરિણામે સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસની સાથે વ્યાયામની તાલીમ આપવાની પણ પ્રવૃત્તિ ખૂબ ચાલી રહી છે. માંડવી, ભૂજ વિગેરે કેટલેક સ્થળે સ્વતંત્ર વ્યાયામશાળાઓ પણ ચાલે છે. આ સહભાગ્યની નિશાની છે. શારીરિક બળ એ મનુષ્ય માત્રને માટે જરૂરી છે. સમય ઉપર પોતાનો બચાવ કરવાની હિંમત અને શક્તિ દરેક સ્ત્રી-પુરુષમાં હોવાં જોઈએ. આ વસ્તુ વ્યાયામશાળાઓથી પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક નવયુવકોની આ પ્રવૃત્તિ ખરેખર કચ્છને માટે આશીર્વાદ સમાન છે.

: ૨૨ :

કચ્છનું ઔદ્યોગિક જીવન

—*—*—*—*—*—*—

કેાઈ પણ દેશની ઉન્નતિનો આધાર તે દેશમાં ચાલતા ઉદ્યોગ ઉપર રહેતો છે. કોઈ પણ રીતે જીવન પૂરું કરવું એ એક મવાય છે, બ્યારે જીવન એ ગણના એક અંગ તરીકે મુખપૂર્વક વ્યતીત કરવું, એ બીજી વસ્તુ છે. ગરીબાઈમાં માદાષ અને મિતવ્યયિતા રાખવી, એ એક વસ્તુ છે, ને મુખ્ય મનિષ્ઠનાં માધનો હોવા છતાં સાદાર્થ અને કમખર્ચીપણાંથી જીવન વ્યતીત કરવું, એ બીજી વસ્તુ છે.

કચ્છ વાસીઓની સાદાર્થ અને થોડા ખર્ચમાં નિર્વાહ કરવાની પદ્ધતિ બીજા દેશો કરતાં જરૂર વખાણવા લાયક છે, પણ કચ્છના પેટમાં પેસીને જોનારા જોધ રોકે છે, કે એનું આંતર-જીવન કેવું મુખી છે ? વિદેશમાં લાખો કચ્છીઓ ગયા છે અને અનેક સાહસો ખેડી વ્યાપારોને નોકરી આ કરી પૈસા પેદા કરે છે, એ વાત જુદી છે, પણ કચ્છમાં રહેનારા કચ્છી-

ઓનું ઔદ્યોગિક જીવન શું છે ? કેલું છે ? એ તપાસવામાં આવે, તો તેનું ખર્ચ રહસ્ય ખાલુમ પડે. એમ કહેવામાં આવે છે કે કચ્છનાં શહેરોમાં જ નહિ, ગામડાંઓમાં પણ ૫૦-૭૫ વર્ષ પહેલાં જેવાં પાકાં મકાનો નહિ હતાં, તેવાં પાકાં મકાનો બન્યાં છે. જે સુંદરતા નહિ હતી તે સુંદરતા થઈ છે. જે સાધનો નહિ હતાં, તે સાધનો વસાવ્યાં છે. કચ્છમાં જ શા માટે ? હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં જે કાંઈ સુંદરતાઓ દેખાવા લાગી છે, તે કોને આભારી છે ? અર્થશાસ્ત્રીઓજ આનો સાચો જવાબ આપી શકે. સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્તાનમાં પૈસો વધી નહિ પણ ધટી રહ્યો છે. મૂડીવાદની ચૂસણનીતિએ તો બહારની મોહકતા વધારી છે, અને અંદરનું શરીર સડાવ્યું છે. સો કુટુંબ બિખારી બનીને એક ગૃહસ્થ શ્રીમંત થાય, આ શ્રીમંતાઈ ન કહેવાય. ગર્ભ-શ્રીમંતાઈ એ જીવિ વસ્તુ છે, અને બહારની શ્રીમંતાઈ એ પ્રાણુ વિનાનું કક્ષેવર છે. મારી માન્યતામાં જે ભૂલ ન થતી હોય, તો અત્યા-રની હિંદુસ્તાનની શ્રીમંતાઈ ધણે ભાગે આવી શ્રીમંતાઈ છે.

મારો આ વિષય નથી અને અત્યારે એની આલોચના કરવાનું આ સ્થાન પણ નથી. હું તો કચ્છના મારા વિહાર દરમ્યાન કચ્છવાસીઓનું ઔદ્યોગિક જીવન શું છે ? એજ મારા સાધુ ધર્મના નિયમ પ્રમાણે તટસ્થ રીતે તપાસી રહ્યો છું.

કચ્છનો ઇતિહાસ બતાવે છે, કે કચ્છ કારીગરોની ખાણ હતું, અને કચ્છમાં અનેક જાતના હુન્નર લેલોગો બહુ વિકસ્યાં હતાં. કહેવાય છે કે મહારાઓશ્રી ખેંગારજી ૧ લાની સાથે ઘણા કારીગરો આવી વસ્યા હતા. ભૂજનો 'આયના મહેલ' એ રાઓશ્રી લખપતજીનો શોખ અને તે વખતના કારીગરોની કારીગરીનો નમૂનો છે. ઇતિહાસકારો કહે છે કે જગતમાં કચ્છની કારીગરી પ્રસિદ્ધિ પામી હોય, તો તેનો યશ 'રામસિંહ માલમ અને મહારાઓ શ્રી લખપતજીના કાળે જાય છે. ચાંચીયાઓના હાથમાં સપ-

ડાઇને હોલાડ પહોંચેતા એ ગમમિહે યુરોપિયન દુન્નરોનો અભ્યાસ કરી પાછા કચ્છમા આવી કચ્છને-પોતાની માનુષ્યમિતે દુન્નરોની ખાણ બનાવી. આને કચ્છમા ચાદી અને સોનાની વસ્તુઓ ને સુદ રીતે મલી ન્દી છે, એ તે વખતના દુન્નરની ઘસાઇ ગયેલી પણ ચળકતી રેખાઓ છે

કચ્છના પ્રાચીન સ્થાપત્યો, મંદિરો વિગેરે આને કળાપ્રિમિઓને ત્યાથી ઉઠવાનું મન નથી થવા દેતા. ને કે તે સ્થાપત્યો અત્યારે તો માત્ર એના ભંગનાવશેષ રૂપે રહ્યા છે, છતાં એના અંગ અંગમા પુરેલી ચેતનતા હજી સર્વાંધા નષ્ટ નથી થઇ. ન કેવળ સિંધપકળામા જ નહીં કચ્છના કારીગરો ભગત ગૂંચણુ ને એવી જવીય વસ્તુઓમા જ નહીં કળામરો હતા. મનુષ્યનું સાચું ધન તે છે, કે ને પોતાના હિલમથી, જાત મહેનતથી, પગમેવાથી મેળવેલું હોય છે. અન્નની મિદાસ પણ તેમા આવે છે, કે ને અન્ન પોતાની જાત મહેનતથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. કચ્છ જાત મહેનત દેશ હતો. કચ્છ કાપડ વણાડના કામમા પણ વણે જ આગળ પડતો દેશ હતો. હા હા દેશોમા કચ્છનું કાપડ જવું. ઘેર ઘેર રેડીયાના નજીક મળતા. કચ્છી પોતાના દેશનું જ વણેલું કાપડ પહેરતો, પણ આને તો બીજા દેશોની માફકજ પરદેશની મોહકતાએ કચ્છમા પણ પોતાનો પગપેમારો કર્યો છે પરિણામે કચ્છનો આ વણાડનો ઉદ્યોગ પણ લગભગ નષ્ટ પ્રાપ્ત થયો છે

આવી જ રીતે કચ્છનું વ્યાપારિક જીવન પણ ઠેટલું જખરજસ્ત હતું. કચ્છના જળ અને સ્થળ માર્ગો વ્યાપાર માટે ઠેટલા વિરાળ હતા, એ વાત પહેલાં કહેવાઈ છે એક તરફ સિંધ અને ગુજરાત કાઠિયાવાડ સાથે કચ્છનો જમીન માર્ગે વ્યાપાર ચાલતો, ન્યારે બીજી તરફ કચ્છના જુદા જુદા બંદરોથી આખી દુનિયાની સાથે જળમાર્ગે કરોડોનો વ્યાપાર ખેડાતો.

કચ્છનો કપાસ વાગડના રસ્તે પરદેશ જતો... ફટકડી, ખજુર, ખારેક, રંગીન કાપડ, નાળિયેર, રેશમી કાપડ અને ચાંદીનું કોતરકામ એ વિગેરેનો વ્યાપાર કચ્છમાં ધીકતો ચાલતો. આઠસો આઠસો વહાણો દુનિયાનાં બંદરો ઉપર કચ્છના નાવિકો ફેરવતા. આફ્રિકાનાં વંદાણો પણ એહિં આવતાં. કચ્છના કારીગરો કાપડ તૈયાર કરતા, રંગારાઓ રંગતા અને તે સિવાય ખેતીદારો અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી.

વર્તમાન કચ્છમાં ભૂજ જેવાં શહેરોમાં થોડીક કારીગરી, થોડાક કડિયાઓ દ્વારા શિષ્યકાર્ય—એ સિવાય કચ્છનું ઔદ્યોગિક જીવન જે કાંઈ રહ્યું હોય, તો તે એક માત્ર ખેતી જ છે. વાણીયા કે બ્રાહ્મણ, લુહાણા કે ભારીયા, રાજપુત કે કણ્ણી, સોની કે લુહાર—સૌનું સમગ્ર એક જ ઔદ્યોગિક જીવન બની ગયું છે. ખેતી ખેતી ને ખેતી. થોડાંક કચ્છનાં મોટાં શહેરોમાં આધારણુ ખીજ વ્યવસાયને અપવાદ તરીકે બાદ કરીએ તો, આખા કચ્છનું જીવન સમગ્રમ ખેતી ઉપર જ ચાલી રહ્યું છે.

ખરી રીતે હિંદુસ્તાનનું સાચું ધન ખેતી હતું, અને દુનીયાનો સાચો અન્નદાતા ખેડૂત હતો. એટલા માટે જ હિંદુસ્તાનીઓ હંમેશાથી માનતા આવ્યા છે, કે ‘ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર અને કનિષ્ઠ ચાકરી.’ રાજ અને પ્રજા તમામના જીવનનો આધાર હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પ્રમાણે તો ખેતી જ છે, પણ કમનસીબ કચ્છનો ખેડૂત આજે નથી ધનનો માલિક કે નથી અન્નદાતા. ખેતીના સાચા અભ્યાસીઓ તો કહે છે કે ‘કચ્છનો ખેડૂત ખખડી ગયો છે.’ જે ખેતીમાંથી અનેક મનુષ્યોનું પાલન થઈ શકે, રાજ્યની સંપત્તિ વધી શકે, ખેતીકાર પોતે શ્રીમંત બની શકે, વ્યાપારીઓનો વ્યાપાર ધીકતો ચાલી શકે, તેજ ખેતીનો ખેડૂત આજે તો કંગાળ દશા ભોગવે છે. હજારોનાં દેવાંથી

(કચ્છ) દમાએસો અને રીંગાએસો-રહે-છે. ત્યારે જુઓ ત્યારે બીયારો બીખારીનો બીખારી.

ખેતીનો આધાર જેમ જાતમહેનત ઉપર રહ્યો છે, તેમ તેનાં સાધનો ઉપર છે. વરસાદ ને -- બળદ -- એ એનાં સાધનો છે. અનુભવીઓ કહે છે, કે કચ્છ એક વખત દોરો-ખાસ કરી બળદો માટે મશહૂર હોય હતો. આજે કચ્છની એ સાચી સંપત્તિ નષ્ટ થઈ છે. કચ્છવાસીઓના કમનસીમે કુબકાળ ઉપર કુબકાળ પડે છે. ખીજ દેશોમાં ન જોઈતો વરસાદ પડે છે, ત્યારે કચ્છમાં અનાજીથી કુબકાળ પડે છે. સંવત ૧૯૯૬ના કુબકાળે કચ્છનાં કેટલાં પશુ ધનનો નાશ થયો ? એ વાત એક પ્રકરણમાં કહેવામાં આવી છે. લગભગ ૬૪ વર્ષમાં બાગે જ એકાદ વખત જોઈતો વરસાદ થયો હતો. કમનસીમી કેવી વસ્તુ ? એનું એક ઉદાહરણ આપું માણું જ લખ્યું. ગત વર્ષના કુબકાળથી મુઝાઈ ગયેલા ખેડૂતોના મુખ આ વર્ષે મહેલા પહેલા વરસાદથી ઠાંઠકે વિકસિત થયાં હતાં. એક જ વરસાદથી પશુ કહેવાય કે ખેતી એવી આશા આપતી હતી, કે જાણે સોભે સોજ આના પાક થશે. પશુ ન જાણે કયાયથીએ અક્ષકનો ઉપદ્રવ એટલો બધો થયો, કે જેનો કંઈ ભિંમાય નહિ. ઉમતી ખેતીને નાશ કરી નાખી, ખેડૂતનાં મ્હોંને પાછાં રોતી સૂરત બનાવી દીધાં. આખરે હતા ત્યાંના ત્યાં જેવું થયું. ખામ એક તરફથી દોરનો નાશ, ખીજ તરફથી પાણીનો અભાવ, અને ત્રીજી તરફથી કંઈને કંઈ તીક વિગેરેનો ઉપદ્રવ. આવી દશામાં કચ્છનાં બાબોલોગિક જીવન પણ કેટલું નિરર્થક ને નિષ્ફળ પ્રાયઃ હોવું જોઈએ, એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે.

કચ્છના ખેડૂતોમાં કેટલાક લોકો એવા પણ છે, કે જેઓ જમીનનો કેવળ ખાવ છે. કચ્છના વાણીયા ને એવી ઉચ્ચ કોમના લોકોમાંના કેટલાક વાડીઓ રાખીને પણ પાક ઉત્પન્ન કરે છે. બિયારા સામાન્ય ખેડુ-

તોની પાસે જે કાંઈ જમીન હોય, તે પણ વાણીઆઓને ત્યાં મૂકેલી હોય છે. પરિણામે ગરીબ ખેડૂત તો બીખારી ને બીખારી-દયાએયો જ રહે છે. થોડા વાણીમાં કચ્છીની ભૂમિ સાફ અન્ન આપે છે, પણ એને વિકસાવનાર જોઈએ ને ? કચ્છ રાજ્ય જો આ ખેતીના ઉદ્યોગનો જ વિકાસ કરે, તો પણ કચ્છ થોડા વખતમાં આખા દેશ બની શકે.

કચ્છના ઔદ્યોગિક જીવનમાં આવી અગત્ય પરીસ્થિતિ હોવાનું જ કારણ છે, કે પહેલાં કોઈ કોઈ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, ખાંડ દેશો કરતાં કચ્છમાં ગુગદેશની વૃત્તિ, લડાઈ, ઝમડાઓ. નજવાં નજવાં કાગણીમાં પણ કોર્ટ દરવારો સુધી જવું, નિંદાઓ. યુગલીઓ નિગરે વધારે જોવાય છે. ઉદ્યોગશીલ મનુષ્યોને આવી વસ્તુઓને માટે ધુરસદ્દ જ નથી મળતી, અને એજ કારણ છે, કે પરદેશમાં રહેતા કચ્છીઓના અને રથાનિક કચ્છીઓના જીવનમાં બહુ અંતર દેખાય છે.

આમ કચ્છના ઔદ્યોગિક જીવનમાં ખરી રીતે ઉદ્યોગ જેવું કંઈએ, તો તે એક માત્ર ખેતી છે. તેમાં પણ જે વિટંબણાઓ આજનો કચ્છી ભોગની રહી છે, એ જોતાં એ ઉદ્યોગમાં પણ પહેલાના જેવો કસ નથી રહ્યો. કચ્છની આ દસા છે.

: ૨૩ :

કચ્છની ગૌરવ ગાથાઓ.

કચ્છના પ્રાચીન ઇતિહાસના પૂરાવારૂપે જે સાહિત્ય અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે, તે ઉપરથી સમજી ને જાણી શકાય છે, કે હિંદુસ્તાનના મારવાડ, માળવા, મેવાડ ઇત્યાદિ દેશોની માફક કચ્છનું ગૌરવ પણ કાંઈ ઓછું ઓજરવી નથી. કચ્છે ભારતના બેઝે અમંખ્ય રત્નો ધર્યાં છે. બધે કેટલીક બાબતોમાં તો કચ્છની વિશિષ્ટતા સાફ તરી આવે છે. મન્યમતીઓના ક્ષેત્રમાં, અધિકારીઓના ક્ષેત્રમાં, બાપારી ક્ષેત્રમાં, સમાજના ક્ષેત્રમાં—વીરોનાં ક્ષેત્રમાં, એમ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં તપાસ કરીએ તો કચ્છના ભૂતકાળમાં એવી અદ્ભૂત વ્યક્તિઓ દર્શિગોચર થાય છે, કે ગમે તેવાને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થવા વિના ન રહે, અને તેથી જ કચ્છનું ગૌરવ ખરેખર દીપ્તિ ઉઠે છે.

બેરાક, આખા સંમાર્ગમાં જનતું આશ્ચર્ય છે તેમ સમગ્રના પ્રજાવર્ગી સદાવતીના પ્રકરણમાં કહ્યું છે તેમ—

રહે છે હલ્લુ ગુલશનમાં, હતો ન્યાં વાસ ખુલ્લુલનો. ✓
મયૂરા ન્યાં હતા ત્યાં કાગડાઓ રાગ ગાએ છે.

આવી અથવા આને કંઈક મળતી દશા કચ્છની થઈ હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. છતાં કચ્છનો જૂતદાલિન ઇતિહાસ ધણેજ ગૌરવવંતો ધરાયો છે, એમાં તો કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. ખાસ કરીને કચ્છ એક વીરભૂમિ તરીકે તો વધારેમાં વધારે ઓળખાય છે. શ્રી જયગમદાસ નેમાંધીના શબ્દોમાં કહ્યું તો—‘ કચ્છની વીર વિરાંગનાઓનાં બલિદાન અને આપભોગ કોઈ પણ પ્રજાની કુરખાની કરતાં ઉતરતાં તો નથીજ.’

એક પ્રમંગ ઉપર ખેતરમાં હળ ખેડી રહેલો પટેલ એક અન્નપ્રયા પરંતુ શેખી કરતા આગંતુકને કચ્છનો પરિચય કરાવતાં કહે છે—

‘ ભર, છુરી ને બાવરી વરી કંઠા ને બ્યા કખખ ✓
હોયલ હવ કચ્છરે જતે મરદુ’ સવા લાખખ ’

અર્થાત્ કંઠા, થૂવર ને બાવળ જેવા જંગલી ઝાડોની ગીચ ઝાડીથી કંઠાઈ ગએલા કચ્છ પ્રદેશમાં હોયલ, તું ચાલ, કે ન્યાં સવા લાખ વીર પુરખોતું જુદ્ય શોભી રહ્યું છે.

આ શબ્દો પણ કચ્છની વીરતાના ઓછા લોક નથી.

કચ્છનો એક પ્રદેશ વાગડ, કે જે વાગડ અત્યારે તો દુકાળો ઉપર દુકાળોના પંજ ખાઈ ખાઈને ગ્રીયારો ઉજ્જડ—વેરાનસમ બની ગયો છે. એ વાગડનો પરિચય કરાવતાં શ્રી લાલજી જોશી પોતાના ‘ કચ્છની લોકકથાઓ ’ નામનાં પુસ્તકમાં એક સ્થળે લખે છે:—

‘ વાગડ વીર પુરખોની જન્મભૂમિ છે. યુદ્ધમાં ઝડુમનાર, મોટા ધાડ- પાકુઓ લુટારોતું ઉત્પત્તિ સ્થાન વાગડ. માયું હાથમાં લઈ ઝડુમનાર

આવી જ રીતે 'કચ્છના કળાધરો અથવા ચંદ્રવંશ ચરિત્ર'ના લેખક શ્રી હુયેગય. એચ. કાગણી પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે:—

'કચ્છના બબ્બ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ખરેખર ગૌરવવતો છે. એના આત્મબલિદાનો અંગેડ છે. સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વહક માટે મતત કેટલીએ પેઢીઓ લગી ગુલામગ મચાવતા રહેલું, ધર્મ અને દેગની રક્ષા માટે પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુની આહુતિ આપી દેતાં પણ અચકાવું નહિ, અને કોઈ પણ પ્રકારનાં પ્રવેશનોમાં નહિ જ કમાતાં પ્રાણીત લગી સ્વધર્મ અને સ્વદેશની રક્ષા કરવી, આ મર્વ મગાને એક એવું હૃદયભેદક ચિત્ર ખડું થાય છે, કે જેનો ખ્યાલ માત્ર કરતાં પણ રોમાંચ ખડા થઈ જાય છે.'

આમ અનેક વિદ્વાનોએ કચ્છની ગૌરવ ગાથાઓ ગાઈ છે, અને ખરેખર કચ્છનો ભૂતકાલિન ઇતિહાસ ગૌરવરંગથી જ રંગાયેલો છે.

કચ્છ એક નાનકડો દેશ હોવા છતાં એક મમયે એનો સમ્પદ સિંધ કે ગુજરાત-કાઠિયાવાડ જેવા પોતાની નજીકના દેશો માથે જ નહિ, પરંતુ દુનિયાની માથે દતો. કચ્છની વીરતાના ખીલમાંથી જ માદસિકતા જન્મી છે. કચ્છીઓમાં ખીલ દળરો ગુલો કે અવગુલો હશે, પરંતુ કચ્છીઓની માદમિકતામાં તે એ મત નહિ જ પડે. એક અદનામાં અદના કચ્છીમાં પણ માદમિકતા જોવાય છે. આનુ મૂળ છે પ્રાચીન મમયની કચ્છીઓની વીરતા. પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, વ્યાપાર, ગ્યાપત્ય, વીરતા, આત્મબલિદાન, કળા, કૌશલ્ય આમ બધી બાજનોમાં કચ્છનું ભૂતકાલિન ગૌરવ દેદિખ્યાન કેખાશે.

કચ્છનાં પ્રાચીન મંદિરો, પ્રાચીન નગરોનાં અવશેષોએ ભારત-મંદિરોના માયા નમૂના છે. કચ્છના મંદિરોના પ્રાચીન સ્થિતિને જોઈ,

શોધખોળના શોખીનો મુગ્ધ બને છે. કચ્છ રાજ્યમાં નથી કોઈ આકર્યો-લોહિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ કે નથી કોઈ મ્યુઝિયમ, નહિ તો એ પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપર ઘણીએ શોધખોળો થઈ હોત, અને વસ્તુઓ જોવા દૂર દૂરના વિદ્વાનો, મથુરા, લખનૌ, અજમેર ને મુંબઈનાં મ્યુઝિયમો માફક દોકતા આવત.

લોકમાન્યતા પ્રમાણે ભાગવતમાં કથેલ કૃષ્ણનાં પત્નિ રૂક્મણીના ભાઈ રૂક્મીયાએ વસાવેલું લોજકટ કચ્છમાં જ હતું, અને કેટલાકો કહે છે, કે અત્યારના ભૂજની આસપાસના પ્રદેશમાં ક્યાંય લોજકટ હશે. કૃષ્ણના સમયની વિરાટ નગરી પણ કચ્છમાં જ હોવાની લોકવાયકા છે. કેટલાકો વાગડમાં આવેલા એડી ગામને પાંડવોના ગુપ્ત વાસની કલ્પના કરે છે. આમ અનેક પ્રકારની પૌરાણિક કાળની વાતોને બાદ કરીએ તો પણ ઇતિહાસકારને અનેક મંદિરો, મરજીદો, શિલાલેખો અને એવાં અવશેષો કચ્છની ભૂમિ ઉપર મળે છે કે જે કચ્છના પ્રાચીન સ્થાપત્યમાં મોટું અજવાળું પાડે છે. આવા હિંદુ અને જૈન મંદિરોના સંબંધમાં શ્રીયુત મજલાલ ભગવાનના પાયા એમ. એ. બી. એસ. સી. મહારાયે 'સ્વદેશ'ના ખાસ અંકોમાં સારો પ્રકાર પાડ્યો છે.

વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ તો કચ્છનું ગૌરવ ખરેખર જ કોઈ પણ દેશ કરતાં ઉતરે એવું નથી જ. કચ્છનો જમીન અને દરિયાઈ બંને માર્ગે વ્યાપાર ધીકતો ચાલતો હતો. કહેવાય છે કે જે ગરડો તાલુકો આજે સુકો ખંખ હોવાય છે તે ગરડો એક વખતે સમૃદ્ધિશાળી અને જજખર અનાજનો વ્યાપાર ખેડતો પ્રાંત હતો. કચ્છથી સિંધ, કચ્છથી ગુજરાત-કોહિયા-વાડમાં ઉટાની દારની દારો નીકળતી, ને કચ્છનું લાખો મણ અનાજ પરદેશ ખાતે લઈ જતી.

કચ્છનો દરિયાઈ માર્ગ પણ બહોળો હોઈ સેંકડો વહાણો કચ્છનાં અંદરેએ અનતાં, ને તે દ્વારા દુનિયાના જુદા જુદા દેશો સાથે ધીકતો

ધધી આવતો. કહેવાય છે કે રાવ ગોકળના વખતમાં એકવા માંડવીના વ્યાપારીઓ પાસે ચારસો વહાણ હતાં. માંડવીમાં સેંકડો તો રેશમનાં કાગ્જાનાં હતાં. કચ્છી વહાણો ઉપરાંત આફ્રિકાનાં અને બસમ, બીન મગતકનાં અરબી વહાણો પણ આવતાં.

કચ્છના કચ્છીઓ ધણા પ્રાચિન સમયથી પગદેશ જવા લામ્યા હતાં, એટલું જ નહિ પગંતુ પગદેશમાં એમણે પોતાનું એટલું બધું જગજગત વર્ચસ્વ સ્થાપન કર્યું હતું, કે એક મોગી ગભ્યમતા જેવું સામન ચવાવી જંગમાનું એક વખત જનરજસ્ત સામન ચવાવનાર જેરામ સીવજી, લધામાઈ સીવજી અને લધામાઈ દામજી—એ કચ્છના જ કચ્છી હતા. કહેવાય છે, કે એક વખત એકવા જંગમાના પ્રદેશમાં વીગ દમજ કચ્છીઓ હતા. આવી રીતે મિંધ, બગાળ, બર્મો, મડામ, ખાનદેશ, વગાડ ઉપગત હિંદ બહાર મિયોન, એડન, ચીંગાપોગ, ચીન, શાંગ-દાઇ, હોંગકોંગ, જાપાન અને ચાંગ્કોદોમા તથા કોએ સુધી પણ કચ્છીઓ દમરોની મંખ્યામાં જતા, અને વ્યાપાર ખેડતા. બહુ લામી કૃષિ શા માટે? દમણ દમણાં ગાંધી દાન સુધી લખમણી ખીમજી, અમથાદામ ગોકળદામ અને ગેડ જીવગમ બાપુ જેવા માલમિંકોએ મિલમાનિકો તરીકે કચ્છનું મુખ ઉજાગવળ કર્યું છે. ગેડ ગોકળદામ તેજપાળ, ગેડ અનમુજ મુગજી, ગેડ નગરી કેશવજી, ગેડ નગરી નાથા, ગેડ ખેનચી ખેવચી, ગેડ કચ્છનદામ નાથા, ગેડ વવમજી ત્રીકમજી, ગેડ કેશવજી નાયક, ગેડ વેનજી માતુ, ગેડ પ્રાગજી મુગજી, ગેડ મનજી જલવજી વિગેરે. ક્રોડાધિપતિ દાનવીરાએ પોતાની દાનવીરતામાં ભારતના શ્રીજી દાનવીરા કચ્છા મોધી કચ્છી નામ મેળવી પોતાની આત્મ-શ્રુતિ કચ્છનું મોગવ વધાર્યું છે, અને એવી રીતે કરીમખાઇ છત્રાદિમ, હાજમાઇ કામમ, હાજમાઇ વાવજી ને અજી મીગિક જેવા મુમવમાન કચ્છી બાઇઓ પણ વેપા-મા જગત નામના આ મેળવી, કચ્છનું મસ્તક ઉંચ્ચે ગપાવ્યું છે.

આને પણ ઉપરના તમામ મુલકોમાં કચ્છીઓ જળ્પર વ્યાપારો ખેડી રહ્યા છે, ને લાખો કરોડોની મિલકતો ઉપાર્જિત કરી કચ્છનું ગૌરવ વધારી રહ્યા છે.

આ સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ સાક્ષરવર્ધ શ્રીમાન કુંગરશી ધર્મસિંહ સંપદ મહારાજે પોતાના 'કચ્છનું વેપારતંત્ર' એ પુસ્તકમાં ઘણેજ સુંદર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

કચ્છના ગૌરવમાં કચ્છના કારીગરો, કાપડ વણાટના કારીગરોનો પણ મોટો ફાળો છે. હજારો કારીગરોની સંખ્યા કચ્છમાં હતી, સેંકડો રંગારા રંગ ચઢાવતાં. કપાસ, એરંડીયા, ઉન વિગેરે અનેક ચીજો જથ્થાબંધ કચ્છમાં ઘટી ને પરદેશ જતી.

વ્યાપારની માફક જ કચ્છની પ્રાચીન ગૌરવ ગાથાઓ વધારેમાં વધારે વીરતાનાં સૂત્રોથી અલંકૃત થએલી દેખાય છે. કચ્છનાં પ્રાયઃ એકેએક ગામડાંની ભાગેશમાં વીરતાના સુર સંજળાય છે. ગમે ત્યાં જન્મ્યો, જ્યાં જૂઓ ત્યાં સતિઓના અને વીરોના પાળીયા ઉભેલા દેખારો. કચ્છનું જે ઠાંધ થોડું સાહિત્ય અત્યાર સુધી બહાર પડ્યું છે, એના પાને પાને કચ્છની વીરતા વર્ણવાઈ છે. શ્રીચુત લાલજી મૂળજી જોશી પોતાની કચ્છની "લોક કથાઓ" નામનાં પુસ્તકના પ્રારંભિક નિવેદનમાં કહે છે:—

“આપણા કચ્છમાં મને ઠાંધ પણ એકાદ એધું ગામ બતાવશે કે જેને પાદરે વીરોના પાળીયા ન હોય.”

મતલબ કે કચ્છના જૂતકાળમાં એવા વીરો અને વીરાંગનાઓ થઈ ગયેલ છે, કે જેમનાં અમર નામો આજ પણ કચ્છના ઇતિહાસમાં મુવર્ણીકરોએ ચીતરાઈ રહ્યાં છે.

એક ગાયને માટે પોતાના ગ્રાણ્યુ જલ્લીદાન આપનાર યુવરાજ ભોજ-
રાજા જેવા વીર આ કચ્છ ભૂમિમાં પાક્યા છે. કુળના જોરવ માટે
પોતાના લગ્ન માટેની ચિંતાથી માતા પિતાને દૂર રાખવા અગ્નિસ્નાન
કરી સ્વર્ગે સીધાવનાર જામ લાખીયાગની સાત દીકરીઓ, સાતસો
સાતસો વર્ષનાં વઢાણાં વાયા છતાં આજ પશુ કચ્છનું જોરવ ઇતિહાસમાં
પોકારી ગઈ છે. પોતાના શુદ્ધ મતિત્વની પરીક્ષા માટે અગ્નિમાં જંપાપાત
કરી બાવ બાલ બચી જનારી મતી સોનવ આજ પશુ રામપત્ની સીતાની
માફક કચ્છીઓના દિવમાં સ્થાપિત છે. વીશ વર્ષની યુવાન વયે આપદાદા-
ના વૈરની વસુદાત માટે સિંધની સુમરા સત્તા મામે બહારવટું બેનના
વીર કારાયવ કચ્છનો તે બદાદુર બદાગવટીયો હતો, કે જેણે દુરમનને
દાથે મરવા કરતાં પોતાના ધ્યાગ એકના એક પુત્ર ચિંજાગના દાથે પોતાનું
મરતક કપાવી, પોતાની બહાવી પત્ની પાસે મોખ્યું હતું, અને એ કચ્છની
જ વીર ગમખી કપુરી હતી, કે જેણીએ પોતાના વીર પતિ કારાયવના
મરતકને દાથમાં લઇ, રાણગારી, કંકુતિનક ને માળા પહેરાવી મસ્તકો
બોળામાં ભર્ષ સતી થઇ હતી.

કચ્છની જોરવ ગાયમાં સુર પૂરતી આવી એક ભે કે પાંચ પચ્ચીસ વ્ય-
ક્તિઓ નહિ, પરંતુ સેંકડોની સંખ્યામાં વીરો ને વીરંગનાઓ કચ્છની ભૂમિ
ઉપર થઇ ગઇ છે, કે જેમણે એક યા બીજા કાળે પોતાનાં નામો અમર
કરવા માથે પોતાની માનુભૂમિનું જોરવ વધાયું છે. શીયુત જયરામદામ
જેઠાભાઈ નમગાધીનું “ કચ્છની ગસધા ” અને શીયુત દુસંગવ કારાખીનું
“ કચ્છના કસાપરો ” આ પુસ્તકો આના અનેક ઉદાદગ્યો પૂર્વ, પાંડે છે.

આ ઉપરાંત વાધમ ચાવડો, સાતમાં, જામ લાખો, છઠરખી,
ભીયો દક્ષ, તેમજ દેવકજી મેઠ, દેસગજી મા, જીવજી શા, દેવ
શેઠ, દેવમંદ શેઠ, એવજી મેઠ વિગેરે દીવાનો ને પ્રધાન પુરોહો તેમજ
ફતેદમદમદ જમાદા, મોહજી જમાદા વિગેરે વિગેરે અનેક વ્યક્તિઓના

જીવનમાંથી કંઈને કંઈ વિશેષતા મળી શકે છે, કે ને કચ્છના ગૌરવમાં વધારો કરે છે.

કચ્છની જૂનિ ઉપર જેમ ઉપર પ્રમાણેના ધર્મવીરો ઉત્પન્ન થયા છે, તેવીજ રીતે ધર્મવીરો, જ્ઞાનવીરો પણ કાંઈ ઓછા નથી પાક્યા, હમણાં ગાંધી કાકીની જ વાત છે. ગદ્યશાસ્ત્રના પં. પિતાંજીરાદામની વિદ્વતા આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધ હતી. આવી જ રીતે પંડિત કાર્તીતિકજી, રોહાના પંડિત ધર્મસિંહ પ્રેમજી, પંડિત પ્રભાશંકર જયંશંકર શાસ્ત્રી, માંડવીના લાલજીભાઈ ઝાનજી વ્યામ, નાગેચાના અર્જુન શેઠ વિગેરે વિદ્વાના ક્ષેત્રમાં એવી વિભૂતિઓ થઈ ગઈ છે, કે ને કચ્છના ગૌરવમાં ઓપ પૂરે છે. આયુર્વેદના પણ અસાધારણ વૈદ્યરત્નો કચ્છમાં થઈ ગયા છે, જેવા કે તેરાના ગોરજી હરખચંદજી તથા લક્ષ્મીદાસ લાવજી, કચ્છ રાજ્યના ચીફ મેડીકલ ઓફીસર અને આંખના રેપેશિયાલિસ્ટ ડૉક્ટર બદવજીભાઈના પિતાશ્રી હંસરાજભાઈ, હીરાચંદગોરજી વિગેરે, આવીજ રીતે વનરપતિના નંશોધન તરીકે જગતમાં અદ્ભૂત નામના મેળવનાર સ્વર્ગરથ જયકૃષ્ણદાસ ઇદ્રજી ભલે કાઠિયાવાડમાં પ્રસિદ્ધ થયા, પણ હતી તો તે કચ્છની જ વિભૂતિ.

આવી રીતે પ્રાચીન કાળમાં અનેક કળાકૌશલ્ય પુરૂષોએ પણ કચ્છના ગૌરવવંત ઇતિહાસ પટપર ઉત્તરવળતાની રેખાઓ પૂરીને સુંદરતામાં વધારો કર્યો છે.

કચ્છની એ ગૌરવ ગાથાઓ આજે તો માત્ર ગાથાઓ રહી છે, અને " સાપ ગયા અને લીસોટા કરી ગયા " ની કહેવતને અર્થિતાર્થ કરી રહી છે. એ પ્રાચીન કચ્છની અને આજના કચ્છની તુલના કરનારને આકાશ પાતાળનું અંતર જણાયા વિના નહિ રહે. આજે ને કાંઈ ગૌરવતાનો આભાસ થોડો દેખાય છે, તે કેવળ વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં અને તે પણ માત્ર દેશાવરમાં રહેનારા કચ્છીઓના પ્રતાપેજ.

: ૨૪ :

પ્રાચીન વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ

કુચ્છભૂમિ રત્ન—ગર્ભા છે અનેક સત-મહતો, અનેક દાનવીરો,
અને અનેકાનેક શૂરા અને સતીઓ કુચ્છ ધગણીને જોળે ખેલી ગયા છે
પોતાની ટેક અને વદની ખાતર તેમજ વહાના વતનની ખાતર બરમીશૂત
થઈ જનારા અગણિત રણવીરોની કુરબાનીની કથાઓ ઇતિહાસના પૃષ્ઠ
પર સદાને માટે સુવર્ણાક્ષરે અક્ષિત છે કુચ્છના મહાપુરુષોના જીવન
ચરિત્રો લખવા બેસીએ તો આવા અનેક પુસ્તકો ભગઈ જાય અહીં તો
માત્ર થોડીજ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના નામ નિર્દોષ કરવાનું ઉચિત ધાયું છે

જમાદાર કૃતેહ મહમદ

એક નાનામાં નાના સ્થાનમાંથી આપ બગે ઉભા થઈને ઉચામાં
ઉચી ભૂમિમાં પહોંચી જનાર કોઈ કચ્છી વીર હોય તો તે જમાદાર
કૃતેહ મહમદ એની પ્રાધ્યાવરથા બકરા ચાગનામાં જ વીતી હતી એનો

જીવન પવટો એક અકસ્માતને આભારી હતો. એના શરીરનો સુદૃઢ બાંધો જોઇને ઠાઇએ એને લસ્કરી નોકરીમાં દાખલ થવાની સલાહ આપી. લસ્કરી કમગીરીમાં દાખલ થતાં જ જમાદારનો જીવનમાં જાણે પીનજીક પવટો આવી ગયો. થોડા જ સમયમાં એ ખસેા થોડાનો જમાદાર બની ગયો.

આ સમયે રાઓશ્રી રાયધણજીની સત્તા કુચમાં છિન્ન મિન્ન થઈ ગઇ હતી. રાઓશ્રીનો ધર્યામ ધર્મ પ્રત્યેનો પક્ષપાત દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો. મંદિરોની સલામતી ઘટતી જતી હતી. લોકોના જીવ મુડીમાં આવી રહ્યા હતા. કપાળે ટીપું તાણતા પણ લોકો ડરતા હતા. કપાળે તિલકવાળા કેટલાએ ધાર્મિક પુરોહો રાઓશ્રીની ખુશ્હી તથવારનો ભોગ બન્યા હતા. કુચમાં ચારે બાજુએ અવ્યવસ્થા અધેર અને અંધાધૂંધી બપાવી ગયા હતાં. અખંડ અને અવિભાજિત કુચ એ વખતે 'ખાર-લાયા' રાજમાં વહેચાઇ ગયું હતું. કુચનો ધણી ધીરી ઠાઇ ન હતો. કુચનું લાંબું અને વાંકું છુંબકું જુદું અને માસના અગાધ સાગરમાં 'કુચક ડોહમાં' કરી રહ્યું હતું.

આવા અત્યંત કટોકટીના મમયમાં કુચને થાળે પાકવાનો ધણે પરા જમાદાર ફતેહમહમદને ફાળે જાય છે.

આ વખતે જમાદાર ફતેહમહમદે ખુદ રાઓશ્રી રાયધણજીને ફેદ કરી લીધા અને એમના બાઇ ભાઇજી બાવાને નામે રાજ્ય ચલાવીને કુચનું રાજ્યતંત્ર પાછું વ્યવસ્થિત કર્યું.

જમાદારનું રાજકીય જીવન અત્યંત હિલવળ હતું. હિંદુ-મુસલિમ ઐક્યના એ સર્વજ્ઞ હતા. પોતે મુસલમાન હોવા છતાં હિંદુ ગાંધીની આજ્ઞા અને ધર્મ એમણે અખંડ જાળવી રાખ્યાં હતા. કુચના એઓ સર્વ

સત્તાધીશ સરમુખત્યાર હોવા છતાં લશ્કરને મોખરે જાડેજ કુળદેવી આશા-
પુરાણનું ધૂપ કરાવવાનું કદી ચૂકતા નહિ. એટલું જ નહિ પણ કહેવાય છે
કે, નવરાત્રિ વખતે માતાજીના જ્વારા એઓ પોતાની પાંધડીમાં પણ રાખતા.

જમાદારે કચ્છમાં ખરેખર પોતાનું નામ રાખ્યું, એટલું જ નહિ પરંતુ
સૌરાષ્ટ્રની ધરણીમાં પણ એમણે પોતાનો વિજય ડાંકા વગડાવ્યો હતો.

કવિ કેશવરામે જમાદારની પ્રશસ્તિનો એક મોટો ગ્રંથ 'કૃતેહ માગર'
નામે તૈયાર કરેલો. પરંતુ એ ગ્રંથ હાલ ઉપલબ્ધ નથી. કૃતેહમહમદની
વીરતાનું એકજ કાવ્ય જોઈએ:

છાંપચ

કૃતિવા તારી ફેજ રો, બચડકા બારી
ચૂરી થડકે રાતમાં, નગરની નારી.
એઓ ગુથી ઉધરડે, બરડો ગુથી બીએ,
મડ મૂળે ધેરાછરો, નો તિથાર નગર લિયે,
હાલા હાલા ને જોડવા, તેં હાલ્યા હમીર,
વળ ઉતારી મૂળના, કીધા પાંસરા તીર.

મેઘજી શેઠ

મેઘજી શેઠ અંજારના સુબા હતા. રાઓ શ્રી રાયધણજીના મમયમાં
કચ્છને કમનસીમે અંધાધુધીનું સામ્રાજ્ય ચાવવું હતું. બૂજનગરમાં એક
બયંકર કાવત્રું ગોઠવાઈ ગયું હતું. રાતોરાત તમામ હિંદુ મંદિરોના
પાયા જડમૂળથી ઉખેડી નાખીને તેને જમીનદોસ્ત કરી દેવાનું એ કાવત્રું
રાઓશ્રી રાયધણજી અને એમના સલાહકાર સાથીઓએ રચી રાખ્યું
હતું. રાત્રિના બરાબર બાર વાગે એનો અમલ થવાનો હતો. આખી રાત
બૂજના રાજ્ય મહેલમાં સળવળાટ ચાલુ રહ્યો હતો. બરાબર મધ્યરાત્રિ

જામતાં રા' ના સાથીઓ હીંસલા અને ક્રોધાળીઓ લઈને હિંદુ દેવળોનું સત્યાનારા વાળવા દરબારગઢમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા.

અને ખીજી તરફ કંઈ નવીન ઘટનાજ ઘટી રહી હતી. મધ્યરાત્રિ ધતાં જ મેઘજી શેઠ પોતાના ચરવીર સરદારે સાથે અંબરથી રાતો રાત ભૂજને દરવાજો આવી લાગ્યો. દરવાજા બંધ હતા. ચોડાક યુવાનો કોટ કુદાવી અંદર પડ્યા. દરવાજો ચોંક્યા. સામા યયા. તેમનાં માથાં દૂર પડ્યાં. ભૂજના દરવાજાનાં તોર્તીંગ તાળાં તોડી પાડવામાં આવ્યાં અને મેઘજી શેઠની ફોજ અર્ધી રાત્રે હડેડાટ કરતી શહેરમાં દાખલ થઈ.

રા'ના સાથીઓની પ્રથમ નેમ ભૂજનું પ્રખ્યાત જગત મંદિર તોડી પાડવાની હતી. તેમની ક્રોધાળીઓ મંદિરના મૂળમાં ઘા કરે તે પહેલાં જ મેઘજી શેઠના મહારથીઓ સાવજની માફક તેમના પર તૂટી પડ્યા. કોઈ પડ્યા, કોઈ ધાવલ થયા, કોઈ નાસી ગયા. આખા શહેરમાં હાહાકાર મચી ગયો. રા'ઓત્રી પોતાના સાથીઓ સહિત નાસી જઈને દરબાર ગઢમાં ભરાઈ બેઠા. મેઘજી શેઠના સૈન્યે દરબારગઢની ચારે બાજુ ઘેરા ઘાલી લીધો. આ ઘેરા ત્રણ દિવસ ચાલ્યો. આખરે પકાણો તાળે થયા, રા'ઓત્રી એકલા રહ્યા અને છેવટે મેઘજી શેઠને હાથે કેદ થયા. ભૂજની ત્રાસિત મળ બયમુકત થઈ અને હિંદુ ધર્મનું છેક છેલ્લી ધડીએ આમ રક્ષણ મળ્યું. મેઘજી શેઠના આ અપાર ધર્મ પ્રેમની પ્રશંસા કરતાં કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

કવિત.

યદ જાતે દેવલ ઓર દેસમે મસીદ દોત,
દેવલ્લ કી મૂરતી ધરાઈ લોક ધરતે;
પડતે કલમા સજ, અલ્લાહ મદદમદ કે,
હિંદુ મુસલમાન દો કે, યારે હુ ધરતે;

દેવકરણ શેઠ

મોરખીના દાકોર કાંવાજીની ઉસ્કેરણીથી અમદાવાદનો બાદશાહી મુખે શેર છુપંદખાન ૫૦ દળરના મૈન્ય સાથે કંઠ પર ચડી આવ્યો. કંઠનો ખળનો ખાલી હતો. રાઓશ્રી દેશગજ ભારે વિભામણમાં પડ્યા. એમણે મદારાણીને મમજવી એમને એક દરોઃ મોરીનો ખળનો કઠાવ્યો. સૈન્ય તૈયાર ક્યું. શેર છુપંદખાનની સામે મજબૂત સામનો કર્યો. પરંતુ મોટા મૈન્ય સામે એ નાના મૈન્યને હાલું પડ્યું. એખામાં દીંગણાજ પીરસવા જતા દળરો નાગા બાવાઓની જમાતના મહાધ્યક્ષને દેવકરણ શેઠે સમજવી યુદ્ધમાં ઉતાર્યો. બપુંકર યુદ્ધ ચલ્યું. એમાં જીતાને હારી નામવું પડ્યું. કંઠની સ્વતંત્રતા કાયમ રહી. દેવકરણ શેઠે મોટા ચડેરોના કિંયાઓ ફરી જંધાવ્યા. એમણે મોટા પુણ્યનાં કાર્યો કર્યાં. ખુદ ગજ લાખાજીને પુરતું ખર્ચ ન આપવાથી દગાથી આ રાજપુરુષને એમણે મગવી નાખ્યા.

પંડિત રયામજી કૃષ્ણવર્મા

સન ૧૮૫૭ માં બણશાહી શાંતિમાં કંઠ-માંડવી મુકામે એમને જન્મ થયેલો. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં એમણે કંઠમાં માત્ર અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો હતો. પરંતુ સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં એ પોતાની તીવ્ર શુદ્ધિ શક્તિના અમાલે ધણાજ આગળ તરવી ગયા, અને 'પંડિત'ની પદવી પ્રાપ્ત કરી.

સને ૧૮૭૭ ના એપ્રિલ માસમાં નાસિકમાં ત્યાંના ગેસન્સ જનના અધ્યક્ષપણા નીચે એમણે સંસ્કૃતમાં આપેલાં બે વ્યાખ્યાનો પરથી એમને માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવેલું. એ જ વર્ષમાં એટલે માત્ર વીસ વર્ષની ઉંમરે પૂના, અમદાવાદ, સુરત, જાણ, અલીબાગ, કાંથી,

લાહોર, અમૃતસર વગેરે મોટાં મોટાં શહેરોમાં મંસ્કૃતમાં બાપણે આપીને ખૂબ ખ્યાતિ પામ્યા.

સંસ્કૃત ભાષા પરનો એમનો અજબ કાણુ જોષને ગ્રાફેસર સર મોનિયર વિલયમ્સ ખૂબ ખુશી થયા અને ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃત ભાષાના પોતાના મદદનીશ તરીકે એમની નીમણુંક કરી. ત્યાં જઈને તેમણે અંગ્રેજી, લેટિન, ગ્રીક આદિ ભાષાઓનો પણ સારો અભ્યાસ કરી લીધો. એટલું જ નહિ પરંતુ ન્યાય શાસ્ત્ર, અર્થ શાસ્ત્ર, ગ્રીક બાઈબલ વિગેરેનો પણ ઉડો અભ્યાસ કરી લીધો. આથી સન ૧૮૮૧ માં જ્યારે બર્લિનમાં ધોર્વાલ્ત વિદ્યાના પંડિતોની કોંગ્રેસ ભરાય, ત્યારે તે 'નેટિવ ઇન્ડિયન ડેલીગેટ' તરીકે સેક્રેટરી ઓફ રેટ નીમવા હતા. આ કોંગ્રેસમાં એમણે " સંસ્કૃત એક જીવંત ભાષા હતી. " તે વિષય પર અંગ્રેજીમાં એક સુંદર નિબંધ રજુ કર્યો હતો. આ નિબંધે કોંગ્રેસના તમામ પ્રતિનિધિઓના હૃદય પર અજબ અસર કરી હતી.

ઈંગ્લાંડના પ્રખ્યાત રાજ્યદારી પુરુષ બ્લાડરને પોતાના હાવડાંન કેસલ મધે પંડિતજીને મુલાકાતનું માન પણ આપ્યું હતું. એટલું જ નહિ પરંતુ સન ૧૮૮૩ માં ઓક્સફર્ડમાં એકઠીબિશન ભરાયું ત્યારે લોર્ડ નોર્થબ્રુકે નામદાર એડવર્ડ સાતમા, જે એ વખતે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હતા, તેમની મુલાકાત પણ કરાવી આપી હતી. એજ વર્ષની લાંડનની એરિયેન્ટલ કોંગ્રેસમાં પણ એમને હિંદના પ્રતિનિધિ નીમવામાં આવ્યા હતા.

પંડિતજી ઈંગ્લાંડની ' રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી 'ના પણ મેમ્બર હતા. હિંદીએને ઇંગ્લાંડ જવાનું સુવખ કરી આપવા માટે તેમને રોકલર-શિપો આપવાનું સેંકશન પણ એમણે જ મેળવ્યું હતું.

આ રીતે પંડિત રથામજીબાઈએ એક સાધારણ સ્થિતિમાંથી પોતાના બુદ્ધિબળે અને જાતમહેનતે એક અત્યંત ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી

જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીનું નામ એક અગ્રેડ વનસ્પતિ શાસ્ત્રી તરીકે કચ્છ કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત છે. બાલ્યકાળથી જ વનસ્પતિના ગુણ દોષ જાણવાનો એમને અજબ છંદ હતો. રાતદિવસ વનસ્પતિમાં જ પડ્યા પાથર્યા ગ્રંથેલું, એ એમના જીવનનો અનોરો આનંદ હતો. એમનું જીવન એમણે વનસ્પતિમાં જ ઓતપ્રોત કરી દીધું હતું. એમની દુનિયા વનસ્પતિની દુનિયામાં જ મમાઈ ગઈ હતી. કચ્છ કાઠિયાવાડના તમામ કુંગરો અને આણુ જેવા પર્વતો એ વનસ્પતિના અભ્યાસ માટે ખૂંદી વળ્યા હતા. દરેક વનસ્પતિના ગુણ-દોષ એમને કંઠાએજ હોય એ ન ઓળખતા હોય એવી ભાગ્યેજ કોઈ વનસ્પતિ હશે.

સવારે વહેલા ઉઠીને જંગલ અને કુંગરોમાં રખડવા નીકળી પડવું, એ એમના જીવનનો ખામ આનંદ હતો. વનસ્પતિ જાણે એમની સાથે વાર્તાલાપ કરતી અને એ વનસ્પતિ સાથે વાતો કરતા.

લીલા વૃક્ષનું એક પાન તોડવામાં આવે તો એમને અંગ-મંગ જેટલી વેદના થતી. એ કહેતા કે ‘વનસ્પતિનું પાંદડું તોડતાં તેમાંથી જે રસ વહે છે, એ ગમ નથી પણ એનાં આસુ છે.’ કહો ‘વનસ્પતિ પર એમને કેટલું ‘અધું’ હેત ‘ તે વનસ્પતિને આત્મ સ્વરૂપ જ સમજતા હતા.

કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં એમણે ‘વનસ્પતિ શાસ્ત્રી’ તરીકે જે નામના મેળવી હતી તેને આધારે એમણે ધાધું હોત તો પુષ્કળ ધન-સપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકત. પરંતુ એમને તો પોતાના અનુભવ અને જ્ઞાનનો લાભ પોતાના વહાવા વતન કચ્છને આપવો હતો. આથી કદર કે કંચનનો લેશ પણ પન્ના કપો વગર એમણે કચ્છની સેવા કરી. આખરે કચ્છમાં જ પોતાની નિદ્રા પૂરી કરી

‘ ખરડાની વનસ્પતિ ’ અને ‘ કચ્છનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર ’ નામનાં કીમતી પુસ્તકો એઓ પોતાની પાછળ મૂકતા ગયા છે. આ અમૂલ્ય વારસાના વારસદારો વચ્ચે શ્રી જયકૃષ્ણભાઈ સદાને માટે અમર છે.

મામૈદેવ

કહેવાય છે કે મામૈદેવ હરિજન હતા. એમની આગમવાણી હળરો વધી વીતીજવા છતાં હજી અમર છે. મામૈદેવ કચ્છ-કાઠિયાવાડના રજવાડામાં માનકારી ગણાતા. એક વખત તે જીનાગઢના રાજા સાથે ચોપટ ખેલતા હતા. એ સમયે એકાએક એમનું ડાણું અંગ ફરકી બિહયું. પોતે માની હોવાથી તરત જ જાણી ગયા કે એમને કોમ મારનાર પેદા થઈ ચૂક્યો છે.

ઢેલલાક સમય બાદ તે ફરતા ફરતા સિધના નગરસમૈ (નગર દહા)માં આવ્યા. નગરસમૈની માદીનો ધણી જામ નંદો હતો. અને એના હાથે જ મામૈદેવનું મૃત્યુ સરજાયું હતું.

એક દિવસ જામ નંદાએ મામૈદેવને કંઈક કરામત બતાવવા કહ્યું. દેવે તેને ના કહેવા છતાં જામે હઠ પકડી. ત્યારે મામૈદેવે તેને પોતાના પગ પર ઉભા રહેવા જણાવ્યું. નંદો તરત જ દેવના પગ પર ઉભો રહ્યો. દેવે એને આંખ મીચવા આજ્ઞા કરી. આંખ મીચતાં જ દિલ્હીના બાદશાહની બેગમો જલકીડા કરતી તેની નજરે ચડી. આ બનાવથી જામ નંદાને વહેમ પડ્યો, કે જેમ બાદશાહી જનાનખાનાની બેગમો મને બતાવી, તેમ મારા જનાનખાનાની રાણીઓ બીજા કોઈને ન બતાવે તેની શી ખાતરી ! આવી આશંકાને લીધે જામે તે જ વખતે પોતાની તસ્વારથી દેવનું માથું વાઢી નાખ્યું. દેવના હાથે, કપાયણું મસ્તક તરત જ પકડી લીધું અને કહેવાય છે કે આ મસ્તકના મુખમાંથી કચ્છ માટેની આગમવાણી નીકળવા લાગી. એ વાણીના થોડા નમુના આ છે.

જ'ધરિયે જ'ધર નિકર'ધા, હજે ચી'ધા અંગાર,
ત્રેંજાર પાડો ન ચડ'ધો, તડેં છુટ'ધી કચ્છ-તાર

ભાવાર્થ—જ્યારે જ'ધરિયા કુંગ'માંથી ધંટીઓ અને હંખાય કુંગ-
માંથી કોયલા નીકળવા માંડશે અને ત્રેંજાર ઉપર પાડો નહિ ચડે, ત્યારે
કચ્છની તસ્વાર છૂટી જશે (ચર્મ ગયું).

હાથે કુડધર મૂરવો, રાય ચીંધો શ,
ખાખડ ચીંધો કચ્છરો, જડે જે હયા

ભાવાર્થ—જ્યારે કાંચેજી, કુડધરજી, મૂળવોજી અને
રાયધણજી નામે ગાળ ચગે, ત્યારે જડેજીઓને હાથે કચ્છ ડામાડોળ બની
જશે. (રાઓશ્રી રાયધણજીના વખતમાં થઈ ગયું.)

હાથ પિન'ધી તારાર પિન'ધી, પિન'ધી કટારી,
ભાયક પિનજી છડીધા, ચીંધો ફરેંજી વારી

ભાવાર્થ—જ્યારે હાથ, તસ્વાર અને કટારીને બીખ માગવાનો
વખત આવશે અને યાયક યાયના છોડી દેશે, ત્યારે તકંટીઓનો જમાનો
આવશે.

હુ જમ'ધા લોકમેં, જોટા મંડાખ ખત,
મેં ન ડીધા મંગલેં, હાથ પરિયે પત

ભાવાર્થ—કપડી લોકો પેદા થશે, જોટા ખન મંડારો અને પોતાના
પૂર્વજોની પત ગુમાવીને લોકો યાયક વર્ગને એંઈ પણ અતાવશે નહિ.

ઉકેડે તેં દિવા જરંધા, મુંધ ન વસ'ધા મી;
જડેજી જરા ગોલીધા, ઘ અચીધા ડી.

ભાવાર્થ— હિકરડા પર દીવા બળશે, મોસમ પર વરસાદ નહિ વરસે અને જાડેજાઓ જારાનો આગ્રય લેશે એવો મમય આવશે.

ચડી વડ-ડાર, ચુક વડી'ધા પિં'દલે,
જાડેજા જાડધાર, દક્ષ ન રોધો કિનજો.

ભાવાર્થ— વડની ડાળ પર જોડીને પોતે જ થડને કાપી નાખશે એવા જાડેજા પેદા થશે ત્યારે કોઈનો પણ હક્ક સલામત નહિ રહે.

કુંવર વિઠ્ઠલ'ધા કાઠિયુ, રા વિઠ્ઠલ'ધા ધા,
ખીર ખચુરીએ અન્ન પુડે, ગદે જ હુંધો વા.

ભાવાર્થ— કુંવરો લોકડાં વેચશે અને રાજા ધાસ વેચશે. દૂધ-ધી અને અન્નનો નાશ થશે અને કોટ કિલ્લાઓમાં પવન જ ફૂંકાતો રહેશે.

ત્રેંજરે તે' બેરા થી'ધા, જાડેજા જાડવાન,
સમ વેંધો પણ કચ્છ કાછોટી, રખી કી'ધો રામ.

ભાવાર્થ— ત્રેંજર પર જાડેજા જાડવાનો એકત્ર થશે અને બધું જશે પણ પ્રભુ કચ્છની લાજ રાખી દેશે.

આ પ્રમાણે મામદેવે અનેક વચનોમાં આગમ વાણી બાખી છે, તે કચ્છી જનતાના કંઈકેય માહિત્ય તરીકે આજ પણ મૌજૂદ છે.

મેકલુ દાદા

મહાત્મા મેકલુ કચ્છમાં મેકલુદાદાના નામે સર્વત્ર પ્રખ્યાત છે. એમનો જન્મ કચ્છ નખત્રાણાના રંભડી ગામમાં થયેલ હતો. પિતાનું નામ હુધોજી અને માતાનું નામ પળાંગાઈ હતું. યાતે ભટ્ટીવંશના રજપૂત હતા.

મેકલુદાદા લક્ષ્મણજીનો અવતાર મનાય છે. એમના ચમત્કારોની ઘણી વાતો કચ્છમાં પ્રચલિત છે. પરંતુ સ્થળ અને સમ-

યના અભાવે એ બધી વિગત અહીં સવિસ્તર આપી સકાય એમ નથી. મેંકણદાદા આજન્મ યોગી અને બક્ષા કવિ હતા. એમનાં ભજનો કારીઓ અને દુદાઓ કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં હોંસે હોંસે ગવાય છે. સંવત ૧૭૮૬ ના આમે વદ ૧૪ ને શનિવારની વહેલી સવારે ભૂજ તાલુકાના ધ્રંગ ગામે એમણે પોતાના કેટલાક ભાવિક સાથીઓ સાથે છવને સમાધી લીધી. કચ્છમાં કેટલેક રથજે મેંકણ દાદાના અખાડા આજ પણ મૌનૂદ છે. એમના અનુયાયીઓ પણ દળરોની સંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એમણે ૨-ચેલું સાહિત્ય ભોટાપયોગી હોવાથી અને તેના ઘોડા નમુના આપવામાં આવે છે.

કારિયું કારિયું કુરો કર્યો, કારિયું મેં અપ દૂડ,
મરી વેંધા માડુઆ, મેં મેં પોંધી ધૂડ

ભાવાર્થ—તમે કારીઓ કારીઓ મું કરો છો. કારીઓમાં તો જુડાઈ છે. મરવા વખતેના મેંમાં ધૂડ જ પડશે.

અજ અજુગી ગુજરઈ, સિમુ થાંવો બેઝા,
રાય કઢીંધી કેતરો, જે મેં માપ પેઝો.

ભાવાર્થ—આજનો દિવસ તો પૂરો થઈ ગયો. આવની કાંઠે બીજો દિવસ જોગશે. જે ધાન્વગણિને માપવા માટે તેની અંદર માપ પડી ચૂક્યો છે, તે કેટલો અમય ટકી રહેશે ?

ગિયો તા જેર મ ગિયો, સકર ગિયો સેજ,
મરી વેંધા માડુઆ, મેંધા બેઝે બ વેજ.

ભાવાર્થ—ઓ વદાલા! તમે છવો ત્યાં જગી જેર મમાન થયો નહિ, પરંતુ આકર સમાન થયો. કારણ કે મો કોઈ મરી જાય છે, માત્ર બવા લોકોનાં વચનો જ આ દુનિયામાં અમર રહી જાય છે.

પીર પીર કુરો કર્યો, નાંવ પીરંછ ખાજુ,
પંજ દરિયુ વચ કર્યો, ન પીર મીઝો પાજુ

ભાવાર્થ—પીર પીર શું કરો છો, પીરોની કંધ ખાણુ નથી. પાંચ ધંધિયોને કાણુમાં લઈ સ્યો તો તમે પોતેજ પીર સ્વરૂપ જાની જાઓ.

મું જાંચો તડ દિકડો, પણ તડ લખ લખર,
જુકો જેઆં લંગેઓ, સે તેઆ મેઓ પાર.

ભાવાર્થ—મેં ધાયું કે સંસાર તરવા માટે એકજ આરો છે, પરંતુ એમ નથી. એને માટે તો અનેક રસ્તા છે. જે જ્યાંથી ઝોળાંગરો તે ત્યાંથી પાર થઈ જશે. મતલબ કે દરેક ધર્મનો હિદેસ એકજ છે.

પિપ્પરમેં પણ પાણુ, નાંચ બાવરમેં બેઓ,
નિમમેં બ નારાણુ, ચોય કંદમેં કેઓ ?

ભાવાર્થ—પીપળામાં પણ એ પોતે જ અને બાવળમાં પણ કોઈ ખીજો નથી. લીમડામાં પણ એ જ નારાયણનો વાસ છે. તો પછી કંદામાં ખીજો કોણ હોય ? અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વત્ર એકજ છે.

કેકે વલિયું કોરિયું, કેકે વલા વેદ,
વલેં કના વલા, મુંકે દાદી ને બ્યા ઢેદ.

ભાવાર્થ—કોઈને ધન વહાણું છે કોઈને અલંકાર વહાણો છે પણ અને તો વહાણામાં વહાણા અરૂપ સોકો છે.

મહાત્મા મેંકણું આવું કેટલુંએ પ્રેમભક્તિ પરિપૂર્ણ સાહિત્ય તંબૂરા અને કાંસિયાની રમજટ વચ્ચે કચ્છને ગામડે ગામડે મવાય છે.

આવા આવા અનેક ભક્તજના અને કવિજનો પોતાની અમર વાણીના અમૃત ઝરણુથી કચ્છની ધરણીને ભીજવી મયા છે.

પ્રકરણ ૨૫ મું

પુરાતત્ત્વ

કુચ્છ એ પુરાતત્ત્વના ધામ સમુ છે. પરંતુ કુચ્છીઓને એ દિશા પ્રત્યે ઓછો રસ હોય તેમ જણાય છે. દેસ પગદેશમા પંકાઇ ચૂકેની કુચ્છની સાહસિક અને મૃદુ પ્રજા ધારે તો એ વિષય પર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડી શકે. કુચ્છના પુરાતત્ત્વની પ્રથમ શોધખોળનું માન અંગ્રેજ સંશોધકોને ફાળે જાય છે. અને આ સ્થિતિ એક કુચ્છને માટે જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત હિંદુસ્તાન માટે સામાન્ય છે એમ કહેવું અસ્થાને નથી. આ દિશામાં કુચ્છમા શોધખોળ કરવાનો અંગ્રેજો પછીનો બીજો પ્રયાસ સદ્ગત દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખગનો છે.

કુચ્છની રચાપત્ય કળા અન્ય કોઈ પણ રાજસ્થાન કળાં ઉતરે તેમ નથી. રાવથી લખપતજીની છતરડી નિહાળીને લોક કર્મન નેવાને પણ કુચ્છની કળા માટે પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢવા પડ્યા હતા. આ પ્રમુખ લખવાનો હેતુ પણ એ છે, કે કુચ્છી પ્રજા પોતાની જૂતકાનિનબંધ કલાની

સ્મૃતિ તાઝ કરે, અને એ દિશામાં કંઈક અમલી પમલાં સે. કુચ્છની કીર્તિ અને કલાના અવશેષ રૂપ પ્રાચીન સ્થાનોની થોડીક પીછાન આ નીચે આપવામાં આવે છે.

પદ્મર ગઢ

હાજે ખરચી લખ, કરે કોટ અડાયો
ગંઠ મેં હુવે ગરબ, ત પધર અડાય પુ'અરા !

ભાવાર્થ—લાખા ફૂલાણીએ લાખોનું ખર્ચ કરીને કેરાનો કોટ ચણાવ્યો. હવે તારી ગાંઠમાં જો ધન હોય તો તું પણ એવો જ કોષ્ટક કોટ ચણાવ.

જામ પુ'અગને લાખા ફૂલાણીની રાણીએ આ મહેલું આપ્યું, અને એ રીતે પદ્મર ગઢની ઉત્પત્તિ થઈ. નખત્રાણા વિભાગમાં આવેલા મંજલગામથી એકાદ માઈને અંતરે પુ'અરાનો પદ્મર ગઢ આજે કાળની આમે ઝૂંઝતો, અને કુચ્છના દક્ષાગ્રાજ સિંધીઓની સાક્ષી આપતો ઉભો છે.

પદ્મર ગઢના દરગાઝગઢનો ઘેરાવો આસરે ૩૫૦૦ સૂતારી ગજનો જણાય છે. એમાં 'વડી મેડી' અને 'નિંદી મેડી' નામનાં એક વખતના બે સુંદર ગજમલાલયો આજે ગણુવગડાની અધોર શૂન્યતામાં અનેક ગણેા વધારો કરી રહ્યા છે. કળાના આદરો આજે પણ 'વડી મેડી'ની ઉત્કૃષ્ટ કળા જોઈને છકક જની નવ છે. આ મેડીનો પહેલો માળ દશ-વીસ નહિ, પરંતુ ચોરાશી સ્તંભો વડે સુશોભિત કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં ખાસ અગત્યની વસ્તુ એ હતી કે આ પ્રત્યેક સ્તંભ અંદરે સળંગ પત્થર-માંથી જ ઘડી કાઢવામાં આવેલ હતો. દરેક સ્તંભનો ઉપરો ભાગ જુદી

જુદી આકૃતિઓવાળા કોતરકામથી કમનીય બનાવવામાં આવ્યો હતો. છત પર પાચ પાચ મળતી બારેખમ અને સળંગ સિલાઓ બેતાં આજે પણ માનવ-બુદ્ધિ ઘડીવાર મુંઝાઈ પડે છે. આ તમામ કામગીરીમાં ખાસ ધ્યાન એવે એવી વિશિષ્ટતા તો એ છે, કે એમાં ક્યાંય પણ ચૂના કે એવા કોઈ પદાર્થનું નામ નિશાન પણ બેવામાં આવતું નથી.

‘ નિંદી મેડી ’ માત્ર એક જ માળનું મકાન છે. એ ‘ અધો તડો ’ ના નામથી પણ ઓળખાય છે. કારણ કે લોકવાયકા મુજબ તે માત્ર અર્ધો દિવસમાં જ તૈયાર કરવામાં આવેલ હતી. એની બાધણી વગેરે રચના પણ ‘ વડી મેડી ’ પ્રમાણે જ કરવામાં આવેલ છે.

ગઢના પશ્ચિમના દરવાજા બહાર એક શિવાયય જીર્ણ-શીર્ણ સ્થિતિમાં હોય છે. એનું સિંધકામ પણ હંચા પ્રકારનું છે. કહેવાય છે કે આ શિવાયય પુ અરાની ગણી સાથે છેક થર પ્રદેશથી આવેલ છે. એની બાધણી જામ લાખા ફૂલાણીના કેંગ કોટના શિવાયયને ઘણી રીતે મળતી આવે છે.

કોટેશ્વર મહાદેવ

કચ્છની છેક પશ્ચિમે અગાધી સમુદ્ર જેનું પાદપ્રસ્થાવન કરે છે. એવું કોટેશ્વરજીનું મંદિર પણ એક અદ્ભુત સ્થાન છે.

શેઠ સુંદરજી શિવજીએ બધાવેલું આ મંદિર એમણે જ બંધાવેલા ગઢની અંદર આવેલું છે. શિવલિંગની હંચાઈ ચાર શીટ છે અને તે સ્વયં હિપ્પન્ન થએલ કહેવાય છે. લિંગના ઉપરના ભાગમાં ખીલા ઠોકેલા જણાય છે, તે અવાહિદીન ખીનજી જેને ઇતિહાસ ‘ અવાહિદીન ખૂની ’ના ને ઓળખે છે, તેના મારેલા છે એવી લોકનદંતિ છે. ધુમટની અંદરની જે કૃષ્ણ-ગોપીની રાસ-લીલાનું સુંદર સિંધકામ આંખને આકર્ષી

રહે છે. આરસના સ્થામ પથ્થર પર સ્થાપિત થએલો પિત્તળનો મોટા નંદિ (પોડીયો) મહારાઓથી દેશળજી તરફથી બેઠ થએલ છે, એમ કહેવાય છે. આ મંદિરની હંચાઈની ગોઠવણ એવી કરવામાં આવેલી છે કે જમીન માર્ગે સાડા ત્રણ ગાઉ દૂરથી અને દરીઆ માર્ગે પાંચ ગાઉ દૂરથી જોઈ શકાય છે.

દેવી આશાપુરા

આશાપુરાજીનું સ્થાનક લખપત તાલુકામાં આવેલ ‘ માતાનો મઠ ’ નામના ગામમાં આવેલ છે. કચ્છના રાજવીઓની એ કુળદેવી છે. કહેવાય છે કે ધણા જ જુના સમયમાં દેવચંદ સાહુ નામનો મારવાડનો એક કરાડ વાણીઓ પોતાની પોઠો સાથે અહીંથી પસાર થતો હતો, તેને માતાજીએ પ્રસન્ન થઈને દર્શન દીધાં અને અહીં એક મંદિર ચણાવવાની આજ્ઞા કરી. આથી દેવચંદ સાહે આ બધું મંદિર તૂટી પડવાથી સુંદરજી ગેહની પ્રેરણાથી એમના બાર્થ વસ્ત્રમજીએ હાથનું નવું મંદિર બંધાવ્યું છે. માતાજીની પૂજા કાપડી રાગ કરે છે. દર વર્ષે આસો માસની નવરાત્રિએ મેળો ભરાય છે. અને રાજકુટુંબમાંથી ખાસ સવારી અહીં આવે છે. એ વખતે લાંબા સમયથી ચાલી આવતી હિંસાની પ્રજ્ઞાલિકા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દર વરસે પાડાઓનો કમકમાટી ભર્યો વધ કરવામાં આવે છે.

મોડ કુળો

અગડાસાના ગોલાય ગામની પશ્ચિમે થોડે દૂર આ સ્થાન આવેલું છે. આ કુળો જામ મનાઈળીજીએ પોતાના પિતા મોડના સ્મરણાર્થે બંધાવેલ છે. જેમાંની મુખ્ય જામ જખરાના દીકરા મોડની છે.

કંથકોટનાથનું મંદિર

કંથકોટના કિન્ના પર આવેલા પુરાતન કાળના આ મંદિર સાથે અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ જોડાયેલી છે. જામ લાખા ધૂંગરાનો પૌત્ર જામ સાડ જ્યારે કંથકોટનો કિન્નો ચણાવતો હતો, ત્યારે કંથકોટના નામનો એક યોગી અહીં આમન લગાવીને બેઠો હતો તેની ઇચ્છા કિન્નો ચણાવવા દેવાની ન હોવાથી કોટના ચણતરતું નેટકુ કામ દિવસના ભાગમાં થતું, તે તમામ ચણતર ગતિ મમથે તૂટી પડતું આવું ફેટનાં દિવસ ચાલ્યા પછી જામ માટે યુક્તિપૂર્વક આ યોગી-ગજને પ્રમન્ન કરી કોટ ચણાવવાની તેની આજ્ઞા લીધી. અને તેની માફગીરીમાં તેણે 'કંથકોટનાથનું મંદિર' ચણાવ્યું. પાછળથી ધર્મીકર્મને લીધે આ મંદિર પડી જતા કંથકોટના દેદા જાડેજાઓએ હાનતુ નાતું અને સુંદર દહેર ઉચે પડયાગે બધામ્મુ છે નિજ મંદિરમાં કંથકોટનાથની સફેદ આગસની મૂર્તિ જોવામાં આવે છે.

કંથકોટનો કિલ્લો

કંથકોટનો કિલ્લો મોટા મજબૂત પથરોથી બાંધવામાં આવેલ છે કચ્છ જહાગના ગજવીઓ પણ બીડ પડતા અહીં કંથકોટના કિલ્લામાં છુપાવા માટે આવતા મૂળરાજ સોનકી અને ભીમદેવને એજ કિલ્લાએ રક્ષણ આપ્યું હતું. આજે આ કિલ્લો શુરુ થઈ ગયેલ હોવા છતાં તે એક વખત કચ્છનો અગ્રેડ કિલ્લો હતો. અહીં મહાવીરપ્રભુનું મંદિર, સૂર્ય મંદિર, ભગગિયો કુવો, નાંધણ કુવો આદિ સ્થળો જોવા લાયક છે

ગ્વેચી માતા

વાગડમાં ૨૧ પાસે આવેલું ગ્વેચી માતાનું સ્થાન અતિ પુરાતન છે કચ્છના પાટવી કુમારે રાજગાદી પર બેસવા પહેલાં એકવાં

રવેચી માતાનાં દર્શન અવરૂપ કરવાં જોઈએ, એવો રહેલો છે.

અહીં મૂળ તો પાંડવ કાળમાં જન્માવતું એક મહા મંદિર હતું, એમ કહેવાય છે. ત્યાર બાદ મંવત ૧૩૨૮માં નવું દેવાય રચાવિત કરવામાં આવ્યું, અને તે જીર્ણ થઈ જતાં તેને રથાને મંવત ૧૮૮૭ની સાલમાં શ્રી શામળાઈ માતાએ ઠેરી ૨૬૦૦૦ના ખર્ચે ચણાવ્યું છે. શામળાઈ માતાએ મહાગંગોત્રી દેસગજનો પૂર્વજન્મ સંભાળી આપેલો હોવાથી, તેમજ અન્ય પરચા પણુ જતાવેલ હોવાથી, તેમના પ્રભે મહારાઓત્રીને અત્યંત પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. રવેચી માતાના મંદિરમાં જવા માટે આરંભમાં એક નાનો અને પછી એક ગોટો ધુમટ વાળો બાગ પમાર કાવો પડે છે. નિજ મંદિર ચોદ શીટ લાંબુ અને ૧૩ શીટ પહોળું છે. સાડાચાર શીટ ઉંચા પડયાળ પર મંદિરની બાંધણી છે. નિજ મંદિરમાં ઘી અને સીંદૂરથી ગૂઢા દેખાતી પાંચ પ્રતિમાઓની વચ્ચે માતા રવેચીની મોટી મૂર્તિ જોવામાં આવે છે. મહામાયા અને મૈમાય માતાનાં દર્શન પણ થઈ શકે છે. એક સ્તંભ પર ત્રણ પગે ઉભેલા અધ્યાયતા નકલક ભુગવાન જોવામાં આવે છે. દિવાલ પર આ નવા મંદિરની સ્થાપનાનો લેખ જોવામાં આવે છે. અહીં ઉનાળામાં લૂ લાગતી નથી અને શિયાળામાં ઉત્તર ચા લાગતો નથી.

ગેડી અથવા ઘૂતપટ્ટી

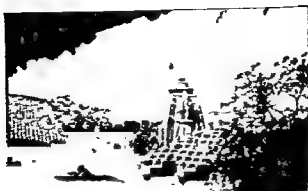
કચ્છ-વાગડમાંનું ગેડી ગામ કૃષ્ણ-કાળની વિરાટ નગરી કહેવાય છે. ગેડીની સીમમાં પાંડવોના સમયના કેટલાક સ્થળો પણ હોવાનું કહેવાય છે. ત્યાં મહાભારત કાળનું દશાવતારનું એક મહામંદિર હતું. સિંધના સરકારને જ્યારે કચ્છ પર ચડાઈ કરી, ત્યારે એ મંદિરની મૂર્તિને તેણે ખંડિત કરી નાખી હતી. ત્યારબાદ ધરતીકંપને લીધે આ મંદિર જમીન-દોસ્ત થઈ જતાં તેને રથાને ક્ષત્રીનારાયણના મંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

પાંડવો પત્ની ધાંયા કાગે ગડીનગર રાજ્ય ગંધર્વસેન હિંદે ગંધર્વીગના હસ્તામાં આવ્યું* ત્યારબાદ અહીં ચાવડાઓની આણુ ફરી વળી, અને એક વખતે મુસલમાની સત્તાપણુ ગેડીપર સ્થાપિત થઈ ગઈ હતી. તે વખતની આશાળાપીરની બે કબરો આજે પણ જોવામાં આવે છે. ગેડીપર અનેક સત્તાઓ આવી અને આયમી ગઈ. ગેડીની ઉત્પત્તિ વિષે એક ચમત્કારી કથા પ્રચલિત છે.

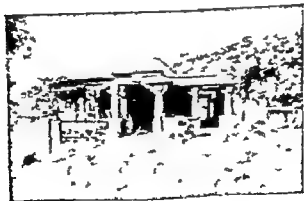
અહીં માલવ ઠક્કર નામે એક ધીનો વેપારી રહેતો હતો. એક વેળા એની દુકાને ધી વેચવા આવેલી એક બાઈ ધીનો પાળાઓ એને ત્યાં છોડીને પોતે બજારમાં સોદો લેવા માટે ગઈ. પાછળથી માલવ ઠક્કરે તેનું ધી તોળાને પાળાઓ ખાસી કરી રાખ્યો. બાઈ પાછી આવીને જુએ છે તો ધીનો પાળાઓ ચીકાર ભરેલો હતો. આથી તેણે ધી તરત તોળા લેવા માલવ ઠક્કરને જણાવ્યું. વેપારી ચતુર હતો. તે તરત મમથ ગયો કે આ કરામત પાળાઓ નીચે પડેલી ઈંટોણીમાં જ હોવી જોઈએ. આથી તેણે ફરીથી ધી ઢાલવી લીધું, અને બાઈને પેલી જુની ઈંટોણીને બદલે એક નવી ઈંટોણી સહિત પાળાઓ પાછો આપ્યો. આ ઈંટોણીમાં એવો ગુણુ હતો, કે તેના પર જે બાઈ વામણુ મૂકવામાં આવે તે તરતજ ધીથી ચીકાર ભરાઈ જાય. આ રીતે માલવ ઠક્કર ખૂબ ધનાઢ્ય બની ગયો.

કહેવાય છે કે એક વખત અમલહીલવાડ ખાડણમાં એક ગૃદસ્થને ત્યાં જમણુવારનો એક મોટો પ્રસંગ હતો. તેમાં ધીની ખૂબ જરૂર પડતાં, મંત્ર વિદ્યામાં કુશળ એવા એક ગૌરજીએ ત્યાં બેઠે બેઠે માલવ ઠક્કરની આ ઈંટોણી મંત્ર બળે મંગાવી લીધી અને એના ઉપયોગથી મોટા જથ્થામાં ધી મેળવી લીધું. પ્રસંગ પુરો થતાં પેલો ગૃદસ્થ ધીના પૈસા આપવા માલવ ઠક્કર પામે

* કચ્છમાં બાળપણે જ મળી જતાં એક બાળુ મહેડાની છાપવાળા ગંધર્વસેન રાજના વખતના સિક્કા * એવા નીકળતા જોવામાં આવે છે. આવા સિક્કા કચ્છમાં જ નહિ, પરંતુ કાશ્મીરમાં અને બીજાં પ્રાંતોમાંથી પણ મળે છે.

વરદેવિયુ' મંદિર

ભુવનેશ્વર મહાદેવિયુ' મંદિર, ભૂવડ

જાતે આવ્યો અને એક મોટી રકમ તેને અર્પણ કરી. આ દ્રવ્યમાંથી માત્ર વઠકરે મહાવીરસ્વામીનું મંદિર, માત્ર વાવ અને માત્ર તળાવ બંધાવ્યાં. મહાવીરસ્વામીનું મંદિર વિગાળ યોગાનવાળું છે. નિજ મંદિરમાં આરસની ત્રણ પ્રતિમાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વચ્ચે મહાવીર પ્રભુની ત્રણ શ્રીટ ઉંચી મૂર્તિ ખાસ લક્ષ્ય બેસે છે. મહાવીર પ્રભુની એક તરફ આદીશ્વર ભગવાન અને બીજી બાજુએ શ્રી શાન્તિનાથભગવાનની મૂર્તિઓ શોભે છે. ગેડી ગામના પુરાતન સ્થાનોમાં કેટલેક ઠેકાણે જુના લેખો પણ જોવામાં આવે છે.

ગેડી ગામમાં બ્રહ્મરની વચ્ચે એક ઝાડ નીચે ત્રણ શ્રીટ ઉંચી પાકા પથ્થરમાંથી કોતરી કાઢેલી ક્ષેત્રપાળની મૂર્તિ જોવામાં આવે છે. તેની સ્થાપના મહાવાળા રાજપૂતોએ કરી છે. બે લીટીના એક લેખમાં સંવત ૧૨૬૮ની સાલ વાચી શકાય છે.

વરણુ દેવ

વરણુ દેવનું મંદિર પળામનાથી ચારે ક ગાઉ દૂર રણને કાઠે આવેલું છે. કુલ સાથે કંપની સરકારનો સંબંધ જોડવામાં અગ્ર ભાગ ભજવનાર કપ્તાન મેકમર્ડોનો દેહાંત અહીંજ થયેલો હતો. અહીં એની કબર પણ જોવામાં આવે છે.

વરણુ એ પરમાર રાજપૂત હતો. ચારણોની ગાયો ધાડપાકુઓ વાળી જતા હતા, ત્યારે એ ગાયોની બહારે ધાવા આ રાજપૂત વીર પોતાના લગ્ન વખતે ચોરી ફેરા ફરતાજ રાત્ર સજ્જ થઈને ચાલી નીકળ્યો. છુટારાઓ સાથે લડતાં લડતાં એ ચરો થઈને પડ્યો. ત્યાં એનું સ્થાનક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. એનો ભાઈ અને એની બહેન પણ એજ સ્થળે જીવતે સમાધિરથ થયાં છે. તેમની કબરો પણ ત્યાંજ જોવામાં આવે છે. કચ્છ, કોઠિયાવાડ અને પાલણપુરના લોકો આ 'રણુ-રક્ષક' દેવની

માનતાઓ માને છે. ત્યારે મેજા ભગવ છે ત્યારે ઘગ્ગુ દેવના શૌર્ય-ગ્મ-
બાનનોની અગ્નિ ધૂન જામી ગ્હે છે.

કાગેશ્વર મહાદેવ

વાગડના સીકગ મામે શ્રી કાગેશ્વર મહાદેવનું પુનાણુ મ્થા
આવેનું છે. મેડી પતિ ધગ્ગુ વારેનો દગ મોમવારે અહીં દર્શન ગ્વ
આવતો હતો એક વાર મનમા ચૂક ગખીને જામ કૂને તેને અહીં કત
કયો હતો કાગેશ્વરનું મંદિર હાન ખડે ગેવું જની મથું છે.

શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર

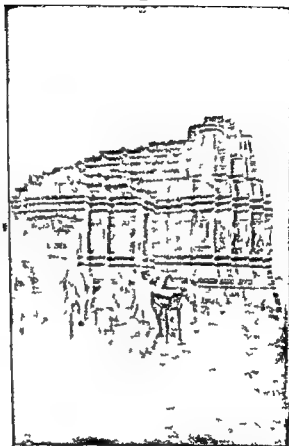
આ જૈન-મંદિર પણ સીકગમાં આવેનું છે. તેની સ્થાપના મંવત
૧૭૭૩ની માનમા થઈ હતી. મવત ૧૮૪૨ની માવમા ત્યારે માગીઆના
મિયાણાઓ ધણે ઉપદ્રવ કરી ગ્લા હતા, ત્યારે શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામીની
મૂર્તિ આધોત મામે લઈ જવામા આવી હતી. અહીં એક મિનાનેમ પણ
જોવામા આવે છે અહીં પાગીઆઓની મખ્યા પણ ઠીક છે એક
પાગીઆ ઉપર મવન ૧૭૬૦ની માન જોવામા આવે છે.

ભુવનેશ્વર

કન્ડ-ગ્મ તાહુકાના ભુવડ મામે આવેનું આ મંદિર ૩૪
મ્તમો અને ૪ મ્તમીઓથી શોમી ગ્હેલુ જોવામા આવે છે સ્તમો
નીચેથી મમચોગમી, વચ્ચે અષ્ટકોણી, અને ઉપગ્તા ભાગમા ગોગાફુનિ
વાળા છે. આખું મંદિર મજ્જૂત પત્થરોનું ગાધેલું છે. મવત ૧૭૪૬ની
સાનનો એ લેખ પણ અહીં જોવામા આવે છે

ભદ્રાનતી નમરીના કુનકમેન ચાવડાને અષ્ટક નામનો પુત્ર હતો
આ અષ્ટક ચાવડાનો કુવર ભુવડ યયો તેના નામ પરથી અહીં ભુવડ

ભારી કચ્છ યાત્રા

નમ લાખા કુવાણીના વખતનું કોટાય પામેનું
સૂર્યમંદિર

ગામની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ભુવડરાજ કચ્છના મહાપ્રતાપી જામ લાખા કુલાણીનો સમકાલિન હતો. લોકકથા કહે છે, કે ભુવડ ચાવડો અને લાખો કુલાણી બંને એક વખત કાઠિયાવાડના લડાણા ગામના રાજાની પુત્રીઓ પરણવા ગયા હતા. ત્યાં ચારણોને દાન આપવામાં ચડસા ચડસી થતાં બંને વચ્ચે યુદ્ધ થયું, અને તદ્વારે ઉછળવા લાગી. આ ઝપાઝપીમાં ભુવડ ચાવડો ઘરે થઈને લડ્યો, અને તેનું ધડ જ્યારે છેક ભુવડના પાદરે આવ્યું, ત્યારે જ શાન્ત થયું, એમ કહેવાય છે. આજ પણ અહીં ભુવડ ચાવડાની દહેરી દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

કેરા કોટનું શિવાલય

કેરા કોટનું નામ આવતાં જ કચ્છના પરાક્રમી ભૂપાલ લાખા કુલાણીની યાદ તાજી થાય છે. એક સમયનું સંપૂર્ણ સોહામણું શિવાલય આજે શુભ-શીર્ષ સ્થિતિમાં ખડેર સમુજાની મોક્ષે છે. આ મંદિરની રચના અતિશય ઉચ્ચ પ્રકારની છે. મંડપનો ભાગ તો લગભગ પડી ભાંગ્યો છે. મંદિરના નાના મોટા શિખરોનું કોતર કામ એટલું સુંદર છે કે જોનારની આંખ તે પર અચૂક ઠરી જાય છે. કોઈ ભવ્ય યોગીરાજની અદાથી આ મંદિર હજારેક વર્ષથી અડગ ઉભું છે. કચ્છી શિષ્ટાચારના કોતરકામે અહીં કમાવ કરી છે. કલાના ચાકોએ આ સ્થાન એક વાર અવશ્ય નિહાળવા જેવું છે.

ધીણોધર

ધીણોધરનો કુંગર કચ્છના ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં આવેલ છે. તેના એક ઉંચા શિખર પર મહાત્મા ધોરમનાથજીનું એ નાનું મંદિર સ. ૧૮૭૭ની સાલમાં અભિષેકીય શેઠ મુન્દરજીએ બધાવેલ છે. આ કુંગર ઉપર ધોરમનાથજીએ બાર વર્ષ લગી ઉંઘ માથે તપશ્રયા કરેલી કહેવાય છે. “પટ્ટન સખા હટ્ટન”ના બમંદર સાપથી

કચ્છ માંડવી પામેની રિઆણ પટ્ટણનો નાશ કરીને આ દારણ પાપના પ્રાપ્તિ માટે ધોરમનાથજી ત્યાંથી સીધા નનામાં કુર્ગર પર આવેલા, પરંતુ તે એમનો બાર જાણી ન શકવાથી આખરે ધીણોધર પર આવીને ત્યાં તપશ્રયા કરવા માંડી. ધીણોધર પર આજે પણ અખંડ ધીનો દીવો બળે છે અને ગરીબો માટે દરરોજ દેગ ચડાવવામાં આવે છે. ધોરમનાથજીના સમયની સાચવી રાખેલી કેટલીક વસ્તુઓ આજે પણ ત્યાં બતાવવામાં આવે છે.

ગુંતરી ગઢ

ભૂજની વાયવ્ય તરફ ૩૬ માઈલ દૂર પુરાતન ગુંતરી ગઢનાં ખંડેર જોવામાં આવે છે. અહીં મંદિરો અને મકાનોના ખંડેરો સિવાય કશું જોવામાં આવતું નથી. આત સાંધ વાગેવાઓની આ એક વખતની રાજધાની આજે તો ભસ્મીભૂત હાલતમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. થોડા સમય પર આ ખંડેરોમાંથી ગધેસિંગ રાજાના વખતનાં ગધેશાં પણ મળતાં હતાં.

કક્કડ ભિટ્ટ

ભૂજની વાયવ્યે સત્તર માઈલ દૂર કક્કડ ભિટ્ટની ટેકરી આવેલ છે. જામ પુંચરાને મારનાર બૌતેર જામ ઘોડેસ્વારોની મૂર્તિ આ એ ટેકરી પર જોવામાં આવે છે. પુંચરાના પુરૂર ગઢથી અર્ધાંક ગાઉને અંતરે એ સ્થાન આવેલું છે. કહેવાય છે કે એ ટેકરી પરથી કક્કડ નામના યક્ષે બાણ મારીને જામ પુંચરાનો નાશ ક્યો હતો. સંગાર જાતિના લોકો આ જામ દેવની પૂજા કરે છે. દર વરસે બાહરવા મહીનામાં અહીં એક મોટો મેળો ભરાય છે અને એ એકજ વખતે કચ્છમાં પૂર બહારમાં જુગાગ ખેવાય છે.

ઉપર મુજબ જે થોડાંક મહત્વનાં સ્થાનોની માત્ર આજી રૂપ રેખા આપવામાં આવી છે, એવા અનેક ઐતિહાસિક સ્થાનો કચ્છમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. યોગ્ય પદ્ધતિએ જો તેનું અશોધન કરવામાં આવે તો કાળના અંધકારમાં વિલીન થઈ ગયેલા કચ્છના કેટલાએ ઇતિહાસ પર કંઈ અજાણ જેવો પ્રકાશ પડી શકે.

૧૨૬ :

કાળાં મેઢાં

ઘેટાના ટોળાંમાં એકાદ કાળું ઘેડું હોય, ત્યારે તે ઝટ તરી આવે છે, અને તેને ' કાળાં મેઢાં ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવીજ રીતે દરેક ગામ, દરેક મનાજ અને દરેક સભા-સોસાયટીની અંદર પણ એવી ઠાઈ વ્યક્તિઓ હોય છે, કે જે પોતાના તોફાની ધંધા-ઓથી સાફ તરી આવે છે; અને તેને 'તોફાની બારકસ' અથવા ' કાળાં મેઢાં ' તરીકે લોકો ઓળખે છે. બધાઓની આંખોમાં ધૂળ નાખી, બધા-ઓની અકલેા કરતા વધી જઈ, પોતાનું ધાયુ કરવાની કળા આવાં ' કાળા મેઢાં ' મા વધુ હોય છે.

કચ્છ નિરૂપી દેશ, ખાને પીતે બેકાર અને શિક્ષામાં, આખા હિંદુસ્તાનમાં લગભગ બધા દેશો કરતાં પછાત. આવા દેશમાં આના ' કાળાં મેઢાં ' ની જલ્દલતા હોય, તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. નિરૂપી માણસમાં અનેક અપવક્ષણો અને વ્યસનો પણ

મંદિરોમાં પૈસો છે, એટલે તેના વહિવટોના હાકો સળધી મતભેદો અને ઝગડાઓ ઊભા થાય છે. પણ બહુ બારિકાઈથી વિચારીએ તો આવા ઝગડાઓના મૂળમાં કેટલાક 'કચ્છવા દલાલો'નું પોતાનું કામ કરી રહ્યા હોય છે, અને તેના હાથે એ પવિત્ર ધર્મસ્થાનો કલેશનાં ઘર બની રહ્યાં છે. જખીનો ઝગડો કેને આભારી છે? અત્યાર મુધી આ ઝગડો ચાલ્યો, હજારો રૂપિયા મંદિરના ખર્ચાદ થયા; લવાહો નીમાયા, ફેંસલો અપાયો, નવા બંધારણ પ્રમાણે કમિટી થઈ, વહીવટ ચાલુ થયો, મંદિરની આશાતનાઓ દૂર થઈ. આ બધું થવા છતાં પણ હજુ ઠાટના દરવાજા ન મૂકાય, તો એ કેને આભારી છે? કચ્છી જૈનોના વિચારકોને હવે એ વસ્તુનું ખૂબ ખૂબ જ્ઞાન થયું છે, કે આવાં 'કાળાં મેઠાં' અથવા 'કચ્છવા દલાલો' આપણા સમાજનું સત્યાનાથ વાળી રહ્યા છે.

હમણાં જ થોડા વખત ઉપર 'કચ્છી દશા ઓસવાળ મમાજ' નું એકનું એક કોમી પત્ર 'શ્રી કચ્છી દશા ઓસવાળ પ્રકાશ' મારા હાથમાં આવ્યું. તેના એપ્રિલ ૧૯૪૧ ના અંકમાં એક ખજરપત્રીની જે નોંધ પ્રકટ થઈ છે, તે મારા ઉપલા અનુભવને ટેકો આપે છે. તે નોંધની થોડી પંક્તિઓ અહિં આપું:

“ કચ્છમાં આપણી શાંતિની કેવી હાલહવામી અને ખાનાખરામી થઈ ગઈ છે, તેનો ખ્યાલ આપતો બીજો પત્ર અમાગ કચ્છના ખજરપત્રી તચ્છી મળ્યો છે. તેમાં તે જણાવે છે, કે-ત્યાંની પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ વિષમ બનતી જાય છે. નાતમાં અનેક 'કચ્છવા દલાલો' ફૂટી નીકળ્યા છે, અને નાતીલાઓને ફોસલાવી ધીકતો ધંધો ચલાવી રહ્યા છે. કેટલાક નાતીલાઓ કચ્છના ફોજદારો, વહિવટદારો અને ન્યાયાધિશોની દલાલી કરે છે. આજનું વમરાટના દરેક ગામમાં રોજ જ રોજ કાંઈને કાંઈ દિવ કંપાનનારા તથા ધડક મૂજરી ઉત્પન્ન કરનારા બનાવો બની

રહ્યા છે. નળીયા, કોઠારા, તેરા, જખો, વાડાપદર, રાણપુર, સીધોડી, અરિખાણા વિગેરે ગામો અને ગામડાંઓમાં બાઇ બાઇને ઢેરાન કરવા અનેક કાવતરાં રચાયા જ કરે છે. કેટલીયે એવી બાઇતો અને બનાવો રોજ બનતા જાય છે, જેમનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં શરમ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ આથી નાતની આગરુનું જે લીલામ થઇ રહ્યું છે, તેથી કમકર્માં ઉપજે છે. કચ્છના જ્ઞાતિ બંધુઓની અજ્ઞાનતા, અભણતા તેમજ એકતાના અભાવનો લાભ લેવાઇ રહ્યો છે. જ્ઞાતિના અનેક નિરાધાર અને ગરીબ બાઇ બહેનો ત્રાહિ ત્રાહિ થઇ રહ્યાં છે. જ્ઞાતિની આવી પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી, તેને સન્માર્ગે ચડાવવા મુંબઇના શિક્ષિત યુવાનોએ કમર કસવી જોઇએ, અને લૂંટાતા, ફૂટાતા તેમજ પીડાતા નાતના બાઇ બહેનોને રક્ષિત બનાવવાનો ધર્મ બજાવવો જોઇએ. ”

“ આવા કેટલાયે ક્ષેત્રોમાં નાતીલાઓને ફસાવવામાં આવે છે. કેટલાક બાઇઓ અને બહેનો મુંડાગીરીનો ભોગ બને છે, તેનો પાર નથી. જ્ઞાતિદાઝ વાળા યુવાનો જાગરો ખરા કે ? ”

આવા “ કળ્યા દલાસો ” કચ્છમાં કેવા છે, એનું એક ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રીયુત કુંગરશી ધર્મશી સંપટે પોતાના ‘ કચ્છનું વેપાર તંત્ર ’ નામના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૦૭માં આપ્યું છે. તેમણે ખુલ્લે ખુલ્લું લખ્યું છે:—

“ અહિં મુંદ્રા તાલુકાની એક ગામ લાણીનો કિસ્સો નોંધવા જેવો છે. એ ગામએ ઉઘાડે છેજે ‘ કળ્યા દલાસ ’ નો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો. તેણે અમલદારોને લાંચો ખવડાવી પોતાના વશમાં લીધા હતા. પછી આગરદાર ગૃહસ્થો સામે ખોટા સાચ્યા કેસો લાવી, ખૂબ પૈસો કમાવાના કુન્નરમાં એ ગામ જડુ પડાઇ છે. તેની કારકીર્દી ધણો

વળત ચાલી. બહુજ દુઝિયાદને અંતે તેના અમચોદ લાગવગ ઉપર અંકુશ ઉપરી મત્તાવાળાઓએ મુક્યો હતો. ”

‘ વિદ્વાન/સેષક તેજ સ્થળે વધારેમાં લખે છે—

“ વેપારીઓ પણ સાંચ આપવામાં ગુન્દેગાર જરૂર ગણી શકાય. એ બીના એઓ પણ પોષક છે. જે વેપારીઓ મજબુત મન કરી સાચ આપવાની મોહક સાનચમાં પડે નહિ, તો ન્યાયધિશેને ફરજિયાત નિષ્પક્ષપાત ન્યાય આપવોજ પડે. કાંઈ વિભાગમાં ડેટવાક સાંચો આપી પગલાને પાયમાલ કરવાની હવડી વૃત્તિ ધગવવાની કચ્છમાં માન્યતા છે. પોતે પૈસો ખર્ચી પારખતું અદિત કરવાની છર્ણાણુ વૃત્તિના દાખલા તે વિભાગમાં મળ્યાનું જણાવાય છે. ”

ન કેવળ કાંઈમાં જ બન્ને અજકામા અને લગભગ બધે આ બી મંબળાય છે, અને આવા ‘ કજીયા દવાયો ’નાં દર્શન થાય છે, કે જેઓ સમાજમાં શાપ મમાન કામ કરી રહ્યા છે.

જે દેશની અથવા જે કોમની ત્યા દયા હોય તેનો ઉદ્ધાર કે ઉન્નતિ કેમ થઈ શકે ? આવા લોકો ન કેવળ પોતાની મમાજ માટે જ આવા મમો કરે છે, બલકે તેઓમાં એક પ્રકારનું એનું મિથ્યાભિમાન આવે છે, કે બમ, અમને પૂછનાર જ કોણ છે ? અમારી ‘ કજીયા ’ આગળ બધા ધૂળ ફાંકે છે ! અને તેઓ પોતાને ‘ મમ કુચ્છ ’ મમજીને નિર્ચય ગણ્ય અને ગન્યાધિકારીઓની પણ નિંદાઓ કરવામાં પાત્રી પાત્રી કરતાં નથી. તેમનું પોતાનું જીવન તો જેઓ જાણતા હોય તે જ જાણે, પણ જાણ દષ્ટિએ તેઓ પોતાને મોટા કાનૂનગાજ એન્ડિ વિદ્વાન મમજીને જાણે કે અમે જ બધું જાણીએ છીએ, એવી રીતે પોતાની ‘ દોહ અક્રમ ’ બતાવવા બહાર પડે છે.

આવા ‘કલ્યા દલાલો’ ન કેવળ બાઇઓ બાઇઓમાં મંદિરોમાં અને સંઘના કાર્યોમાં જગડાઓ કરાવનારું જ કામ કરે છે, બદ્ધે તેઓને બીજો ધધો સારા માગે ખાનદાન શ્રીમંત બાઇઓ બહેનોની, નિંદાઓ કરી, જગતમાં તેમને હલકાં પાડવાનો પણ છે. ‘ઓટલા કલ્લો’ ગોઠવવી, ગામગણેડા ભારવા, પવિત્રમાં પવિત્ર યુરો માટે ન મૂતો ન મચિવ્યતિ એવી કાલ્પનિક વાતો ઉભી કરવી, જુઠુંજુઠા નનામા પત્રો લખવા, લોકોને ભડકાવવા, ડરાવવા, તેઓની પાસેથી પૈસા પડાવવા વિગેરે કામો તે મહાનુભાવોના (૧) હોય છે. બિચારા સીધાસાદા મનુષ્યોને, ખાનદાન કુટુંબિયોને કદી કોઇની પડપચાતમાં ન પડતી એવી સુશીલા માતાઓ અને બહેનોને એવી રીતે ભડકાવે, કે જોયી તેઓ ડરી જાય અને તેને કોઈ પણ રીતે રાજી કરે. પણ એ રાજી તેટલી જ ઘડી. વળી પાછું તેનું તેજ. કેટલાયે ગામોમાં આવી ત્રાસકથાઓ સાંભળવા મળી છે, બદ્ધે ત્યાં સુધીનાં ઉદાહરણો જોવાયાં છે, કે આવાઓના ત્રાસથી બિચારાં ભલા માણસો પાયમાલ થયાં છે, અને તે ગામ છોડી ચાલ્યાં પણ ગયા છે. કારણ કે ‘નાગાઓ’ ની સામે મુકામલો કોણ કરે ?

કોઇ પણ ગામમાં દાદાગીરી ચલાવનાર ગમે તેટલી દાદાગીરી ચલાવશે, ગમે તેટલો જીલ્મ વર્તાવશે, પરંતુ એની સામે કોઇ નહિ થાય. શક્તિ ધરાવનારા લાગવગવાળા આગેવાનો પણ ‘પાંજે કુરો’ ? કહીને દૂર ઉભા રહેશે. કચ્છનો ‘પાંજે કુરો’ (આપણે શું) પણ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. કચ્છીઓની આ ખાસિયત છે. કવિ દુલેરાય કારાણીએ કચ્છીઓનાં ‘પાંજે કુરો’ ઉપર કહ્યું છે:—

“પરદેસને માહું અગેતો ? અચણ દો, પાંજે કુરો ?
પણ દેશને નાણું ખણેતો ? ખણણું ડયો, પાંજે કુરો ?
“ઇનજ પાંજે કચ્છમા મુંઝાર કે જોધા હુવા,
અજ હ અમર કીર્તિ વિજેલી, વિજણું ડયો, પાંજે કુરો ?

“ કંઠાલિયત દુઃખ ત્રાસને અજ્ઞાન ને અધિકારને,
અજ કચ્છડો ઉપડે જીડે તો ? જીડણુ ડયો, પાંતે કુરો ? ”

શ્રી રીવજ દેવશી મઢડાવાળા કહે છે:

‘ પાંતે કુરો ? ’ ઉધ ચાધે ન વિચાર્યો રે
ખાણુ પીંદજ દુરજ વિચાર્યો રે—પાંતે.
બાવર બેંનર ડિઠો રે દુખીયા,
પિંદળ સમજ ન કેંચો સુખીયા
બરંધી આગ ન કાર્યો રે—ખાણુ.

કચ્છીઓ માટે કહેવાય છે કે આપમમાં લડતુ હોય તો તૈયાર. કોટીમાં જલુ હોય તો તૈયાર, પરંતુ ગામમાં કાંઈ જુલમગારો ગમે તેટલો જુલમ કરતા હશે, બહેન, બેટીઓને સતાવતા હશે, બીજાઓને હેરાન કરતા હશે, ગમે તે રીતે ડગવી, દબાવી પૈસા પડાવતા હશે, એને કાંઈ કાંઈ નહિ કહે. દુઃખીઆઓની વારે નહિ ધાય. ‘ પાંતે કુરો ’—આપણે શું ? એમ કહીને દૂર બેઠે તમાશો બેસે. એક ગામમાં પોરટમેન અને પોરટ માસતર બન્ને મળી જઈ સોકોના કામગીરો હડક કરે. એમ કરીને ગિયાગ સોકો પાસેથી પૈસા પડાવે. એ આગેવાનોને બેનાની પૂછયું. જવામ મળ્યો કે ‘ હા, અમે જાણીએ છીએ, પણ શું કરીએ ! ’ બમ. કચ્છની આ દશા છે. જો કે પોરટના અધિકારીઓને ખબર પડતાં યોગ્ય થયું જ, પણ સોકોની આ દશા છે. ‘ પાંતે કુરો ? ’

આવા તોફાની નિંદક અને કજીયાપ્રિય લોકોને ત્યારે કાંઈ દયીઆર મગે છે, ઉશ્કેરનાર મગે છે, મદદ કરનાર મગે છે, કાક્યાં વમાડનાર મગે છે, ત્યારે તો એમની ખર્બોદા ડેટલીયે વધી જાય છે. દુઃ કહી ચૂક્યો છું કે, કચ્છમાં લગભગ એક લાખ લોકોની વસ્તી છે. મોટાં મોટાં અદ્-જૂત તીર્થો છે. ગમે ગામ સારાં મદિરા છે. ભક્તિભાવ છે, શ્રદ્ધા છે,

છતાં ગુજરાત કાઠિયાવાડ કે બીજા દેશોથી સારા વિદ્વાન, ત્યાગી અને પ્રસિદ્ધ જૈન સાધુઓ શા માટે કચ્છમાં નથી આવતા ? ગુજરાતમાં સેંકડો સાધુઓ વિચરે છે. મારવાડ, મેવાડ, માળવા, ચૂ. પી., સી. પી., ને ઘેંગાળ સુધી પણ સાધુઓ જાય છે. જ્યારે ગુજરાત કાઠિયાવાડની ભાગોળમાંજ રહેલા કચ્છમાં આવા સાધુઓ નથી આવતા, અને આવે છે તો નથી રહેતા. એનું શું કારણ છે ? આજે લાખ જૈનોની વસ્તીવાળા શ્રીમંત ગણાતા દેશમાં દોઢ દઝનથી વધારે સાધુઓ નથી, અને જે છે તેમાંનો મોટો ભાગ 'દેશી' એટલે કચ્છના જ. સાધ્વીઓનો જે નમુદાય દેખાય છે, તે પણ મોટે ભાગે અન્યજનગચ્છનીજ, અને તે પણ કચ્છી જ. શું આ વિચારવા જેવો વિષય નથી ? આમ ગુજરાત કાઠિયાવાડથી કે બીજા દેશોથી સાધુ સાધ્વીઓના નહિ આવવાનાં જે કારણો મેં 'જૈનોનું ધાર્મિક જીવન' વાળા પ્રકરણમાં જતાવ્યાં છે, તેમાં વધારામાં મને તો આ પણ નક કારણ લાગે છે, કે ઘેર અચાનકતામાં રહેલી કચ્છી પ્રજામાંનાં આવા 'કાળાં મેઢાં' આવા સાધુઓનું કચ્છમાં વિચરવું પસંદ નથી કરતા. કારણ કે 'પરદેશી' તરીકે ઓળખાતો સાધુ કોઈની પણ દાક્ષણતા કે શરમ રાખ્યા વિના રોકડું સંભળાવે, નિડરતાપૂર્વક ઉપદેશ આપે અને પરિણામે દરેક ગામમાં છૂપાઈ રહેલા આવા 'કજીયા દવાલો' જાહેર થયા વિના ન જ રહે. એ બધું એઓને કેમ ગમે ?

આવા કજીયા દવાલોની બીજી પણ એક ખાસિયત હોય છે. તેઓ ગમે તેવા સાધુઓને પણ પોતાને આધીન રાખવા ચાહે છે. જે સાધુ એમની 'હા એ હા' કરે, એમની પ્રશંસાના પૂલ પાંધી સમાજમાં એમને અગ્રરથાન અપાવે અને એમના ધંધાને સીધી કે આડકતરી રીતે જરા પણ જાહેર ન કરે, તે સાધુના તે રાગી બન્યા રહેશે. જો એમાં જરા માત્ર પણ ખામી આવી, તો બસ. એક ખલાસ. સાધુનો તે દુશ્મન બની એ સાધુની ઘેર નિંદાઓ શરૂ કરશે. અને ગમે તેવાં કાવતરાં રચીને પણ તેને ઊંજેડી નાખવા પ્રયત્ન કરશે.

સગમગ વીશ બાવીશ વર્ષ ઉપર લાલા ગામમાં એક સાધુને, માત્ર એણે કંઈક આવે જ સાચો સ્પષ્ટ ધડાકો કરવાના કારણે, જેના માથે પાધડી બેસી જતી હશે, એવા કોઈ 'કાળાં મેઢાં' એ એ તપસ્વી માધુને ઉપાશ્રયમાં મારી નંખાવ્યાનો કચ્છ ફિરમો છાપાઓના પાને ચઢ્યો હતો. દેવના અગ્નિથી બળી રહેશે માણસ શું ન કરે ?

કેટલાક મનુષ્યો એવા સ્વભાવના પણ જોવાય છે કે પોતાને જે ગૃહસ્થ સાથે ન બનવું હોય, તે ગૃહસ્થ જો માધુ પામે જગ વધુ જતો આવતો હશે, તે સાધુની જગ વધુ ભક્તિ કરતો હશે, તો તે માધુનીજ નિંદા કરવા લાગી જશે. મદિગાદિ ધર્મસ્થાનો અને સમાજોમાં પડેલા ઝગડા કેને આભારી છે ? અંગત વૈર વિરોધો સમાજમાં ને ધર્મસ્થાનોમાં લાવીને નાખવામાં આવે છે, અને બનાવાય છે એમ કે 'અમે આ બધું ધર્મના માટે કરીએ છીએ.' આ બધી એક ભતતી 'કચ્છ દવાશે'ની કળા છે. મદિગામાં આખા વર્ષમાં એક દિવસ પણ પગ ન ચૂકતો હોય, ચપટી ચોખાય ન ચઢાવતો હોય અને કચ્છો કરવો હોય, ત્યારે બધે પ્રશ્ન પ્રત્યેની ભક્તિ ઉમંગાર્ધ ન જતી હોય, એમજ બનાવે.

કેટલાક મનુષ્યો બીજાની લાગવગનો સામ લેવા પ્રયત્ન કરે, પણ કોઈ કાળુમર તેમાં ન ફાળી શકે, તો તેથી પણ તેઓ દેખી બની, નિંદા ને કચ્છા કરવા તૈયાર થાય. અરે બાઈ, કાવ તો તું ધમ્મર જેવા મમજતો હતો, ને આજે શું થઈ ગયું ? સ્વાર્થમાં અંધ બનેલાઓની આ દશા છે. ખરી રીતે સંસારમાં બિન્ન બિન્ન ખાસિયનો ધગવનાગ છવો હોય છે. જેમાં કેટલાકોનો સ્વભાવ જ હોય છે કે બીજાનું હુર્ કરવું, હુર્ કરવું ને હુર્ જ કરવું. અનુભવથી સમજાયું છે, કે સંસારમાં પાંચ પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે.

- (૧) પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપીને પણ જીમ્નનું બનું કરનાર.
- (૨) સ્વાર્થનો ભોગ આપ્યા મિત્રાય જીમ્નનું બહું કરનાર.
- (૩) પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સાથે જીમ્નનું બહું કરનાર.
- (૪) પોતાના સ્વાર્થ માટે જીમ્નનું જુરું કરનાર.
- (૫) સ્વાર્થ હોય કે ન હોય, છતાં જીમ્નનું જુરું કરનાર.

આમ આ પાંચ ધંધાદારીઓ પોતપોતાનો ધંધો કરે છે. ખરી રીતે જેઓ જીમ્નઓનું જુરું કરવામાં ન બિચારા માની રહ્યા છે, તેઓ ખરે-ખર દયાપાત્ર છે. પરમાત્મા આવા 'કાળાં-મેઢાં' ને- 'કચ્છયા દલાયો' ને સદ્બુદ્ધિ સુઝાડે, એજ અભિલાષા.

: ૨૭ :

ગામડાની ગોદમાં

કુચના જે વર્ષના ભ્રમણમાં આમ તો અનેક ગામડાઓનો અનુભવ થયે ચૂક્યો હતો. અને ખરી રીતે કુચ દેશ જ ગામડાઓનું 'સંમલરથાન' છે, એમ કહીએ તો ચાલે. ભૂજ, માંડવી, અંજલ અને સુદ્રા-એ ચાર કુચના મુખ્ય શહેરો ગણાય છે. બાકીનો આખો દેશ ગામડાઓથી જ વસાયેલો છે. કોઈ કોઈ ગામડાં તો એવાં પણ જ્યાં કે ચાર કે પાંચ મકાનોથી વધુ મકાન જ નહિ, ને વીસથી વધારે માણસોની વસ્તી પણ નહિ. નજીયાની પાસે એક ગામ છે: રાણપુર. અહિં આખા પાંચ ઘર, ને પાંચ વાણિયાના. એક પણ માણસ વાણિયા સિવાય બીજો ન મળે. આમ અનેક ગામડાઓનો અનુભવ થયેલો હોવા છતાં, લગભગ છ-સાત મહિના સુધી લાગત એકજ 'ગામડાની ગોદમાં' રહેવાનું અને ગ્રામ્યજીવનનો અનુભવ કરવાનું સહભાગ્ય સાંપડ્યું, તે ગામડાનું નામ છે અંજલરેલડીયા.

પંદરમા પ્રકરણની અંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, કુચના અતિ-પરિશ્રમથી લથડેલી તબીયતને આરામ આપવા ઉંચી ટેકરી ઉપર વસા-

બહેન રતનબહેન ઝોગશી

યેલા માત્ર ૩૦૦-૪૦૦ માણસની વસતીવાળા જે નાનકડા ગામને પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું તે મંજલરેલડીયા.

તેજ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, આ નાનકડા ગામના રહેવાસી અને હાલ ઉગ્ગૈન 'જૂના કોટન પ્રેસ'ના માલીક રતન બહેનના કુટુંબે સંઘ પાસે ચોમાસાની ભક્તિનો લાભ લેવાનો આદેશ લઈ, વિનંતિ કરાવી. ચોમાસું જ નહિં, બધું વૈશાખથી કાર્તિક પૂર્ણિમા સુધી સાત મહિનાની જે ગામડામાં સ્થિરતા કરાવી, તે મંજલરેલડીયા.

કચ્છમાં 'મંજલ' નામનાં અનેક ગામો છે. કચ્છની પહેલા નંબરની રોહા જાગીરના તાબાનું આ ગામ છે. ૫૦-૬૦ જૈનોનાં ઘર, થોડાંક માટીયા-કોહાણાનાં, થોડાંક રજપુતોનાં અને બાકી બધાં મુસલમાનોનાં.

આ ગામડું તે કેવું? ન વૈલ કે ડોકટર, ન જમ્મર કે ચોક. એક સ્થળે હિમા રહીને સાદ પડે તો આખા ગામમાં સંબળાય. સાધારણ રીતે ગામથી બહાર જવું હોય તો, એક મોટો પહાડ ઉતરવો પડે. આખા ગામને પાણી માટેનું સાધન એક જ તળાવ. તમામ કોમની બાપ્તઓ પોતે પાણી ભરે. માથે બેઠું લઈને ધમધમારે ભારતી બાપ્તઓ આ પહાડ ઉપર ચડતી હોય, ત્યારે ગમે તેવા યુવાનીયાને શરમ આવે. સ્ત્રીઓનાં પણ કેટલાં ખડતલ શરીર? એકવાર નહિ, બબ્બે કે ચાર-ચાર કે દસ દસ વખત ધમધમાટ કરતી પાણીનાં બેદા લઈ આવે.

ગુજરાતનાં ગામડાઓમાં અને અહિંના ગામડાઓમાં મહદ્ અંતર છે. ગુજરાતના ગામડાઓમાં ઘરે ઘરે નહિ તો કમમાં-કમ મહોલ્લે મહોલ્લે ઝાંડો જરૂર હોય. કચ્છના ગામમાં તો શું? ગામની બાગેળમાં પણ ઝાંડો જોવાનું ન મળે. ન્યાં જૂઓ ત્યાં ખેતરો કે મેદાનો. મુંબઈની ઉપાધિમાંથી આરામ લેવા માટે મંજલ આવેલા કોઈ યુવાન સાંજે ફરવા જવાની ઇચ્છા કરે તો બિયારો જાય

ક્યાં ? જે તથા યુવકો મુંબઈથી આવેલા. સાંજે ફરવા નિકળે અને મને પણ સાથે લઈ જાય. જવું ક્યાં ? આખરે ટેકરી ઉપરથી નીચે ઉતરીને તળાવના કાંઠે એકજ ઝાડ, તેની પાસેના ઝોટલા ઉપર જમને બેસીએ. બગીચો ગણો કે ઠંડી સડક ગણો, ચોપારી ગણો કે પાલવા ગણો. મંજલતી આજ એક ચોપારી. ગડગડાટ કરતા ને ધૂળ ઉડાડતાં કાંતો ગાડાં નજરે પડે, ને કાંતો પોતાનાં અઢારે અંગોની વાંકાઈથી પ્રસિધ્ધિ પામેલાં ઉંઠા નજરે પડે.

મુંબઈથી એક યુવાન આવેલો. કપડાંથી, માથાના વાળથી, બોલચાલથી, ચાલવાની ઢબથી મંજલવાસીઓ કરતાં જરૂર જુદો તરી આવે. આજના જમાના પ્રભાણે હાથે હજમત કરવાનો એમને અભ્યાસ હશે કે નહિ, એ તો એ જાણે. પણ તેમણે પોતાની એક વાત કરી. ગામના એકના એક અને આખા ગામના માનીતા એકે હજમતે એમણે બોલાવ્યો. દાદી અને મૂછ સુદરે બનાવવાનો હુકમ કર્યો. હજમે કહ્યું : ' શેઠ, આખુ માથું મૂડુ' હોય તો હું સરસ રીતે મુડી શકું. દાદી-મૂછ મને બનાવતા આવડતી નથી. અને માથાના વાળ પણ કતરાવશે તો ગિરનારનાં પગથીયાં જેવાં પગથીયાં બનશે. ' તાજે આવેલો મુંબઈગરો સજ્જડ થઈ ગયો. એલા, ' બીજો હજમ છે કે નહિ ? ' ' શેઠ હું જીવતો છું ત્યાં સુધી મજલ છે કે મંજલમાં બીજો કાંઈ પગ મુકી શકે ? '

મંજલમાં ડોક્ટર વૈદ્ય ન મળે, ચાર માધવ કે તેથી વધારે દૂરથી ડોક્ટરને બોલાવવો પડે. બનતાં સુધી માણસ મરવા પડે ત્યાં સુધી ડોક્ટરને બોલાવવાની તકલીફ લોકો ઝોછા જ લે. ડોક્ટરો પણ ગામડાઓમાં એવા પેલા પડી ગયા છે કે કેટલાક તો દૂધનો કટોરો દેખી પેધી પડી ગયેલી જાણે બિલાડી જ. ગમે તેમ અખડાવો પણ ખસેજ નહિ. અને ઈશ્વરજાનાના ભૂત વળગાડી મ્હો માગ્યા પૈસા તપાડાવે. કચ્છની બોળી

પ્રજામાં બહારના અનેક ડોક્ટરો પ્રારંભમાં 'પરોપકારના અવતાર' બની, ધીરે ધીરે 'લોભની મૂર્તિઓ' અને 'નિર્દયતાના યમદૂતો' જેવા બની બેઠા છે. ઇજ્જકશન બંધે ચાર આનાતું ચે ન હોય, પણ ત્રણ-ચાર પાંચ સાંત-દસ રૂપિયા તફાવતનાં જરાયે વિચાર નહિ કરે. ધર્મીદા દવાખાનાઓમાં - સેવાભાવી તરીકે દાખલ થયેલા ડોક્ટરો પણ ઇજ્જકશનો અને એવી બીજી દવાઓના ખાખા વેપારો ખેવી રચા છે. ધર્મીદા દવાખાના ખોલનાગ દવાખાના ખોલીને ડોક્ટરના ભરોસે સમજે કે રામભરોસે સમજે-સોંપી વિદેશમાં રહે છે. પછી એ દવાખાતું દવાખાના તરીકે ચાલે કે ચાહે ગમે તે રીતે ચાલે. ધણા દવાખાનાઓની અને ડોક્ટરોની કુરુણ કથાઓ માંબળવામાં આવી છે. અસ્તુ.

સદ્ભાગ્યે કે કમભાગ્યે મંજલમાં કોઇ દવાખાતું જ નથી.

આ ગામની વસ્તી લગભગ ખેતી ઉપર જીવન ગુજારે છે. એક બે સાધારણ શ્રીમંતો મિવાય જેને 'સાચા શ્રીમંતો' કહીએ, એવું અહિં કંઈ નથી. ખરું ગ્રામ્યજીવન જીવી જાણનારી અહિંની પ્રજા છે. સુખી ગણાતો ગૃહસ્થ પણ મવારમા હિી ખેતરમાં જશે, ધાસ કાપશે, માથે ભારા કુંચકીને ધરે લાવશે. દળ ખેડશે. છાપરા જેવા સાધન મિવાય પણ એકાદ કોથળો કે ધાગળો બિછાવી ખેતરના ખુલ્લા મેદાનમાં બગલમાં લાકડી રાખી, ખેતરની ચોકી કરવા રાત્રે સુઈ રહેશે. નથી દરકાર તેને ટાઢની કે નથી દરકાર વરસાદની. બાઈઓ પણ, પછી તે બાલકો કે જૈન, રજપૂત કે મુસલમાન ગમે તે હશે, મવારના પહોરમાં વહેલી માથે છાશનું દોણું અને ઉપર બાજરીના રોટેલાનું પોટલું, ખબે કોદાળી કે દાતરડું નાખીને ધમધમાટ કરતી ખેતરોમાં જશે, આખો દિવસ કામ કરશે, અને સાંજે ધાસના ભારા કે ગવારની શીંગોનો ગાંમડો બાંધીને ઘરે આવશે.

ગામ નાનું છતાં-ગામડું છતાં સ્વચ્છતા તો સારી જ. બાઇઓ ધરને વાળતાં ધરથી દૂર પણ મક્કામ કરી નાખે.

જેનોના લગભગ ૫૦-૬૦ ઘર ધણાય છે. લગભગ આખા અમ-ડામામાં કચ્છી દસા ઓમવાળ વણિકોની જ વસતી છે. જ્યારે આ મંજલ ગામમાં દસા અને વીસા બન્ને છે. બેઠાર અને નિરુઘમી દેશમાં કચ્છ વધારે હોય, નિંદા-ચુગલીઓનો બજાર તેજ હોય, એ સ્વાભાવિક છે. ધણી વખત આપણે કહીએ છીએ કે શહેરો કરતાં ગામડાઓમાં રાગદ્વેષની વૃત્તિઓ ઓછી હોય છે. ગામડાના લોકો-બાઇઓ અને બહેનો બહુ મોળાબાળાં હોય છે. એમાં કંઈ ખોટું નથી. પણ શહેરોનો અને ગામડાઓનો આ તફાવત ત્યાં હોય છે કે જ્યાં, ગામડાઓ દોરઠાખ-રોથી ભરપૂર હોય, ખેતીવાડી અને બીજા ગૃહલુહોગો ધમધોઠાર ચાલતા હોય છે. જ્યારે કચ્છના ગામડાં એટલે જ્યાં ખેતી-સિંચાઈ બીજું કંઈ જ ન મળે. અને ખેતી પણ ઉપરના ઉપરી દુબકલો પડવાના કારણે લગભગ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે. એમ કહીએ તો ચાહે. દોર-ઠાખરો પણ લગભગ અભાવ જ દેખાય છે. જેનાં ધરમાં પચાસ-પચાસ અને સો-સો ભેંસો-ગાયોના ઝૂંડના ઝૂંડ રહેતાં હતાં, તેને ત્યાં આજે બાજે જ એકાદ દોર મળશે. આવી માવ નિરુઘમી પ્રજામાં છૂંચાં દ્રેષ વિગેરે ન ફેલાય તો બીજું શું થાય ? મંજલમાં ચોમાસાનું નહીં થયું ત્યારે દસાઓ ચાલતા હતા કે વીમા પણ વિનાતિમાં સાથે મળે તો મારું. પણ તે ન બળ્યા તે નજ બળ્યા. ખર્ચ તો કેમને કરવાનું ન હતું, છતાં દસાથી વીસા જુદા જ ગણા. ગામમાં એક મંદિર છે, ઉપાશ્રય છે અને સાધાગ્રજ રીતે બહુ શ્રીમન્ત નહિ તોપણ થોડાંક ઘર સુખી કહી શકાય. મંદિરનો વહિવટ દસા કરે છે. ખાસ કરીને અહિંના નગરશેઠ. મંદિરમાં કહેવાય છે કે લાખની મુડી છે, પરંતુ મુળખની મુડી મુળખની તીજેરીમાં ને મંજલની મુડી મંજલની તીજેરીમાં. એના ઉપર ખંભાતી તાળાં છે. દમામાં પણ અંદરણી મતભેદ હોવાના કારણે તેનો ઉપયોગ

કંઈ થતો નથી. મંદિરમાં ગમે તેવી આશાતના થતી હોય, પણ મુડી કામમાં ન જ આવે. મહાજન ભેગું થાય તો વધારેમાં વધારે ત્રણ કે ચારથી વધારે ન જ હોય, છતાં એમાં યે મેળ મળે નહિ. હું તો ધણીવાર કહેતો કે તમારા કરતાં અહિં બાઈઓનો સંઘ સારો છે, કે ન્યારે ને ત્યારે પાંચ-પચ્ચીસ બાઈઓ ભેગી થાય જ. અને કંઈ અર્થનું કામ આવી પડે તો સારી રકમ ભેગી પણ કરી શકે. મંજલમાં જ નહિ, કચ્છનાં ધણાં ગામોમાં લગભગ આ દશા છે. પૈસો હોવા છતાં આપસના મતભેદથી મંદિર અને હિપાશ્રય નધણીયાતાં ખાતાં તરીકે જ વેડફાય છે.

ખેતીકાર વર્ગ એટલે શિક્ષણમાં પછાત હોય, એ દેખીતું છે. જૈનોમાં બે-ત્રણ બાઈઓ એવી જરૂર હતી, કે જે વ્યાખ્યાનના કોઈ વિષયને સમજી શકે. પુરુષોમાં પણ બે એક સારા જાણકાર કહી શકાય. ગૃહસ્થોને કુરસદ નહિ હોવા છતાં, અને ખેતીવાડીના કામમાં રોકાયેલા હોવા છતાં, ચોમાસું ક્યું એટલે નિયમિત વ્યાખ્યાન તો કરવું જ જોઈએ. આ વસ્તુ લગભગ દરેક સ્થળે પ્રચલિત છે કે ગૃહસ્થોને આવડું હોય તો આવે, પણ જે સાધુ બે ચાર દિવસ પણ વ્યાખ્યાન ન કરે તો બાઈઓ-બાઈઓમાં ટીકા શરૂ થાય: 'મહારાજ ચોમાસું રહ્યા છે. અને વ્યાખ્યાનેષ કરતા નથી.' જે માધુ માર્ગજનિક રીતે વ્યાખ્યાનો આપે છે તેઓને વાણિયાઓની આ ટીકાને ભોગ થવું પડતું નથી. કારણ કે વાણિયા ન આવે, તો પણ બીજા વર્ગ આવે જ આવે.

મંજલમાં નિયમિત વ્યાખ્યાન થતું. પણ પહેલાં કહ્યું છે તેમ, નાનકડું ગામ અને મૌને ખેતીનો ધંધો એટલે કોઈ કોઈવાર તો વ્યાખ્યાનમાં એવી મળ આવે કે બાગ્યે જ પાંચ શ્રોતા સામે બેઠા હોય. આવા સમયે મને કરાચીનાં વ્યાખ્યાનો યાદ આવતા. ત્રણ કે ચાર દળર માણુમ વ્યાખ્યાનગા હોય, ત્યાં સુધી મને કંઈ ન વાગે. પણ ચાર-પાંચ દળર માણુમ

વ્યાખ્યાનમાં થયું હોય, ત્યારે મને એમ થતું કે આજે માણસ ઠીક છે. એ કુરાચીનો વખત હતો. જ્યારે મંજલના વ્યાખ્યાનમાં ગણ્યા-ગાઠ્યા પાંચ-સાત માણસ રોજ આવે. પણ નારાયણપુર કે રાયધણજર (મંજલ પાસેનાં બે ગામ) થી થોડાક માંખેઓ વ્યાખ્યાનમાં આવી જતાં ત્યારે પંદર-વીસની સંખ્યા થઈ જતી, ત્યારે હું, સમજતો કે આજે મારા વ્યાખ્યાનમાં માણસ ખૂબ આવ્યું.

વ્યાખ્યાનો મારે મને સાંભળનાગએને ખબર છે કે બરાબર મુકરર કરેલા વખતે મારે વ્યાખ્યાન પીક ઉપર હાજર થઈ જવું જ નોંધવું અને બરાબર સાઠ મિનિટે વ્યાખ્યાન પૂરું કરવું નોંધવું. લોકો આવે કે ન આવે, મારે તો વખતસર શરૂ કરવું જ નોંધવું. પરંતુ મંજલમાં એવું કેમ બની શકે? પાંચ-સાત માણસો વ્યાખ્યાનમાં આવે, તે પણ ધીરે ધીરે. વ્યાખ્યાનના સમયથી લગભગ અરધો કલાક પહેલાં ઉપાસ્યનો નોકર ઘંટ વગાડવો શરૂ કરે. એકવાર વાગ્યો, બીજીવાર, ત્રીજીવાર એમ ઘંટ વાગે. જેમ જેમ ઘંટ વાગતો જાય તેમ તેમ મારા શ્રોતાઓ આવતા જાય. સમય થતાં થતાં ત્રણ ચાર પુર્યો આવી જાય. એટલે મારે વ્યાખ્યાન શરૂ થાય. બેશક, લગભગ બધે સ્થળે બને છે તેમ, અહિં પણ ગામનાં પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા સારી થાય. આવે પણ પહેલેથી.

પહેલાં એક પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, જ્યાં આખા કુચ્છમાં શિક્ષાનો પ્રચાર બહુજ ઓછો છે, ત્યાં આવા ગામડાઓનું કહેવું જ શું? આખા મંજલમાં એકજ મહાનુભાવ હતા, અને તે પણ રજપૂત જાતિના કે જેઓ મેટ્રીક પાસ હતા. બને ત્યાં સુધી કોઈનો તાર આવે નહિ, અને આવે તો આ એકજ ભાઈ વાગે.

આ ભાઈ બહાર ગામ ગયા હોય ને બાગ્યયોગે કોઈનો તાર આવી જાય તો તે તાર વંચાવવા મારે ઘરે ઘરે ફરે, એમાં સીધું જેસી ગયું તો ઠીક, નહિ

તો ' કાકા અજમેર ગયા છે. ' ના બદલે ' કાકા આજ મરી ગયા છે ' એવી નિવાહની વરસીયે થઇ ગય.

ફેટલાક ભાઇઓના પરિશ્રમથી અહિં એક સાર્વજનિક શાળા ચાલે છે. જેમાં છોકરા છોકરીઓને પ્રાથમિક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, પણ પહેલા મેં કહ્યું છે તેમ, છાશ વારે ને છાશ વારે ગામમાં કજીઆ થાય. અને આ શાળા બંધ પડે. એક વખત મારા પ્રમુખ-પણા નીચે મુંબઈથી આવેલા ભાઇ જીવરાજ લાયચંદના સતત પ્રયત્નથી આ સાર્વજનિક શાળાનો પુનર્જન્મ થયો થયો તો થયો પણ મને અને ભાઇ જીવરાજને લાગ્યું કે આ શાળા કાયમને માટે સ્થાયી થઇ ગય તો સારું. મેં ઉપદેશ આપ્યો. ભાઈજીવગજને વચન આપ્યું કે અમે મુંબઈથી આ શાળાનું ખર્ચ નભાવશું. સ્થાનિક હેવાવાળા તેની સંભાળ રાખે. મેં પાંચ માણસની કમિટી કઠવાનું સૂચન કર્યું. બસ, ચાલી હું માતૃંગી, પેમે પેલાનો દોષ કાઢવા લાગ્યો અને પેલો પેલાનો. ખૂબ ધમાધમ થઇ, આખરે બેલાચાલીથી કડવા થએલા મ્હોઢામાં પ્રભાવનામાં મળેલાં પતાસા મૂકી, મ્હો મીઠું કરી સૌ ચાલતા થયા.

આ ગામમાં બે બાબતો વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારી જેવામાં આવી. ચોરનો અને ચિત્તાનો ઉપદ્રવ. ભાગ્યેજ કોઇ રાત ખાલી જતી હતો કે ગામમાં ચિત્તો નહિ આવતો હોય. ગામના લોકો પણ એવા ટેવાઇ ગયેલા કે ચિત્તો આવે કે ચિત્તાનો બાપ આવે તોયે શું દે બારણા મધ કરીને પડયા ગહે લોકોના ઘરોના કમ્પાઉન્ડમાં ચિત્તો ખાસી રીતે ફરે. અને એકાદ ફૂતરું લઇને ચાલતો થાય. ફૂતરું રડે કે બસે, ત્યારે સમજવું કે ચિત્તાભાઇની સવારી પધારી છે. ગામથી થોડે દૂર પહોંચે છે. કહેવાય છે કે ત્યાંથી ચિત્તો આવે છે.

બીજો ઉપદ્રવ ચોરનો. ગામ નાનકડું હોવા છતાં, અઠવાડિયે કે પંદર દિવસે એકાદ ચોરી જરૂર થાય. ઘાસ, અનાજ વિગેરે ઉપાડી

જાય. જ્યાંથી ચોરી કરવી હોય, તેના પાછલા ભાગમાં ખામી રીતે ગાડાં ઉઠાં ગમે અને ચોરીમાં લીધેલું ધામ કે પાંચ, પચ્ચીસ, પચાસ, એમણે અનાજ ગાડામાં ભરીને ચાવના યાય. ખૂબી તો એ છે કે ગામના લોકો જાણે છે, કે કોણ ચોરી કરે છે ? પણ એ ચોરી કરનારા બીજી હદના હોવાથી અને રેહ્યા જાગી, એટલે જુના જમાનાનું રંગથીયું ગાડું. એટલે જનતાં મુઠી ચોરીની ફરીયાદ કરવા જાય જ નહિ, કદાચ જાય તો ચોરીનો તો પત્તો ન મળે એ ન મળે. પણ ઉપર “ખાતર પાછળ દીવેલ બાગી બાગીને” ફરીયાદો ખજાનો થે ખાલી થાય. લોકો કહે છે કે—ચોરી કરનારા દિવસે અમારે ત્યાં આવે છે. ભેમે છે, ચલમે કૂટે છે, ગધા મારે છે, અને વખતે કહી પણ જાય છે કે—“ફવાણા ધરવાળાને કહી દેશો કે જગ આવધાનીમા ગે.” અને ખરેખર થોડા દિવસોમાં તો તે મકાનનાં છાપગના નળીયા બોવાયેલાં પડ્યાં જ હોય.

ચોરીઓના આ ઉપદ્રવમાં આપમની છુપાંઓ અને દેવ પણ કાંબુભૂત છે, એમ કહેવાય છે. ગરીબ ગિયાગ ગામડીયા પોતાનું પણ દિત નથી સમજી શકતા.

મંજવતી માત મદિનાની ગિયગતા કેવળ શરીર માટે થઈ હતી. એમ કહેવાની હવે ફરી જરૂર નથી. થોડી વસતી, અસિક્ષિત પ્રજા, ન કોઈ ચર્ચા કે વાદ, ખૂબ આગમ મળે. પણ માગ જોવાને એકમે આગમ, એકથી શાન્તિ એ પણ કદાચ રોગને નોતગવાનું મગજ અને, સુનમાન કેમ એસી ગેવાય ? એકે કવાક બાખ્યાનમાં જતો એટલે આ નિરૂત્તિના સમયમાં ‘મારી કુચ યાત્રા’ વખવાનું કામ થયું.

હા, ચતુર્માસમાંની એક પ્રવૃત્તિ આ નાનકડા ગામડામાં પણ એવી બની કે જે દુર્ગાની માફક સમગ્રગ્રામિક ગદી ગઈ છે, અને તે છે. સ્વ. ગુરુદેવ વિજયધર્મચંદ્રિયદાનાજની

૬૬ જામીરના ડાકોર શ્રી હમીરસિંહજી માલેગના પ્રમુખપણા નીચે
 રજસરેમડીવામાં, શ્રી. વિજયવર્ધનસુરિ મદાગજની ૧૬ મી જાવન્તી

૧૯ મી જયન્તીનો કાર્યક્રમ. ત્રણમો-ચાગસો માણુમની વમતીવાળા આ નાનકડા ગામડામાં જયન્તીનો કાર્યક્રમ શું ગખવો ? કોણ સાંભળશે ? અને કોણ એનો લાભ ઉઠાવશે ? પણ ઘણી વખત અનુભવો થયા છે તેમ, અહિં પણ એક અમતકાન્તિક જયન્તી ઉજવાઈ ગઇ.

અહિંની વતની શેઠ લાલચદાસના બે પુત્રો મુંબઈથી આવેલા: ભાઈ જીવગજ અને ભાઈ લખમીચંદ. ખૂબ ઉત્સાહી, ખડતલ શરીરના, અથક પરિશ્રમ કરનારા અને આજકાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે સભાઓ અને જલસાઓના ખૂબ અનુભવી. મંજલની મામેજ દેખાતા નાગયણુ પુગના આગેવાનો શેઠ લાલજીભાઈ ઠંકારશી, મીડૂ પટેલ, ત્યાંની મૂલના ભારતર ઉપનાન્ત, રંગૂનથી તામ્બજ આવેલા, અને રંગૂનની 'જીવદયા મંડળી'ના એક કાર્યકર્તા ભાઈ દીલાધર, તેમજ તેમના એક મિત્ર ચીયાસરવાળા શેઠ પૂનશીભાઈ આ બધા બાજુઓનો માથ એવો મુંદર મળ્યો કે ન દ્રશી શકાય એવા સાગમા માગ મમારોડ પૂર્વકનો ત્રણ દિવસનો કાર્યક્રમ ઉજવાયો. નિમન્ત્રણ પત્રિકાઆ નહિ છપાવવા છતા, દૃષ્ટના અનેક ગામોમાંથી ૧૮૦૦ થી ૨૦૦૦ મહેમાનો આ નાનકડા ગામમાં ઉતરી આવ્યા. ત્રણે દિવસે ખૂબ ધૂમધામ ગઈ મજલ, નારાયણપુર, વગડીયા, ગાયધણુજર ચીયામગ, અને કુમગ તથા કોટડી જાળાશ્રમના છોકરાઓના ખેલો, વ્યાયામના પ્રયોગો, મંવદો અને કન્યાશાળાઓની કન્યાઓના પણ ગરબા, મંવદો વિગેરેનો કાર્યક્રમ ત્રણે દિવસ ભરચક ગણા. જૂદા જૂદા વક્તાઓનાં અનેક ભાષણો થયા. વરઘોડા અને પૂજા-પાઠો થયા ગતન બહેને ત્રણ દિવસ સુધી ગળે દગ્ગર મહેમાનોને જમાડવાની પોતાના તગ્ધથી જે વ્યવસ્થા કરી હતી, અને જે ઉદાગતા જતાવી હતી એ ખરેખર એમની સાચી બક્ષિતને આભારી હતું. જયન્તી પ્રસંગે, જ શો મોટે ? આખા જોખાખાજો જેટલા મેજાનો વંદનાર્થે આવ્યા, તે

બધાઓનું આતિથ્ય તેમના તરફથી હિતમ રીતે થયું. જયન્તીના કાર્ય-ક્રમમાં શેઠા જાગીરના જાગીરદાર નામદાર દાકોર સાહેબ શ્રી હુમ્મીર-મિંદજી સાહેબ બહાદુરે પોતાના યુવરાજશ્રી અને પોતાના અધિકારીઓ સાથે પધારીને તેમ જ સુભાનું પ્રમુખસ્થાન લઇને જે શોભા વધારી હતી, એ પણ ન જૂલાય તેવી હતી.

મંજલ, સાધનહીન નાનું ગામડું હોવા છતાં, નાનાયજ્ઞપુર અને રાયધણજરના મટાનુભાવોએ, તેમજ ડેક માંડવીના પટેલ વીક્રમશામાજી અને યુવક મંડજે પોતપોતાનો મંડપ રચનાને ચોગ્ગ સામાન મોટલી સદકાર આપ્યો હતો, અને બાર્ડ હવરાજ તથા માજી લક્ષ્મીચંદના પ્રયત્નથી અદ્ભૂત મંડપ રચના બની હતી. આમ અણુધારેહું જયન્તીનું કાર્ય હિતમાદ અને સફળતાપૂર્વક પાર પડ્યું હતું.

તબીયત સુધારાની દૃષ્ટિએ પણ અહિંનું ચોમાસુ ફાયદાકારક નિવડ્યું હતું. મતજબ કે કચ્છખાને જપ રતલ વજનનું જે વેણું મારું નિહાળું હતું, તેમાંથી ૨૪ રતલ વજન મંજલે જમા કરાવી, કચ્છનો એકલો બોળો ઓઠો કર્યો હતો.

: ૨૮ :

કાઠિયાવાડને કાંઠે

સિંધ છોડતાં વિચાર કરેલો કે કચ્છમાં નહિં રોકાતાં, સીધા કાઠિયાવાડમાં ખાલીતાણા પહોંચ્યું. પણ માતવીનું ધાતું થતું હત તો આજે દુનિયાની આ દશા ન હત ! કચ્છનું અંજળ કેમ ટાળી શકાય ? પૂરાં બે વર્ષ કચ્છમાં ગાળ્યાં. ધણું જોયું, ધણું અનુભવ્યું, હવે કચ્છથી છેલ્લી વિદાય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મહાપવિત્રતીર્થ સિદ્ધાચળને બેઠ્યાને છવીસ વર્ષનાં બહાણાં બહાયાં હતાં. વયમાં વિધન ન આવે, અને સિદ્ધગિરિની યાત્રા થાય તો અહોભાગ્ય, ઝોવી ભાવના હતી. ચતુર્માસમાં ગુરુભક્તિનો અને સ્વધર્મીઓની સેવાનો અપૂર્વ લાભ લઈ કૃતકૃત્ય બનેલાં રેતન બહેનનો ભાવ વધ્યો. ખાલીતાણા સુધી પગે ચાલતાં યાત્રા કરવાની તેમની ભાવના થઈ. તેમણે પોતાના જ ખર્ચે કુટુંબી અને રનેહીઓનો એક સંઘ સાથે લીધો, અને અગે કાર્તિક વદિ ત્રીજને શુક્રવારે ખાલીતાણા માટે પ્રરથાન કર્યું.

મંજલથી પાલીતાણા જવું, એ કંઈ રહેવું નહોતું. મેંકડો માઠ-
 લની લાંબી મુસાફરી હતી. માધુઓને તો કીક, પણ ગૃદસ્થાને પણ પગે
 ચાલવાનું હતું. કંકડડતી ટાકના દિવસો છાની સામે આવીને ઉભા હતા.
 કચ્છનો નિર્જળ પહાડી રસ્તો કાપવાનો હતો. અત્યાર મુધીની કચ્છની
 મુસાફરીમાં ઘણો ભાગ અમે વિચરી ચૂક્યા હતા. જે પ્રાંતમાં ન્હોતું
 જવાયું, તે રસ્તો લેવો, એવો નિશ્ચય ક્યો. રસ્તાની વિકટતાઓ અને
 માર્ગની લંબાઈની પરવા ક્યાં ચિન્તા એજ અણખેડળ ક્ષેત્રોમાં યદ્યપે
 અમારા સંધે આગે કૂચ કરી. માત્ર બહેનો અને પંદર-વીસ પુત્રોના
 આ સંધને મંજલની થોડી, પરંતુ બકિંગવાળી પ્રજાએ ભાવભીની વિદાય
 આપી. તાર-ટપાલનાં સાધનો નહિં હોવા છતાં, કોણ જાણે શાથી, જે
 માર્ગે યદ્યપે અમારે જવાનું હતું. એ આખા માર્ગનાં ગામોના જૈન અને
 જૈનેતરોમાં અમાના વિદાગ્ની વાતો ફેલાઈ ગઈ. એક ગામમાં પહેલુંચાલે ન
 હોય, ત્યાં તો આસપાસના કેટલાયે ગામોના લોકો આવીને એકા દોષ-
 બ્યાખ્યાનો સાંભળવાને અને પોતાના ગામમાં લઈ જવાની વિનંતિ કરવાને.
 કેને દા પાડવી અને કેને ના પાડવી ? ક્યાં જવું અને ક્યાં ન જવું ?
 અને એમ જવા લાગીએ તો કચ્છનો કિનારો છોડવાને મદિનાઓ નિકળી
 જાય. કદાચ એ ચોમાસા ઉપગન્ત ત્રીજું પણ થઈ જાય. કહેવાય છે કે
 આજે લોકોમાંથી ધાર્મિક ભાવના બહુ ઓછી થઈ ગઈ છે. શ્રદ્ધાઓ
 ઓછી થઈ છે. થઈ દશે, પણ એવું બીજા તો નષ્ટ નથી થયું.
 ગામમાં એક બે દિવસ ગંભીરે આમગ વધતા અથવા
 મમે તે શરણે પણ બીજા બીજા ગામવાળાઓની વિનંતિઓને પાત્રી
 ફેલતાં, તે તે ગામવાળાઓની આંખોમાંથી જ્યારે આંસુ ઝ-તાં જોઈએ
 છીએ, ત્યારે આપણને ખાતરી થાય છે કે ભાગ્યની મંદૃતિનો, ભાગ્યની
 શ્રદ્ધાનો-ભાગ્યધોની બકિંગનો સર્વથા નાશ તો નથી જ થયો. મમે તેમ
 સમસ્તવતાં-પતાવતાં અને ગણ કુનાં અમે અમારો વિદાર આમગ
 લખાવ્યો.

મંજલથી વિહાર કરતાં અમારી મણુત્રી હતી, કે ગમે તેમ કરીને અમે પાલીતાણા એકથી સવા મહિનાની અંદર પહોંચીશું. પણ જી મી નવેમ્બરે નિકળેલા અમે ૯ મી જાન્યુઆરીએ એટલે બરાબર બે મહિના ને બે દિવસે પાલીતાણા પહોંચ્યા.

મંજલથી કચ્છનો કિનારો છોડવા સુધીમાં જે જે ગામોમાં યજ્ઞને અમે પમાર થયા, તે ગામો આ છે—

કોટડી, ભોળય, ઉણનોઠ, નાના રતડીયા, શેરડી, વાંઠ, નાના આમખીયા, પૂનડી, લુંગડી, બેગમ્ન, પત્રી, છસરા, ભદ્રેશ્વર, વલાડીયા, દેવળીયા, અંજાન, વરસામેડી, ચીરમ્. ભયાઉ, વેંધ, સામખીયારી, લાકડીયા, કટારીયા, ચિત્રોડ, ગાગોદર, કાનમેર, ગોલિચોડી ને કિરમાર બેટ.

અમાગ વિહારમા આવેલાં ઉપરના ગામોમાં કચ્છના જૈનોમાં ધાર્મિક ભાવના તરીકે અને ઉદારતામાં વખણાતા કેટલાક ગૃહસ્થોના પણ પરિચય થયો. દાખલા તરીકે, કોટડીના દેવરાજ શેઠ, ભોળયના દામજીભાઈ, રતડીયાના ડાલાભાઈ, લુંગડીના શામજી પટેલ, પૂનડીના પ્રેમજીશેઠ વિગેરે.

અનુગ્રથી આગળનો પ્રદેશ, એ કચ્છના વાગડ તરીકે ઓળખાય છે. વાગડની વાત કરુ તે પહેલા, એક બીજી વાત કહું. ‘કચ્છના કાળા મેઠા’ નામના છવ્વીસમા પ્રકરણમાં કચ્છની એક પ્રખ્યાત સ્ત્રીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે છે ભાણીબાઈ, જેણે પોતાની ચુંડાગીરીથી પોતાના ગામને જ નહિ, બલ્કે આખા કચ્છને હવમચાવી મૂક્યો હતો, ભલભલા ઓશીસરોને ચકડોળે ચઢાવ્યા હતા, આખા ગામને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવ્યું હતું. સારા સારા લોકોને ગામ છોડાવ્યું હતું. અને છેવટે કચ્છનરેશને તેના માટે સખ્તમાં મખ્ત પગલાં લેવા પડ્યાં હતાં એ ‘ભાણીબા’નું વતન જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો. બેરાજ આવતા મારા મોઢેથી શબ્દો

મરી પડ્યા: વાદ રે ! બાણી, 'તું તે ઘેરાગ્નની બાણી કે તાગ વિનાની રાણી ?' લાણીનું ગામ તે આજ ઘેરાગ્ન. આજ પણ ઘેરાગ્નનો જાળક પણ લાણીના નામ પાછળ નાક મંઠાયી ગયો છે.

ઘેરાગ્નથી અમે પત્રી જતા હતા, અમે માંબળેલું કે પત્રીમાં તમ-ભગ તમામ સ્થાનકવાસીનાં ઘર છે. થોડુંક આગળ ચાલ્યા, ત્યાં તે ખાખી યુનીફોર્મમાં સજ્જ થયેલાં એક પછી એક યુવકો નજરે પડ્યા લાગ્યા. અમે મમળ્યા કે કોઈ મીલીટરી કે પોલીસના માખીઓ ક્યાંય જતા હશે. પણ અમને જોઈને એક પછી એક બધા ઉભા રહેવા લાગ્યા. ઉપયોગપૂર્વક મોઢે કપડું ગળી હાથ જોડી વંદન કરવા લાગ્યા. ત્યારે હું મમળ્યો કે આ આવકો લાગે છે ? 'ક્યાંથી આવો છો બાઈ ?' એમજે જવાબ આપ્યો: 'પત્રીયો.' પત્રી તો અદિંધી ઓછામાં ઓછું ચાર માઇલ દૂર હતું. એક પછી એક યુવકોના અને પુરોનાં જ નહિ, બાર્ડ-ઓનાં પણ ટોળાં દેખાવા લાગ્યાં. અને દૂર દુરથી મહાળીના ગીતો મંભળાયા લાગ્યાં. અમારા જેવા 'મંદિરમાર્ગી' તરીકે ઓળખાતા સાધુની મામે ચાર-ચાર માર્કિસ સુધી રેલામે આવનારા સ્થાનકવાસી-બાઈઓ અને જડેનોની શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ અને બક્તિનું આપણે શું ગાપ કાઢી મઝીએ ! કેટલો ઉત્સાહ ! કેટલી બક્તિ ! ! આખું ગામ શ્રાવણારેતું. આમપામના લોકો પણ વ્યાખ્યાન માંભળવા ઉતરી આવેલાં. ક્યાં તેા હું એ વિચાર કરતો હતો કે જાની શકે તેા અંજો જ અદિંધી વિદાર કરીને આગળ વધવું અને ક્યાં આ આખા ગામનો આટલો જથ્થો ઉત્સાહ ! અદિં મંદિરમાર્ગીના લીમ-પચ્છીમ પર છે. અને સ્થાનકવાસીના જમેા પર છે. ખજર જ ન પડે કે કોણ સ્થાનકવાસી અને કોણ મંદિરમાર્ગી ! એક જ ગાત અમે રોકાયા. મવારે અને જયોરે એ વ્યાખ્યાનો થયાં. બિચારા યુવકોની તેા મનમાં ને મનમાં ગદી મછ. ફરીથી પત્રી આવવાની ને એમની ભાવના પુરી કરવાની ખૂબ ખૂબ વિનંતિ કરી. એમને બિચારા-ઓને શી ખજર કે-આ રમતા ગમ માધુ ક્યારે ક્યાં ફિંગી પડ્યા !

આ ગામમાં ' પત્રી વીસા ઓસવાળ જૈન હિત વર્ધક મમાજી ' એ નામનું યુવકોનું એક મંડળ ચૌદ-પંદર વર્ષથી ચાલી ગયું છે. સમય નહિ હોવા છતાં છેક સાંજે-સાંજે પણ યુવકો આગ્રહપૂર્વક મને મંડળના મકાનમાં લઇ ગયા. આ મંડળ અનેક જાતની પરોપકારની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે. જેમાં માવજત ખાતું, પુસ્તકાલય, અને વાચનાલય ખાતું, પરળ ખાતું, રાહત ફંડ ખાતું, વિગેરે અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યું છે. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબે હિસામની ચોખવટ, કાર્યોની સફાઈ અને વ્યવસ્થા રાખી રહ્યા છે. જેમને ખુબ આનંદ થયો.

આવી જ રીતે અંજારમાં ' વીસા ઓસવાળ જૈન યુવક મંડળ ' પણ કામ કરી રહ્યું છે. જેના હસ્તક મુખ્યકામ કન્યા-શાળાનું અને છાત્રાલયનું છે. એક વાચનાલય પણ ચલાવે છે. તે ઉપરાંત સમયે સમયે સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમા પણ ભાગ લઇ સેવા કરે છે. યુવકોના પ્રયત્નોથી ચાલતાં આવાં મંડળોની પાછળ ' વીસા ઓસવાળ ', ' દસા ઓસવાળ ', એના વિશેષણો જોઈ' છું ' ત્યારે કંઈક મનમાં ગ્યાનિ અનુભવું છું. સાર્વજનિક પરોપકારી પ્રવૃત્તિમા પણ શા માટે આ વિશેષણો ? યુવકોના માનસમાં આ બેદ ન જોઈએ.

પત્રીના સંબંધમાં કહ્યું છે તેમ, લગભગ અંજાર સુધીના દરેક ગામોમાં આવે જ ઉત્સાહ દેખાયો.

અંજારથી તો અમારે વાગડમાં પ્રવેશ કરવાનો હતો. કચ્છને જો મોળમી સદીનું કહીએ તો વાગડને ખારમી સદીનાં ચરનાથી જ જોવું પડે. સાત પછાત દેશ, બોવચાવથી ખાનપાનથી, રીતરિવાજથી કચ્છનો આ સૌથી પછાત પ્રદેશ કહી શકાય.

સદ્માગ્યે કે કમમાગ્યે, વાગડમાં પ્રવેશ કરવા પહેલાં જ વાગડના દરવાજા સમાન અંજારમાં જ નિમોનીયાની ગિગારીથી હું પટકાયો.

કચ્છને છોડતાં છોડતાં પણ ગિમારી ભોગવવાનું કંઈક અધૂરું રહી ગયું હશે, તે અહિં પૂરું થયું. ડૉક્ટર અંતાણી સાહેબની લાગણીભરી સારવાર અને આયુષ્યની પ્રબળતાથી કળવ નિભોનીયાદ્વારા મૃત્યુના મુખમાં ગયેલો પાછો વળ્યો.

લગભગ પંદર દિવસની રિયરતા અંજનરમાં થવા છતાં, જોકે પણ વ્યાખ્યાન અંજનરમાં ન આપી શક્યો. અંજનરના અજૈનોમાં શ્રીયુત જયરામદાસ નેગાંધી જેવા ઇતિહાસકાર અને માર્ક રામસિંહજી રોઠોડ જેવા સંશોધક અને 'કુમાર'ના પ્રસિધ્ધ લેખક, તેમજ ખીજ અનેક શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ અહિં મોજૂદ છે. એ બધા રનેડીઓની ભાવના મનમાં જ રહી ગઇ. સંઘ સાથે હતો, શરીર કમજોર હતું, દિવસો વધતા જતા હતા, એટલે ગિમારી ઓછી થતાં જ ત્યાંથી પ્રસ્થાન કર્યું. અંજનરની માફક ભયાનક ભાગમાં પણ ત્યાંના મેજસ્ટ્રેટ શ્રીયુત ઠાકરસીમાર્થ જી. એ. એલએચ જી. પુગતત્તવના ખાસા અભ્યાસી છે. અને વિદ્વાન લેખક છે. તેમના પ્રયત્ન અને આમ્રદથી તબીબત કમજોર હોવા છતાં અહિં એક વ્યાખ્યાન કર્યું.

વાગડનું પ્રમિધ્ધ જૈન તીર્થ કટારીયા કે જે, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છની મરહદ ઉપર આવેલું છે, અતિપ્રાચીન છે. માળીયાવ.ગા શેઠ અમૃતલાલ જલવજીના પ્રયત્નથી તેની પ્રસિધ્ધિ અને જાહેરાતલાક્ષી વધી રહી છે. વાગડની અજ્ઞાનતા દૂર કરવા અમૂર્ભાર્ત તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. તેમની મહેનતના પરિણામે લાખેઃ કૌરીના કંડથી હમણાજ થોડાક દિવસ પહેલાં આ કટારીયા તીર્થમાં એક સરંચા પણ સ્થાપન થઇ છે. આ તીર્થના સંબંધમાં 'તીર્થ'ના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વિચાર દોનો કે કટારીયાથી જ દ્વંડમાં દ્વંડે માળીયાનું રણ ઉતરવું અને કચ્છનો કાંઠો છોડવો. પણ કચ્છની જમિની હજી પણ કંઈક સ્પર્શના

કરવી બાકી હશે, એટલે કુટારીયા તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું, અને ખાસ કરીને માળીયાથી ખુદ અમૂલાધ્યે પણ આવી ને સંભળાવ્યું કે માળીયાનું રણ પાણીથી ભરાઈ ગયું છે. એટલે ઉતરી ચકાય તેમ નથી. ગાગોદરથી પણ ખજર આવ્યા કે ત્યાંથી ઉતરવાનું રણ પણ ભરાઈ ગયું છે. આખરે પલાસવા જવાનો નિર્ણય કરી અમારો સંઘ ઉપડ્યો. ગયા ગાગોદર, ત્યાં વાણિયાઓએ સંભળાવ્યું કે તમારે પલાસવાથી ઉતરવું ઠીક છે. અમને એમ જરૂર લાગ્યું કે કંઈક દાળમાં કાળુ છે. માથે આવેલી બલા આ વાણીયા ઉતારવા માગે છે. કારણ કે ત્રીસેક માણસોના તે કાફલાને રણ ઉતરાવવામાં તંબૂઓ, પાણી વિગેરેનો ખંદોળસ્ત કરવો પડે. આખરે એક વીર નીકળી પડ્યો. જેનું નામ છે બાઇ ઈન્દ્રજી ગાંગજી. કંચનો કાર્યકર્તા, હિમ્મતખાન, સાહસિક પુરુષ. એણે ખીકુ ઝડપ્યું. રાતોરાતના ઉભંગરા કરીને તંબૂઓ અને ખીજ જે જે વ્યવસ્થાઓ કરવી જોઈએ, તે બધી કરી. અને અમારા સંઘને કંચના કિનારે પહોંચાડ્યો. જરા પણ આંચ આવવા ન દીધી.

અમારો આ વિહાર અમારા માટે તો બહુ આનંદનો, પણ ગામે ગામના લોકોને બહુ કૌતૂકનો વિષય બન્યો હતો. કંચના સ્થાનકવાસી આઠ ફેરી સંપ્રદાયના ઉપાધ્યાય દેવચંદ્રજી મહારાજ, મુનિશ્રી ઉત્તમચંદ્રજી, મુનિશ્રી પૂનમચંદ્રજી અને પોતાના આનંદી સ્વભાવથી લાંબા વિહારનો પણ થાક નહિં લાગવા દેનાર મુનિશ્રી કેશરીચંદ્રજી-એમ ચાર મંતો અંજારથી જ અમારી સાથે થયેલા. સાથે ઉતરીએ, સાથે વિહાર કરીએ, સાથે વ્યાખ્યાન કરીએ, સામૈયા થાય ત્યાં સાથે સાથે પ્રવેશ કરીએ. બધું જ સાથે. ગામે ગામે કૌતૂક. બગલમાં રહેલા ઓઘા એમના લાંબા લટકતા રહે, અને અમારા ઉંચા રહે. એમને મોઢે મુહપત્તિ અને અમારા હાથમાં મુદપત્તિ. બન્ને સંપ્રદાયોને અને તેમાં બન્ને સંપ્રદાયના સાધુઓને ઉંદર અને ખિલાડી જેવી અથવા તો મીયાં અને મહાદેવી જેવી

મગાઇ મગજનાં લોહો પડેવી લાવે તો આંખો ફાડીને જ અમને જોવા કરે. ઠોણ જાણે એમના મનમાં કેટકેટલા તરંગો ઉડતા દશે. ઠોણ રહેતે વળી પીચું જ નાટક થાય. આમના આમના સ્થાનકવાસી મંથને માત્રમ પડ્યું હોય કે—
 ‘સ્થાનકવાસી માધુઓ આવે છે.’ એટલે સ્થાનકવાસી લોહો મામે આવે, આ વખતે જોગ જોમે દેવચંદ્ર મદાગજ વિગેરે પાછા હોય અને અમારા જેવા મુદપતિ આંખ્યા વિનાના માધુને પડેલા જૂલે, એટલે ત્યાં ત્યાં ફરી જાય. આ શું ? સ્થાનકવાસી માધુ અને મોટે મુદપતિ નદિ ? ઠોણ વાગ મંદિરમાર્ગી આવશે, આમજ આવેના દેવચંદ્ર મ. વિગેરેને જૂએ એટલે એ ફરી જાય ! ‘અસ્વા આ તો દૂરિયાના સાધુ !’ ઠોણ વાગ ખન્ને સચો મામે આંખ્યા દોષ, માથે પ્રવેશ થાય; પત્રી ચોક્ક આવે એટલે બધા હિમા ગ્દે. આ મીઠાં-મદાગેવને લાઇ જવા ક્યાં ? સ્થાનકવાસીઓનો ઉપાગ્રય અમને લઈ જવાથી અમડાઈ જાય અને મંદિર માર્ગીઓનો ઉપાગ્રય આ મુદપતિ બાધેવાઓને લાઇ જવાથી અમડાઈ જાય. વાળિયાઓની આ ગડમથય અમે હિમા હિમા જોઈએ. દેવચંદ્ર મદાગજ જેવા જુદ તો જગ મંબીગતાથી હિમા ગ્દી જોવા કરે, પણ અમાગ કેમરીયદંતથી તો નજ ગ્દેવાય. એ તો કંઈકને કંઈક બોલી જ નાખે. એટલે જિયાગ વિચારમાં પડેલા વાણીયા અમે તે એક મતીમાં અમને લાઇ જાય, આવા લોહોની દૃષ્ટિએ સ્થાનકવાસી અને મંદિરમાર્ગીના કેટલાય ઉપાગ્રયો અમારા જેવાથી અમડાઈ મથા હશે, પાછાથી ઘોણા દશે કે કેમ ? તેની ખબર દરજીએ અમે કાઢી નથી. આગ મિત્ર કેશરીયંદંત પાછા કચ્છમાં જાય, ત્યારે જરૂર લપામ કરતા જાય, એવી બવામજુ દરું છું.

માંપ્રદાયિક મતમેદોને દુરાગ્રહનું કપ નહિં આપનાગ, સમયને ઓજખનારા હિતર વિચારના જૈનો અને જૈનેતરોને અમારું—

જાનને મંપ્રદાયના માધુઓનું સાથે વિચરવું, સાથે રહેવું, સાથે વ્યાખ્યાનો કરવાં, એ જાણીયે પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ આનંદદાયક અને અનુભવી-નીય લાગતી.

કુચ્છનો છેલ્લો કિનારો અને કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશ કરવાનું મુખ્યદ્વાર એ ફિરમારબેટ. બેટથી સવારે વિહાર કરી જાર માપલની મજલ કાપી અમે ટીકર પહોંચ્યા. ટીકર એટલે કુચ્છથી કાઠિયાવાડમાં આવવાના અનેક દરવાજાઓ પૈકીનો એક દરવાજો— પ્રવેશદ્વાર । । ।

કચ્છનું ભાષા-ગૌરવ

મેાતીડા અમેલ, એડા બાબાણી બોલી જ બોલ.
જગતમે' જુડે બેડ ન કચ્છી જબાનજ;
રૂક્ક જેડી નક્કર સક્કર જેડી ગીરી વારી,
અક્કડ અનોખી અતી ગતી રામ-બાણજ.
કુછમે' કડક કચ્છી પાણીજે કડાકે વારી,
વિજજે વરાકે વારી બેન બિંધ-જનજ,
તાજ ઘોડો છુટે તુટે તોપજે ગલોલો તેડી;
કારાણી ચેં ચોટ કચ્છી વાણીજ કમાનજ.

ગાનાર: કવિ દુલેરાય કારાણી.

ગામોની અનુક્રમણિકા.

અજમેર ૨૨૫.	૨૦૬, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૫૨,
અણહિલનાડ પાટણ ૨૫૦.	૨૬૬, ૨૭૬, ૨૮૧, ૨૮૨,
અમૃતસર ૨૩૭.	૨૮૩
અરિખાણા ૧૩૫, ૧૩૬, ૨૫૯	કટારીયા ૧૪૮, ૧૪૯, ૨૭૬, ૨૮૨,
અલીપાગ ૨૩૬.	૨૮૩.
અલમદાનાદ ૨, ૩૩, ૩૪, ૧૯૮, ૨૩૫,	કદળ ૧૧, ૧૬.
૨૩૬.	કરાચી ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦,
અલ્લમખનગર ૯૭.	૧૨, ૧૩, ૨૮, ૪૦, ૪૫, ૪૬,
આમ્રા ૧૨૬.	૭૮, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૬,
આધોધ ૨૫૭.	૧૩૮, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮,
આબૂ ૨૩૮.	૨૭૨.
આસંખીયા ન્હાના ૮૯, ૯૦, ૯૧,	કલકત્તા ૧૧૮, ૧૮૬, ૧૮૭
૨૭૬.	કબરી ૨૬.
આસંખીયા મોટા ૮૦, ૮૯, ૨૧૧.	કચીકટ ૧૩૮, ૨૦૨, ૨૭૫
ઉત્તર ૭૩, ૧૩૮, ૨૬૭.	કાચી ૯૭
ઉણનોઠ ૨૭૬.	કાનમેર ૨૭૬.
એડન ૧૮૬, ૨૨૬	મશી ૪૧, ૭૩, ૮૭, ૯૭, ૨૩૬.
એકસકડ ૯૭, ૨૩૭.	કિરમારમેટ ૨૭૬, ૨૮૫.
એખામંદર ૫૧, ૫૨, ૨૩૨.	કુકમા ૭૦.
અગીયા ૧૨૫, ૧૨૮.	કુમહા ૨૩૫.
અંગા ૩૨, ૩૪, ૩૫, ૫૨, ૫૬, ૧૪૦,	કુવાઝ બેટ ૨૯.
૧૮૨, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦	કેગ ૧૪૧, ૨૪૬, ૨૫૩.

કોટડા ૧૨૮.	માગોદર ૨૭૬,૨૮૩.
કોટડી ૧૩૫,૧૩૬,૧૩૮,૨૦૩,૨૧૦,	ગિગનાર ૨૩૫,૨૬૮.
૨૧૧,૨૩૫,૨૭૬.	ગિજની સરેર ૫૦,
કોટેશ્વર ૨૦,૧૪૦,૧૪૧,૨૪૬.	ગુંબો ૧૧,
કોઠાગ ૧૩૧,૧૩૪,૧૩૫,૧૩૭,૧૪૦,	ગુંતરીમઢ ૨૫૪.
૧૪૪,૧૪૬,૧૫૧,૨૦૫,૨૦૬,	ગુંદીયાગા ૭૫,૨૩૪.
૨૧૧,૨૫૬.	ગેડી ૪૮,૨૨૫,૨૪૬,૨૫૦,૨૫૧,
કોડાપ ૮૦,૮૪,૮૭,૮૮,૮૯,૯૦,	૨૫૨.
૨૧૧,૨૧૨,૨૧૫.	ગોઅનમા ૮૦.
કોળે ૨૨૬.	ગોઠમુલ્લાં લુમેન ૧૧.
કંડલા ૨૦,૫૮,૧૬૬.	ગોધારી ૨.
કંધકોટ ૧૪૦,૧૪૧,૧૪૬,૨૪૮.	ગોલચોડી ૨૭૬.
કંધાર ૭૩.	ગોનાપ ૨૪૭.
	ગોંડપ ૫૧,૫૨,૨૩૫.
ખાખર (નાની) ૮૦,૮૩,૮૪.	
ખાખર (મોળી) ૮૦,૮૪.	ધારો ૧૧.
ખારી-રોડ ૨૦.	
ખાવડા ૧૭,૨૬,૩૦.	ચિત્રોડ ૨૭૬.
ખેડા ૨.	ચીપામર ૨૭૫.
ખેગવાડ ૧૧.	ચીમ્પ ૨૭૬.
ખંભાત ૨.	ચંદીયા ૭૦.
ખંભડી ૨૪૧.	
	છસગ ૨૭૬
૫ મગગોઠ ૧૧.	
ગદડા ૧૪૧.	જાખો ૨૦,૧૨૬,૧૩૧,૧૩૩,૧૩૪,
ગદશીમા ૧૪૦,૨૨૬.	૧૩૫,૧૩૬,૧૩૭,૧૪૬,૧૫૦,

૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૮, ૧૬૫,
૧૬૬, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૯, ૧૮૩,
૨૦૯, ૨૫૮, ૨૫૯.

૧૪૭, ૧૫૧, ૧૫૨, ૨૦૫, ૨૨૯,
૨૫૯.

જાસાપર ૧૩૫, ૧૪૬. ૧

દડી ૧૧.

જામનગર (નવાનગર) ૫૧, ૫૨, ૨૩૫.

દહીમરા ૮૦.

જાનગઢ ૨, ૨૩૬.

દાદા ૨.

જેસલમેર ૫૦.

દિલ્હી ૭૩, ૧૨૯, ૨૩૬.

જેડીયા ૨૩૫.

દેવગાયા ૨૭૬.

જોધપુર ૭.

દેવપુર ૧૬૩.

જાંગઆ ૨૨૬.

દેસલપુર ૮૦, ૮૪.

ડીક ૨૮૫.

ધીણોધ ૧૪૦, ૧૪૧, ૨૫૩, ૨૫૪.

ધોરાજી ૨૩૨, ૨૩૫.

દહા (નગરદહા—નગરસભા) ૧૧, ૧૨,

ધોળ ૫૧, ૫૨, ૨૩૫.

૧૩, ૪૮, ૫૦, ૨૩૬.

ધ્રંગમામ ૨૪૨.

ડામેજી ૧૧

નખત્રાણા ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૪૧, ૨૪૧,

કુમરા ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૭, ૨૦૦,

૨૪૫.

૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૭૫.

નગગપારકર ૨૪.

તરાધ ૧૧.

નળીયા ૧૩૧, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૭,

તતનાથા ૮૦, ૧૪૧.

૧૪૭, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૬૩,

તક્ષ ગિયા ૬૭.

૨૦૫, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧,

તુંગડી ૬૧, ૨૭૬.

૨૫૬, ૨૬૬.

તૂંણા ૨૦, ૧૬૬.

નદીયા—શાંતિ ૬૬.

તેરા ૧૨૮, ૧૩૧, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૧,

નવાવાસ ૮૦, ૮૮, ૨૧૦.

નાગવપુર ૮૦.

નાગ્રેયા ૨૨૬.

નારાયણપુર ૧૩૫, ૨૭૨, ૨૭૫, ૨૭૬.

નારાયણસર ૧૪૦.

નાલંદા ૯૭.

નાશિક ૨૩૬.

બમરા ૨૨૬.

બારોઈ ૮૦.

ખિંટા ૧૨૬, ૧૮૧.

બીહડા ૮૦, ૮૪.

બેરાળ ૨૭૬, ૨૮૦.

પત્રી ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૧.

પદ્મગઢ ૨૪૪, ૨૫૪.

પરભાઈ ૧૩૪, ૧૩૫.

પલાસવા ૨૫૧, ૨૮૩.

પશ્ચિમ ૧૪૦

પાટણ ૨, ૧૪૪

પાનથપુર ૨૫૧.

પાખીતાણા ૨, ૧૪૬, ૨૭૭,
૨૭૮, ૨૭૯.

પીપરી ૧૧

પૂનાડી ૯૧, ૨૭૯

પૂના ૨૩૫, ૨૩૬.

પેથાપુર ૨

પોઝાદર ૮૬, ૮૭

પોનાડીયા ૧૩૫, ૧૩૮ ૨૦૩.

પજરા ગ બાન ૩૧

બન્ની ૧૪૦

મટીન ૧૧, ૧૩, ૧૫ ૨૦૬.

મીનીન ૨૩૭

ભચાઈ ૧૯૬, ૨૭૬, ૨૮૨.

ભડલી ૧૨૫, ૧૨૮.

ભડાણા ૨૫૩.

ભદ્રેશ્વર-ભદ્રાવતી ૪૬, ૬૬, ૭૦, ૭૧,
૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫,
૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯,
૮૦, ૮૨, ૮૩, ૧૪૨,
૧૪૩, ૧૪૬, ૧૮૩,
૧૯૬, ૨૦૦, ૨૨૨,
૨૫૨, ૨૭૯

બરુચ ૨૩૬.

બાનાડા ૧૩૪

બાનનગર ૧, ૨૩૫.

બીડીયારો ૩૦, ૩૧.

બીગપુરા ૧૬૪.

બુજપુર ૮૦, ૮૪, ૧૯૩, ૨૧૦

બુજગનગર ૩૩

બૂજ ૫, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૭,

૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫, ૪૬,

૫૨, ૫૩, ૬૫, ૬૬, ૭૧, ૭૭, ૮૦.

૮૮,૯૦,૯૧,૯૨,૯૩,૧૦૯,
 ૧૧૧,૧૧૨,૧૧૪,૧૧૫,૧૧૬,
 ૧૧૮,૧૧૯,૧૨૧,૧૨૨,૧૨૫,
 ૧૨૭,૧૪૦,૧૪૧,૧૪૨,૧૪૩,
 ૧૪૪,૧૫૨,૧૭૬,૧૮૧,૧૮૨,
 ૧૮૪,૧૮૬,૧૯૦,૧૯૩,૧૯૮,
 ૧૯૯,૨૦૨,૨૦૩,૨૦૫,૨૦૬,
 ૨૧૦,૨૧૧,૨૧૫,૨૧૭,૨૧૯,
 ૨૨૫,૨૩૨,૨૩૩,૨૪૨,૨૫૪,
 ૨૫૬,૨૬૬.

બૂનડ ૭૦,૧૪૦,૨૫૨.

બોજકટ ૨૨૫.

બોખય ૨૭૬.

મહા શરીફ ૧૬.

મહડા ૨૬૨.

મથુગ ૨૨૫.

મદ્રાસ ૨૨૬,૨૩૫

મલીર ૯,૧૦,૧૧,૧૨.

મશૂકત ૨૨૬.

મહાસૂર ૨૩૫

મહુના ૨.

માળીયા ૨૫૨,૨૮૦,૨૮૩

માણસા ૨.

માણુગો ૧૪૮.

માતાનો મઠ ૨૪૭.

માનકુવા ૩૫,૧૨૫,૧૨૭.

મીરપુર બહોરો ૧૧.

મુદ્રા ૨૦,૩૨,૭૫,૮૦,૮૨,૮૩,૮૪,
 ૧૯૮,૨૦૩,૨૦૪,૨૫૯,૨૬૬.

મુલતાન ૩.

મોગ્યાસા ૧૧૮.

મોરબી ૫૧,૫૨,૨૩૬.

મંજલ (મગનાણા) ૧૨૫,૨૧૦,
 ૨૪૫.

મંજલ (રૈલડીયા) ૧૩૪,૧૩૫,
 ૧૩૮,૨૬૬,૨૬૭,૨૬૮,૨૬૯,
 ૨૭૦,૨૭૧,૨૭૨,૨૭૪,૨૭૫,
 ૨૭૬,૨૭૮,૨૭૯.

માગરૌણ ૨૩૫

માડવી ૨૦,૩૨,૩૪,૩૫,૫૨,૮૦,
 ૮૪,૮૫,૮૬,૮૮,૯૨,૧૩૮,
 ૧૪૦,૧૪૧,૧૪૩,૧૪૪,
 ૧૮૨,૧૮૪,૧૯૩,૧૯૬,
 ૧૯૮ ૧૯૯,૨૦૦ ૨૦૧,
 ૨૦૨,૨૦૩,૨૦૪,૨૦૬,
 ૨૧૦,૨૧૧,૨૧૫,૨૧૬,
 ૨૨૯,૨૩૪,૨૩૬,૨૫૪,
 ૨૬૬ ૨૭૬,

મુળધ ૧૮૬,૧૮૭,૨૦૦ ૨૦૨,૨૨૫
 ૨૩૫,૨૬૮,૨૭૦,૨૭૩

વાઝોહોમા ૨૨૬.

રઆણુ પદ્મ ૨૫૪.

રતડીયા ન્હાના ૨૭૬.

રવ ૨૪૮.

રહેમકી બગર ૧૧, ૧૨, ૧૭, ૨૪,
૨૫, ૨૭.

રાજકોટ ૫૧, ૫૨, ૨૩૫.

રાણપુર ૧૩૫, ૨૫૬, ૨૬૬.

રાપર ૧૩૫, ૧૪૦.

રાયપ્રણગ ૨૭૭, ૨૭૫, ૨૭૬.

રાયણ ૭૬, ૮૦, ૮૮, ૨૧૦

રાયપુરબંદર ૨૦૦,

રોહા ૧૪૦, ૨૨૬, ૨૬૭, ૨૭૪, ૨૭૬.

રંગૂન ૮૬, ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૭૫.

રાખપત ૨૦, ૧૪૦, ૨૪૭.

રાખનો ૨૨૫.

રાકડીયા ૧૪૧, ૨૭૬.

રાખીયાગવીયરા ૩૩, ૫૩.

રાલા ૧૩૪, ૧૩૫, ૨૬૪.

રાના-જો-પતન ૧૧.

રાણેર ૨૩૭.

રૂપી ૮૦, ૮૨.

રોહારી-હુદારી ૧૧, ૧૬,

રોન ૨૩૭.

રાધી ૧૧.

વડોદરા ૨, ૪૧, ૨૪૫.

વમોટી ૧૨૮.

વર્ધા ૧૦૭.

વરસામેડી ૨૭૬.

વરાડીયા ૧૩૪, ૧૩૫, ૨૭૫.

વલ્લભીપુર ૬૭.

વલાડીયા ૨૭૬.

વાડાપધર ૧૩૪, ૨૬૬,

વિત્થોણ ૧૨૫, ૧૨૮.

વિરાટનગરી ૨૨૫, ૨૪૬.

વીળપુર ૨.

વેણાસર ૧૪૮.

વેરાવળ ૨.

વેલાકુલ બંદર ૭૨.

વાંકુ ૧૩૫, ૧૩૬, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૧.

વાંદ ૨૭૬.

વાંદાય ૧૦૮, ૨૧૦.

વાંધ ૧૪૦.

વિંઝાણ ૨૦૬.

વીંગડ ૨૬.

વેંધ ૨૭૬.

સુનંદ-સિદ્ધાયળ ૧૪૬, ૨૭૭.

સાગદાઇ ૨૨૬.

સોડી ૨૭૬.

૧૯૩,૨૦૫,૨૧૦,૨૧૧.

સદનવાડી ૧૦૮,૨૧૦,૨૧૧.

સુમરામર ૩૧.

સરધાર ૫૧,૫૨.

સુરત ૨૩૬.

સાણુંદ ૨.

સાંધણ ૧૩૫.

સામત્રા ૧૨૫.

સાંધવ ૧૩૪,૧૩૭.

સામખીઆરી ૨૭૯

સીધાડી ૧૩૫,૨૫૯

સાયરા ૧૩૪.

હબાવ ૧૪૦.

સીકરા ૨૫૨.

હાળપર ૭૦.

સીંગાપુર ૨૨૬.

હાલાપર ૧૩૫.

સીયોન ૨૨૬.

હાવર્ડન કેસલ ૨૩૭.

સુખપર ૮૦,૧૨૫.

હૈદરાબાદ ૧૩,૯૫

સુખવલ ૧૧.

હોંગકોંગ ૨૨૬

સુથરી ૧૩૧,૧૩૪,૧૩૫,૧૩૬,
૧૩૭,૧૪૪,૧૪૫,૧૫૧,

— — —

નામોની અનુક્રમણિકા

❧[*]❧

અક્કડ ૭૫૨

અળેપાન ૧૬૯

અળેજી ૫૧.

અનડાયાણુ ૧૭૯,૧૩૦

અબૂનીદક ૨૦૬.

અમયાદામ ગોકગદામ ૨૨૬

અમૃતનાન જાદવજી ૭૮૨,૭૮૩

અમૃતનાન વીસનજી ૧૧૫,૧૨૪,
૧૬*

અર્જુન ગેડ ૭૭૯

અન્નાઉદ્દીન ૧૭૯,૨૪૬

અસપત ૫૦.

આણુંદજી જીવગાજ ૧૫૪,૧૮૦

આણંદજી ડોસાભાઈ ૧૮૧
 આણંદજી દેવશી ૮૪
 આણંદજીભાઈ ૧૨૮
 આદિનારાયણ ૪૭, ૫૦
 આલમગીર ૫૫
 ધન્દજી ગાંગજી ૨૮૩
 ધનજી શીવજી ૨૦૪
 ધન્યગલાલ રતનલાલ ૧૨૩
 ઉત્તમચંદજી સ્વામી ૨૮૩
 ઉદેશી ૧૪૫
 ઉદ્ધવદાસજી ૧૦૮
 ઉનડ ૪૮
 ઉમરશીભાઈ ૮૮
 ઉમરશી દેવશી ૧૮૦
 ઉષ્ણક ૫૦
 એડવર્ડ ૨૩૭
 એલ્લખગસ ૯, ૧૩, ૪૬, ૧૧૮
 એઠા જામ ૫૧
 અંતાણી ડોક્ટર ૨૮૨

કનકસેન ૨૫૨
 કપૂરી ૨૨૮
 કબૂજાઈ ૨૧૧
 કરજન ૨૪૪
 કરશનદાસ નાથા ૨૨૬
 કરમચંદ દેવશી ૧૨૪

કરીગજાઈ ધ્યાહીમ ૨૨૬
 કલ્યાણજી ધનજી ૮૮, ૨૦૧, ૨૦૨
 કલ્યાણજી માવજી ૮૪
 કલ્યાણરાય છાયા ૯૩, ૨૧૧
 કલ્યાણસાગરસૂરિ ૧૮૩
 કાનજી જલદવજી ૨૨૬
 કાનજી ભારતર ૧૩૬
 કાયોજી ૫૧, ૨૩૬, ૨૪૦
 કારાવલ ૨૮૮
 કાર્તીનંતિકપંડિત ૨૨૯
 કુડધરજી ૨૪૦
 કુમાગપાલ ૭૨, ૧૪૩
 કુંભાજી ૫૧
 કુંવરજી ઉમરશી ૮૯
 કુંવરજી પટેલ ૧૩૬, ૧૪૮
 કુંવરજી પાચારિયા ૧૮૦
 કુંવરજીભાઈ ૧૨૮
 કુંવરજી હરિરામ ૧૨૩
 કૃપાલ જીવાણી ૧૫૪
 કૃષ્ણ ૧૨, ૪૭, ૫૦, ૨૨૫, ૨૪૬
 કૃષ્ણદાસ વૈષ ૧૩૬
 કેશરીચંદજી સ્વામી ૨૮૩, ૨૮૪
 કેશરીમલજી સ્વામી ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૨
 કેશવલાલ કે છાયા ૧૨૩
 કેશવજી નાયક ૧૩૭, ૧૪૬, ૧૮૩,
 ૨૨૬

કેશવરામ કવિ ૨૩૨	ગજપત ૫૦
ઠાકાવાલા સાહેબ ૪૪,૧૨૩	ગજુલાલ ૧૧૨,૧૧૪,૧૨૨
ઠારસી વીજપાલ ૮૯	ગાળખાં ૫૩
કૌભાંડ ૫૦	ગાંધીજી ૬૦,૧૦૭
કંકુ મા ૮૮	ગુણવતી ૭૩
કંચનપ્રસાદ કે. ડાયા ૧૨૪	ગુલાબરાય ૮૯,૨૧૧
કંથડનાથ ૨૪૮	ગુલાબચંદર ધોળકીયા ૧૧૬
ખીચરાજ કાનજી ૧૫૪,૧૫૫,૧૬૩, ૧૬૪,૧૭૪,૧૭૫ ૧૭૭,૧૮૧	ગોકળદાસ તેજપાલ ૧૩૫,૧૩૬, ૧૩૭,૨૦૧,૨૦૯,૨૧૧, ૨૨૬
ખીચરાજ ડોસા ૧૫૪	ગોડજી ૫૪,
ખીમજી દેરાજ ૧૮૦	ગોડજી ૨૨૬
ખીમજી પદુ ૧૫૪	ગોડજી (નતુભા) ૬૩
ખીમજી (બાપા) ૧૩૬	ગોડજી રંગ ૫૪
ખીમજી વેલજી ૧૫૪	ગોપાલજી ઉમરસી ૧૨૪
ખુશાલભાઈ ૩	ગોવિંદભાઈ ૨૨૧
ખેતખાઈ ૧૪૭	ગોવિંદભાઈ દેસાઈ ૪૧,૪૪
ખેતસી ખેચસી ૧૩૭,૧૮૩,૨૨૬	ગૌતમસ્વામી ૨૦
ખેંગારજી ૧' લા ૩૨,૩૩,૩૪,૩૫, ૪૮,૫૨,૫૩,૫૭,૧૪૨, ૧૮૨,૧૯૮,૨૧૭	મંધરસેન-મધેસિંહ ૨૫૦,૨૫૪
ખેંગારજી ૨' ના ૫૪	ગનાડરદ ૨૩૭
ખેંગારજી ૩' ના ૫૭,૫૮,૬૩,૨૦૮	ધાઓ ૪૮,૪૯.
ગજજી ૫૧,૫૨	ચતુરબૂજ ૨૬
	ચતુરબૂજ કાનજી ૧૫૪

ચત્રજીવ મોરારજી ૨૨૬
 ચાંપશીભાઈ ૧૨૭, ૧૨૮
 ચાંપશી કુંવરજી ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૫૩,
 ૧૫૫, ૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૫, ૧૭૪,
 ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯
 ચન્દ્ર ૪૭

છગનલાલ ઉત્તમચંદ ૪૩, ૧૧૫
 છગનલાલ વીસનજી ૧૨૪
 છઞ્છર છુટ્ટો ૨૨૮
 છખીલદાસ કાટકોરીયા ૧૨૩
 છાટાલાલ સંઘવી ૧૨૪

જકરીયા આદમ ૧૨૪
 જખરામન ૨૪૭
 જગજીવનદાસ ખનીયા ૧૧૩, ૧૨૪
 જગદૂશાહ ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪,
 ૧૪૩, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૮૩
 જહુરામ પુરુષોત્તમ ભટ્ટ ૧૨૨
 જમશેદ મહેતા ૧૧૮
 જયકૃષ્ણદાસ ઇન્દરજી ૨૨૯, ૨૩૮,
 ૨૩૯
 જયન્તવિજયજી ૪, ૫
 જયરામદામ નેગાધી ૨૨૩, ૨૨૮,
 ૨૮૨
 જયસુખલાલ ધોળકીયા ૧૩૬, ૨૧૧

જવેરચંદ કુંવરજી ૧૫૪, ૧૮૦
 જશોમતી ૭૩
 જહાંગીર ૫૫
 જાડો ૪૮
 જાદવજી પાનાચંદ ૪૩, ૧૨૪
 જાદવજીભાઈ (ડૉક્ટર) ૪૪, ૧૧૬,
 ૧૨૨, ૨૨૬
 જિનદત્તસૂરિ ૨૦૦, ૨૦૨
 જીતવિજયજી ૧૮૩
 જીવણ શેઠ ૨૨૮
 જીવરાજ ખાણી ૨૨૬
 જીવરાજભાઈ (ડૉક્ટર) ૧૩૬
 જીવરાજ રતનશી ૧૩૭, ૧૪૭, ૧૫૮,
 ૧૫૯, ૧૮૩.
 જીવરાજ લાલચંદ ૨૭૩, ૨૭૫, ૨૭૬
 જીવરાજ હીરજી ૧૮૦
 જીમાભાઈ લાલજી ૨૦૪
 જેઠા ખેતશી ૧૬૧
 જેઠા દેનજી ૧૫૪, ૧૮૦
 જેઠાભાઈ ૮૮
 જેઠાભાઈ નરશી ૨૧૦
 જેઠાલાલ શિવલાલ ૧૨૪
 જેરામ શિવજી ૨૨૬
 જેસલ ૧૬૬
 જેડો ૫૨

ટીપુ મુલતાન ૨૩૪
ટોકરશી બવાનજી ૮૪
ટોકરશી સામન્ત ૧૮૦
ટોપલુ શેઠ ૨૦૦

દાકરશીમાધ ૨૮૨
ડાલામાધ ૨૭૬
કુંગરજી ૭૫
કુંગરશી મંપટ ૬૦, ૭૩, ૧૧૮, ૨૨૭,
૨૫૯
ડોસામાધ ૩૬, ૧૧૮, ૧૨૪
ડોમ્મામાધ લાકઠાવાળા ૨૦૨

તમાચીજી ૫૪
તલકશી ૧૫
તુલસીદાસ મૂલજી ૧૧૬
તેજસિંહ મૂલચંદ ૧૨૪
તોરલ ૧૬૯

થોમજી દેવજી ૧૩૭

દયાનંદ ૧૩૪
દલપતરામ ખખખર ૨૪૪
દામજીમાધ ૨૦૨, ૨૦૩
દામજીમાધ ૨૦૪

દામજીમાધ ૨૭૬
દામજી સામજી ૧૫૪
દુઆગોપીર ૧૨૨
દુસેરાય કારાણી ૨૧, ૩૬, ૭૩, ૨૨૪,
૨૨૮, ૨૬૧

દેદા બાડેજી ૨૪૮
દેવકરજી શેઠ ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૨૮, ૨૩૬
દેવચંદ કાનજી ૪૩
દેવચંદ ૭૧, ૭૬, ૧૪૨
દેવચંદ શાવ ૨૪૭
દેવચંદ શેઠ ૨૨૮
દેવચંદમાધ ૧૨૮
દેવચંદજી સ્વામી ૪૩, ૧૬૪, ૨૮૩,
૨૮૪

દેવજી ખેતશી ૧૮૦
દેવજી બેદામાધ ૮૯
દેવજી રતનશી ૧૬૦, ૧૬૧
દેવજી લખમશી ૧૮૦
દેવજી શેઠ ૨૨૮
દેવરાજમાધ ૧૩૬, ૨૭૬
દેવેન્દ્ર ૧૨, ૪૮, ૫૦
દેસળજી ૧૪૩, ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૪૭,
૨૪૯
દેસળજી ૧^મલા ૩૮, ૫૪, ૨૦૫
દેસળજી ૨^મજી ૫૪, ૫૬
દેસળમાધ ૧૩૬

ધનજી પાસવીર ૧૬૦

ધરણ વાધેશો ૪૮, ૪૯, ૨૫૨

ધર્મસિંહ પંડિત ૨૨૬

ધાલા (ડાકટર) ૮

નગીનદાસ કર્મચંદ ૧૪૪

નટવરસિંહજી ૮૬

નભાભોજી ૨૩૫

નરપત ૧૨, ૪૮, ૫૦

નરશી કેશવજી ૧૮૩, ૨૨૬

નરશી દેવજી ૧૫૪, ૧૮૧

નરશી નાથા ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૭, ૧૮૩,

૨૧૧, ૨૨૬

નાગજી પુરુષોત્તમ ૮૦, ૧૩૮, ૨૦૨,

૨૦૩

નાનાલાલ ૨૦૨

નાનાલાલ ગલાલંદ ૮૪, ૨૦૪

નારાયણજીભાઈ ૧૪૮

નારાયણજીભાઈ પુરુષોત્તમ ૨૦૨

નેણશી ટાકરશી ૧૮૦

નેણશી રતનશી ૧૮૧

નેણશી વસાઈયા ૧૫૪, ૧૮૦

નેણશી વમાઈયા ધાગશી ૧૮૦

નેણશી હીરજી વીક્રમશી ૧૫૪

નેર્થબ્રૂક ૨૩૭

નંદોબન ૨૩૯

ન્યાલયંદ કુવાડિયા ૧૩

પદમશી મૂલજી ૧૮૦

પદમશી હરપાલ ૧૭૬

પદ્મમેરજી ૧૨૩

પર્માબાઈ ૨૪૧

પાનબાઈ ૨૧૧

પાનાચંદ કેશવજી ૧૨૪

પાનાચંદભાઈ ૨૦૨

પાર્થચંદ્ર ૧૮૩

પાર્શ્વનાથ ૧૪૩

પાસુભાઈ હરપાલ ૧૮૧

પીનાબજર રતનશી ૧૫૬

પીતાબજરદાસ પંડિત ૨૨૬

પીલૂબહેન ૬

પુઅરો બન ૪૮, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૫૪

પુરુષોત્તમદામ પંડિત ૧૩૬

પુરુષોત્તમભાઈ ૧૨૮

પુરુષોત્તમશેઠ ૧૨૮

પુરુષોત્તમ સોમચંદ ૧૨૪

પુષ્પાશીજી ૨૧૧

પૂંબજી ૫૨

પૂંબભાઈ હાકરશી ૮૪

પૂંબમા ૧૫૬, ૧૬૦

પૂતમચંદ કરમચંદ ૧૨૪

પૂનમચંદ્ર રવામી ૨૮૩

પૂરીબાઈ ૭૯

પૂનરીબાઈ ૭૭૫

પૂર્ણાનંદવિજય ૫,૪૫

પોપટલાલ સફીચંદ ૮૦,૨૦૨

પંડ્યા માલેશ ૪૪,૧૨૩

પ્રભાસંકર માત્રી ૨૨૯

પ્રભુલાલ ધોળકીયા ૧૦૮,૨૧૧

પ્રમોદશ્રી ૧૯૬

પ્રાગજી દયાલ ૨૦૯

પ્રાગજીબાઈ ૧૨૮

પ્રાગજી સૂરજી ૨૨૬

પ્રાગમસજી ૫૧,૫૪

પ્રાગમનજી ૧૪૩

પ્રાગમવજી ૨'જા ૫૪,૫૫ ૫૬,૨૦૮

પ્રેમજી ચંદા ૨૦૯

પ્રેમજીબાઈ ૮૪

પ્રેમજી મેઠ ૨૭૬

ફતેહમદમદ જમાલા ૨૨૮,૨૩૦,

૨૩૧,૨૩૨

ફરુનજી પેસ્તનજી ૧૨૩

ફરોજશાહ ૫૦

૪૮,૪૯

ફત્તેચંદ દનાન ૭

ફત્તેખાન ૨૫૨

આબામુઝ ૫૦,

આબામાઈ મેઠ ૨૦૩

શુદ્ધ ૧૩૪

શુવંદખાન ૨૩૬

બેચ ૧૨૮

બગવાનજીબાઈ ૨૧૧

બવાનજી કાનજી ૧૫૪,૧૮૦

બવાનજી દેવશી ૧૮૧

બવાનજી નામજી ૧૨૪

બવાનજી ગધનજી ૧૨૭

બવાનજી વીંગેર ૧૫૪,૧૮૦

બવાનજી મધવી ૩૧,૪૫,૧૧૩,

૧૮૯,૧૯૦

બાપજી બાવા ૨૩૧

બાપુશીમાઈ ૨૫૬,૨૭૬,૨૮૦

બાગમનજી ૫૪

બારમવજી ૨'જા ૫૪, ૫૫

બાગમવ તેજસિંહ ૧૮૩

બીમદેવ ૨૪૮

બીમસિંહ ગતનશી ૧૩૭,૧૫૬,

૧૬૦,૧૬૧,૧૬૨,૧૬૫,

૧૭૯,૧૮૩

બીચોક્કન ૨૨૮

વેલજી હુંગરશી ૧૨૮

વેલજીભાઈ પટેલ ૮૯

વેલજી પટેલ ૧૩૬

વેલજી માણેક ૧૮૩

વેલજી માણુ ૧૪૬, ૨૨૬

વેલજી મેઘજી ૮૪

વેલજી શામજી ૧૮૦

વેલજી (શિક્ષિકા) ૨૧૧

નગલાલ ભગવાનલાલ છાયા ૧૪૯
૨૨૫

શામજી કૃષ્ણવર્મા ૨૩૬, ૨૩૭

શામજી પટેલ ૯૧, ૨૭૬

શામજી નેણુશી ૮૪

શામજીભાઈ ૧૩૬

શામજી રાયમલ ૧૫૪, ૧૮૦

શામજી વમાણયા ૧૫૪, ૧૮૦

શામજી માતા ૨૪૬

શિવજી કેશવજી ૧૮૦

શિવજી જીવરાજ ૧૫૮, ૧૭૬

શિવજી દેવશી ૨૬૨

શિવજી પ્રેમશી ૨૦૪

શિવજી મોખુશી ૧૮૩

શિવરાજ ૨૦૧

ગંગાચારી ૧૩૮

મરફરાજ ૨૪૯

મવાઈલાલ ભાઈ ૧૨૯

સાકરચંદ કચરાભાઈ ૧૨૪

સાકરચંદ પાનાચંદ ૪૩, ૧૧૩, ૧૧૬,

૧૧૮, ૧૨૩, ૧૪૪

સાકરચંદ માધવજી ૧૨૪

માડ ૪૮, ૨૪૮

સાતમાંધ ૨૨૮

સામણત ૧૩, ૪૮, ૫૦

માલેજી ૫૧

ચાંબ ૫૦

સિદ્ધરાજ ગયસિંદ ૭૧

મીતા ૨૨૮

મીલવતી ૭૩

મુંદરજી સોદાગર ૨૦૧, ૨૩૪, ૨૩૫,

૨૪૬, ૨૪૭

મુરજી વલ્લભદામ ૨૦૬

મોનલ મતી ૨૨૮

મોભામચંદ મોહારી ૧૨૩, ૧૬૦

મિથ માલેજી ૩૮

દધોજી ૨૪૧

દમીર ૭૨

દમીરજી ૫૩

श्री विजयधर्मसूरि जैन ग्रंथभाषा-प्रकाशित

पुस्तके।

संस्कृत पुस्तके।

- २ धर्मचियोगमाला मु. श्री. हिमांशुविजयजी ०—२—०
- ३ प्रमाणनयतत्त्वालोक " ०—१४—०
(प. श्री. रामगोपालाचार्यजीकृत टीका युक्त)
- १९ जैनी सतपदार्थी मु. श्री. हिमांशुविजयजी ०—५—०
- ३७ श्रीपर्वकथासंग्रह " ०—४—०
- ३९ श्रीद्वादशव्रतकथा " ०—८—०
- ४९ संस्कृत-प्राचीन-स्तवन-सन्देश मु. श्री. विशालविजयजी ०—३—०
- श्रीउत्तराध्ययनसूत्र मु. श्री. जयन्तविजयजी
(कमलसंयमी टीकायुक्त) भाग १-२-३-४ प्रत्येक ३—८—०
- प्रमाणनयतत्त्वालोक-प्रस्तावना मु. श्री. हिमांशुविजयजी ०—३—०
- गुणराती अनुपादयुक्त संस्कृत पुस्तके।
- ८ जयन्तप्रबन्ध मु. श्री. हिमांशुविजयजी ०—३—०
- २७ सुभाषितपद्यरत्नाकर भाग १ मु. श्री. विशालविजयजी १—४—०
- ३० अर्हत्प्रवचन मु. श्री. विद्याविजयजी ०—५—०
- ३१ सुभाषितपद्यरत्नाकर भाग २ मु. श्री. विशालविजयजी १—४—०
- ३४ सुभाषितपद्यरत्नाकर भाग ३ " १—४—०
- ३६ श्रीहेमचन्द्रवचनमृत मु. श्री. जयन्तविजयजी ०—८—०
- ४८ सुभाषितपद्यरत्नाकर भाग ५ मु. श्री. विशालविजयजी ०—१०—०
- ५२ सुभाषितपद्यरत्नाकर भाग ४ " १—४—०

ગુજરાતી પુસ્તકો

૧ વિજયધર્મસૂત્રિ રવર્ગવાસ પછી	મુ. શ્રી વિદ્યાવિજયજી	૨-૮-૦
૬ વિજયધર્મસૂત્રિના વચનકુસુમે		૦-૪-૦
૧૦ આમૃ (૭૫ ચિત્રો આથે)	મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી	૨-૮-૦
૧૧ વિજયધર્મસૂત્રિ	ધીરજલાલ મે. શાહ	૦-૨-૦
૧૨ શ્રાવચચાર	મુ. શ્રી વિદ્યાવિજયજી	૦-૩-૦
૧૩ શાશ્વી સુલસા	"	૦-૨-૦
૧૪ મમયને ઓળખો ભાગ બીજો	"	૦-૧૦-૦
૧૫ " ભાગ પહેલો	"	૦-૧૦-૦
૧૭ મમ્ય ત્વગ્રીપ	હિ. શ્રી. મંગળવિજયજી	૦-૪-૦
૧૮ વિજયધર્મસૂત્રિ પૂજા		૦-૪-૦
૨૦ બ્રહ્મચર્યાદિગૃહસ્થન	આ. શ્રી વિજયધર્મસૂત્રિજી	૦-૪-૦
૨૨ વક્તા ગનો	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦-૪-૦
૨૩ મહાકવિ ગોબલ અને તેમની કૃતિ	મુ. શ્રી. દિમાશુવિજયજી	૦-૩-૦
૨૪ બ્રાહ્મજીવાકા	મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી	૦-૪-૦
૨૫ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન	આ. શ્રી. વિજયધર્મસૂત્રિજી	૦-૪-૦
૨૬ દ્રવ્યગ્રીપ	હિ. શ્રી. મંગળવિજયજી	૦-૪-૦
૨૮ ધર્મોપદેશ	આ. શ્રી વિજયધર્મસૂત્રિજી	૦-૬-૦
૨૯ સપ્તમ ગ્રીપ્રીપ	હિ. શ્રી. મંગળવિજયજી	૦-૪-૦
૩૨ ધર્મગ્રીપ	"	૦-૪-૦
૪૦ શ્રી અર્જુન પ્રાચીન જૈન ચેષ્ઠ મદદ (આખૂ ભાગ બીજો)		
(મૂળ-મ સ્મૃત શિલાનેષો પુસ્તક)	મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી	૩-૦-૦
૪૫ વિદ્યાવિજયજીના વ્યાખ્યાનો	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦-૮-૦
૮૬ શ્રી દિમાશુવિજયજીના લેખો	"	૧-૮-૦
૫૧ જૈનધર્મ	"	૦-૩-૦
૫૩ મારી સિધધાત્રા	"	૨-૮-૦
૫૫ અમાગ શુરુદેવ	શ્રી સુધીન	૧-૮-૦
૫૬ અસ્તિવદા	ડૉ. શુરુષોત્તમ ત્રિપાઠી	૦-૧-૦
૫૭ શ્રી જ્યેષ્ઠ મહાતીર્થ ભાગ ૧-૨	મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી	૧-૪-૦
(મંસ્મૃત પ્રાકૃત દિન્દી રતવનાદિ પુસ્તક)		
૫૮ મારી કુટુબ યાત્રા	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦-૮-૦

(હિન્દી, સિંધી અને અંગ્રેજી પુસ્તકો)

૪ શ્રાવકાચાર	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦—૪—૦
૫ શ્રીવિજયધર્મસૂરિએ વચનપુસ્તક	”	૦—૪—૦
૭ Saying of Vijaya Dharma Suri	Dr. Krause (સિધ્ધિ આદિ વિજયધર્મસૂરિ)	૦—૪—૦
૯ વિજયધર્મસૂરિ અષ્ટપ્રકારી પૂજા	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦—૪—૦
૧૬ An Ideal Monk	A. J. Sunawala	
(એન આઈડિયલ મન)		૫—૦—૦
૨૧ વ્રતચર્ય-દિગ્દર્શન આ. શ્રી. વિજયધર્મસૂરિજી		૦—૪—૦
૩૩ મેરી મેથાડયાવા મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી		૦—૩—૦
૩૫ વક્તા વનો	”	૦—૬—૦
૩૭ અહિંસા	”	૦—૦—૦
૪૧ મઘો ગાદવર (સિંધી) પાર્વતી સી. પડયાની		ભેટ
૪૨ શ્રીરવદન (કવિતા) શ્રીરમક		૦—૨—૦
૪૩ અહિંસા (સિંધી) પાર્વતી સી. પડયાની		ભેટ
૪૪ ફુલનમુઠ (સિંધી)	”	ભેટ
૪૭ જૈનધર્મ	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦—૨—૦
૫૦ નવી જ્યોતી (સિંધી) પાર્વતી સી. પડયાની		ભેટ
૫૪ Discourses (અંગ્રેજી) મુ. શ્રી વિદ્યાવિજયજી		૦—૧૨—૦
આવૃ (હિન્દી) મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી		૨—૮—૦
(૭૫ પૌટકે માથ)		

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા

હોટાસગણ, ઉજ્જૈન (માથવા)

ગુજરાતી પુસ્તકો

૧	વિનયધર્મસૂત્રિ સ્વર્ગવામ પદી	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૨-૮
૬	વિનયધર્મસૂત્રિના વચનકુસુમો		૦-૪
૧૦	આટ્ટ (૭૫ ચિત્રો સાથે)	મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી	૨-૮
૧૧	વિનયધર્મસૂત્રિ	શ્રીમજવાન દો. શાદ	૦-૨-૦
૧૨	આવકાયા	મુ. શ્રી વિદ્યાવિજયજી	૦-૩-૦
૧૨	શાણ્વી મુલમા	"	૦-૨-૦
૧૪	મમયને ઓગળો ભાગ બીજો	"	૦-૧૦ ૦
૧૫	" ભાગ પહેલો	"	૦-૧૦ ૦
૧૭	મમ્યન્તવપ્રીય	ઉ. શ્રી. મંગલવિજયજી	૦-૪-૦
૧૮	વિનયધર્મસૂત્રિ પૂર્ણ	"	૦-૪-૦
૨૦	અલ્પવર્ણિમ્દર્શન	આ. શ્રી. વિજયધર્મસૂત્રિજી	૦-૪-૦
૨૨	વજ્રા ગતો	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦-૪-૦
૨૩	મદામ્વિ ગોમન અને તેમની કૃતિ	મુ. શ્રી. દિમાશુવિજયજી	૦-૩-૦
૨૪	સાક્ષીવંશ	મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી	૦-૪-૦
૨૫	જૈન તત્ત્વજ્ઞાન	આ. શ્રી. વિજયધર્મસૂત્રિજી	૦-૪-૦
૨૬	કવ્યપ્રીય	ઉ. શ્રી. મંગલવિજયજી	૦-૪-૦
૨૮	ધર્મોપદેશ	આ. શ્રી વિજયધર્મસૂત્રિજી	૦-૧-૦
૨૯	મધ્વભગીપ્રીય	ઉ. શ્રી મંગલવિજયજી	૦-૪-૦
૩૦	ધર્મપ્રીય	"	૦-૪-૦
૪૦	શ્રી અર્જુન પ્રાચી ૧ જૈન લેખ ન દેદ (આમૂ ભાગ બીજો) (મૂળ-મ ગુરૂત શિલાલેખો પુકત)	મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી	૩-૦-૦
૮૫	વિદ્યાવિજયજીના વ્યાખ્યાનો	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦-૮-૦
૪૮	શ્રી દિમાશુવિજયજીના લેખો	"	૧-૮-૦
૫૧	જૈનધર્મ	"	૦-૩-૦
૫૩	ભાગી નિધવાત્રા	"	૨-૮-૦
૫૫	અમારા ગુરુદેવ	શ્રી સુર્યાશ	૧-૪-૦
૫૬	અદિવદા	ડૉ. પુરુષોત્તમ ત્રિપાઠી	૦-૧-૦
૫૭	શ્રી જ્યેષ્ઠ મદામીધ્ ભાગ ૧-૨ (મુદ્રિત પ્રાકૃત દિન્દી સ્તવનાદિ પુકત)	મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી	૧-૪-૦
	૧૨૭ વાગા	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦-૮-૦

હિન્દી, સિંધી અને અંગ્રેજી પુસ્તકો

૪	શ્રાવકાચાર	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦-૪-૦
૫	શ્રીવિજયધર્મમૂરિકે વચનકુસુમ	"	૦-૪-૦
૭	Saying of Vijaya Dharma Suri		
	Dr. Krause (સેધ્ડિઝ ઓફ વિજયધર્મસૂરિ)		૦-૪-૦
૯	વિજયધર્મમૂરિ અટપ્રકારી પૂજા		
	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી		૦-૪-૦
૧૬	An Ideal Monk	A. J. Sunawala	
	(એન આઇડિયલ મંઠ)		૫-૦-૦
૨૧	બ્રહ્મચર્ય-દિગ્દર્શન આ. શ્રી. વિજયધર્મમૂરિજી		૦-૪-૦
૩૩	મેરી મેઘાડયાત્રા મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી		૦-૩-૦
૩૫	વક્તા વસો	"	૦-૬-૦
૩૭	અહિંસા	"	૦-૨-૦
૪૧	મધો ગાહવર (સિંધી) પાર્વતી સી. પટવાની		મેટ
૪૨	ધીરવંદન (કવિના) શ્રીરમક		૦-૨-૦
૪૩	અહિંસા (સિંધી) પાર્વતી સી. પટવાની		મેટ
૪૪	ફુલનમુઠ (સિંધી)	"	મેટ
૪૭	જૈનધર્મ	મુ. શ્રી. વિદ્યાવિજયજી	૦-૨-૦
૫૦	નયી જ્યોતી (સિંધી) પાર્વતી સી. પટવાની		મેટ
૫૪	Discourses (અંગ્રેજી) મુ. શ્રી વિદ્યાવિજયજી		૦-૧૨-૦
	આવૃ. (હિન્દી) મુ. શ્રી. જયન્તવિજયજી		૨-૮-૦
	(૭૨ ફોટોકો સાથ)		

શ્રીવિજયધર્મમૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા

છાપાસરણ, ઉગરૈન (માલવા)

